ÁLLAMIGAZGATÁSI FŐISKOLA

DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS

JEGYZET

Kézirat

MARXIZMUS - LENINIZMUS TANSZÉK

Budapest, 1978.

A Dialektikus materializmus jegyzetet, - amely a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolája Filozófia tanszékének segítésével készült - az Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztályának 22.988/77. sz.hozzájárulásával az Államigazgatási Főiskola Marxizmus-Leninizmus Tanszéke adta ki az előző tanácsakadémiai jegyzet alapján.

Irták: Egerszegi Ferenc, Fodor Lászlóné, B. Kiss Mátyás, Nagy Ferenc és Szabó Gábor

Lektorálta: Wirth Ádám

Szerkesztette: Nagy Ferenc

Készült: a Tanácsakadémia házinyomdájában
T.sz.: 141/1978.
Felelős: Dr. Nagy Ferenc

Az Államigazgatási Főiskolának az Oktatási Minisztérium 25.853/VII./1977. számu egyetértésével a Miniszterlanács Tanácsi Hivatala elnöke által jóváhagyott tantervében 438 tanóra áll a marxizmus-leninizmus tárgyak tanulmányozására és elsajátitására. Az uj főiskola ugyanis azt a feladatot kapta, hogy tervszerü oktató-nevelő munkával, a hallgatók eszmei-politikai és szakmai felkészitésével, közéleti tevékenységre nevelésével a dolgozó néphez hü, marxista-leninista világnézetü, szocialista erkölcsü és hivatásszerető tanácsi-államigazgatási szakembereket képezzen. Az Államigazgatási Főiskola politikai jellegét kifejező magas tanóraszám és a főiskola magas szintü oktató-nevelő munkájára alapozott feladat lehetővé teszi, hogy a marxizmus-leninizmus elméleti rendszerének és tudományágainak tanulmányozása-megismerése nemcsak megalapozza, hanem fejleszti is a hallgatók tudományos igényü marxista-leninista világnézetét, materialista és dialektikus gondolkodásmódját.

Tanszékünk a marxizmus-leninizmus tárgyak oktatása-tanulmányozása során annak a célnak a megvalósitására törekszik, hogy főiskolánk hallgatói ismerjék meg fejlődő-változó szocialista társadalmunk gazdasági, politikai és szellemi, ideológiai folyamatainak fő törvényszerüségeit. E tanulmányi munka eredményeként ugyanakkor tudjanak választ adni korunk társadalmi fejlődésének alapvető problémáira és a főiskolai képzés-nevelés segitse elő a hazai és nemzetközi eseményekben való tájékozódó képességük kialakitását.

Korunk és társadalmunk dinamikus fejlődését szemelőtt tartva tanszéki oktató-nevelő munkánk tehát arra irányul, hogy a marxizmus-leninizmus elméleti rendszerének és tudományágainak tanulmányozása fejlessze ki hallgatóinkban az igényt ismereteik állandó és alkotó továbbfejlesztésére; járuljon hozzá, hogy magatartásuk, érzelemviláguk, közéleti aktivitásuk feleljen meg a leendő szocialista államigazgatási-tanácsi szakemberrel szemben támasztott követelményeknek, hogy választott hivatásuk gyakorlásában a proletárinternacionalizmus szellemében, céltudatosan és aktivan dolgozzanak.

Ezeket a főiskolai és tanszéki céljainkat, feladatainkat azonban - oktatók és hallgatók - csak együttmüködve tudjuk megoldani. Ezért foglaljuk össze a tanszékünk által átadott első jegyzetünk bevezető soraiban - rendhagyóan - céljainkat és feladatainkat, mert valóra váltásukat az első tanórától kezdve, a közös munkára alapozzuk. A husznál több szakmai tárgy mellett egyébként is komoly tanulmányi feladatot jelent a marxizmus-leninizmus tárgyak megismerése, elsajátitása.

A marxizmus-leninizmus tárgyak félévenkénti tantervi felvétele és vizsgakövetelménye ugyanis a következőképpen alakul:

I.: DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS heti 4 órában
félév végén kollokvium dial.mat.-ból

II.: TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS heti 4 órában
félév végén szigorlat dial. és tört.mat.-ból

III.: KAP.POLITIKAI GAZDASÁGTANA heti 4 órában
félév végén kollokvium a kap.pol.gt.-ból

IV.: SZOC.POLITIKAI GAZDASÁGTANA heti 4 órában
félév végén szigorlat a kap. és szoc. pol.gt.-ból

V.: TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUS heti 6 órában
félév végén kollokvium tudományos szoc.-ból

BEVEZETÉS AZ ETIKÁBA heti 2 órában
félév végén kollokvium etikából

VI.: MAGYAR MUNKÁSMOZG. TÖRTÉNETE heti 3 órában
félév végén kollokvium a magyar munk.mozg.tört.-ból

A SZOCIOLÓGIA ALAPJAI heti 3 órában
félév végén kollokvium a szociológia alapjaiból.

Tanszékünk az V. félévben SZAKDOLGOZATI TÉMA-TERV-et bocsát a hallgatók rendelkezésére, hogy a VI. félévi tanulmányok befejezése időszakában az utolsó tanulmányi évben elkészitett és a tanszékhez benyujtott szakdolgozatot sikeresen megvédhessék. Ezt követően az államvizsga időszakában a szaktárgyak mellett a marxizmus-leninizmus tárgyai közül TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUSBÓL államvizsgáznak.

Államigazgatási Főiskolánkon a tantervben meghatározott marxizmus-leninizmus tárgyakban; a tárgyak tanulmányozására biztositott tanórákban; a marxizmus-leninizmus és a

társadalompolitikai élet köréből meghirdetésre kerülő szakdolgozati témák önálló feldolgozásában-megvédésében; végül a szaktárgyaknak is általános elméleti-politikai alapot adó tudományos szocializmusból sorrakerülő államvizsgában messzemenően kifejezésre jutnak azok a feltételek, amelyek a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának az állami felsőoktatásban folyó marxizmus-leninizmus oktatás tartalmi koncepciójával és káderhelyzetével kapcsolatos 1976. julius 2o-i állásfoglalásában és a párt Központi Bizottságának ugyanazon év október 26-i határozatában megfogalmazott magasabb szintü oktató-nevelő munka kibontakozásához és valóra váltásához szükségesek. Ezekre a párt és állam által biztositott feltételekre épitjük az oktatók és hallgatók együttes, közös tanulmányi feladatát és munkáját.

Budapest, 1978. szeptember 1-én

MARXIZMUS-LENINIZMUS
TANSZÉK

B E V E Z E T É S

a marxizmus-leninizmus tanulmányozásához

A MARXIZMUS-LENINIZMUS A MUNKÁSOSZTÁLY TUDOMÁNYOS VILÁGNÉZETE, A KAPITALIZMUSBÓL A SZOCIALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET KORSZAKÁNAK FORRADALOMELMÉLETE

A marxizmus-leninizmus Marx és Engels forradalomelméletének, filozófiai, közgazdasági és társadalompolitikai nézeteinek logikusan egymásba épülő, egymással összefüggő rendszere, amelyet Lenin az imperializmus korszakában fejlesztett tovább és alkalmazott mindenekelőtt Oroszország viszonyaira. A marxizmus a XIX. század negyvenes éveiben, a munkásosztály alapvető érdekeinek: történelmi küldetésének; a kommunizmusért vivott harcának elméleteként alakult ki.

A marxizmus-leninizmus egyik leglényegesebb, központi eszméje: a proletariátus történelmi szerepéről szóló tanitás. A marxizmus a proletariátus történelmi szerepét, történelmi küldetését az objektiv társadalmi valóság tényeivel, a társadalom fejlődéstörvényeivel összhangban, tudományosan és a proletariátus, a nemzetközi munkásosztály alapvető érdekeinek megfelelően egységes tanitásként fogalmazza meg.

A marxizmus-leninizmus korunk legjelentősebb ideológiája, a társadalmi haladás, a forradalmi munkásmozgalom, a szocializmus és a kommunizmus ügyét következetesen szolgáló tudomány.

1./ A marxizmus kialakulásának gazdasági-társadalmi feltételei

A marxizmus kialakulását a tőkés társadalmi-gazdasági alakulat létrejötte tette lehetővé. Marx és Engels először a Kommunista Kiáltványban határozták meg a kapitalizmus helyét a társadalom fejlődésének történetében és a kor meghatározásából vezették le a gépi nagyipari termelésre való áttérés társadalomformáló következményeit.

A nagyipar szerepe

A mi korszakunkat, a burzsoázia korszakát az jellemzi - irták a Kiáltványban -, hogy egyszerüsitette az osztályellentéteket. Az egész társadalom mindinkább két nagy ellenséges táborra szakad, két nagy, egymással homlokegyenest szembenálló osztályra: burzsoáziára és proletariátusra.

Az ipar üzésének eddigi feudális vagy céhes módja ugyanis már nem tudta kielégiteni az uj piacokkal megnövekvő szükségletet. Helyébe a manufaktura lépett. A céhmestereket kiszoritotta az ipari középrend; a különböző testületek közötti munkamegosztást felváltotta az egyes mühelyen belüli munkamegosztás.

De egyre tágultak a piacok, egyre nőtt a szükséglet. Már a manufaktura sem tudta kielégiteni. Ekkor a gőz és a gépi berendezés forradalmasitotta az ipari termelést. A manufaktura helyébe a modern nagyipar lépett, az ipari középrend helyét ipari milliomosok, egész ipari hadseregek főnökei, a modern burzsoák foglalták el.

A nagyipar létrehozta a világpiacot, amelyet Amerika felfedezése előkészitett. A világpiac a kereskedelem, a hajózás, a szárazföldi közlekedés mérhetetlen fejlődését idézte elő. Ez viszont visszahatott az ipar terjeszkedésére, és amilyen mértékben terjeszkedett az ipar, a kereskedelem, a hajózás és a vasut, ugyanolyan mértékben fejlődött a burzsoázia, gyarapitotta tőkéit és szoritotta háttérbe a középkorból átöröklött összes osztályokat.[1]

A gépi nagyipari termelésre való áttérés korát az ipari forradalom korszakának nevezzük. Az ipari forradalom - amely a XVIII. század második felétől a XIX. század hatvanas-hetvenes évtizedéig zajlott le Nyugat-európában - tartalmát tekintve a manufakturától a gyáriparhoz vezető gazdasági-társadalmi folyamatot jelenti. Angliában és más országokban is a gépi nagyipari termelésre történt áttérés a textiliparban indult meg. A textilipar gépesitése maga után vonta, magával hozta maguknak a gépeknek a tömegtermelése igényét, ez pedig a kohászati eljárások meggyorsitásának követelményét. A társadalmi átalakulás, uj nyersanyag-lelőhelyek, uj piacok bekapcso-

1 Marx-Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa. Marx-Engels Válogatott Müvek I. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1963. 18. oldal.

lódása a gazdasági életbe, ezzel együtt a szükségletek bővülése ösztönözte a természettudományok fejlődését, ez pedig magával hozta a találmányok tömegének megjelenését és a termelésbe való bevezetését /John Kay, James Hargreaves, Richard Arkwrigth, Samuel Crompton, Edmund Cartwright, James Watt, Henry Cort, Robert Fulton, George Stephenson . találmányai./ Mindez ismét visszahatott a társadalmi fejlődésre, megteremtette a kapitalizmus müszaki alapját, fejlesztette és megszilárditotta a kapitalizmus gazdasági-társadalmi rendszerét. A gyárrendszer nagymértékben társadalmasitotta a munkát. A manufaktura-munkásokból, az iparba áramló parasztokból és a tönkretett kézmüvesekből kikovácsolódott a modern nagyipari proletariátus.

A kapitalizmus két alapvető osztályáról és a proletariátus történelmi szerepéről

Marx és Engels a burzsoáziának a gépi nagyipari termelésre történt áttérésben játszott szerepével kapcsolatban már a Kommunista Kiáltványban rámutattak,.... "amilyen mértékben a burzsoázia, azaz a tőke fejlődik, ugyanolyan mértékben fejlődik a proletariátus, a modern munkások osztálya, akik csak addig élnek, amig munkát kapnak, és akik csak addig kapnak munkát, amig munkájuk a tőkét gyarapitja.

Ha a munkás kizsákmányolását a gyáros már annyira befejezte, hogy a munkás készpénzben megkapja a munkabérét, akkor megrohanja a burzsoázia többi része: a háztulajdonos, a szatócs, a zálogos stb.

Az eddigi kis középrendek, a kisiparosok, kiskereskedők és járadékosok, a kézmüvesek és parasztok, mindezek az osztályok a proletariátusban süllyednek; részben azért, mert kis tőkéjük nagyipar üzésére nem elegendő és a nagyobb tőkések konkurrenciáját nem birja ki, részben azért, mert szakmai ügyességüket uj termelési módszerek elértéktelenitik. Igy toborzódik a proletariátus a népesség minden osztályából.

Marx és Engels mindenekelőtt abból indult ki, hogy a termelés, az ipar fejlődése magával hozza a munkásosztály számszerü növekedését. Az iparilag fejlett országokban a munkásosztály a társadalom tulnyomó többségét alkotja.

A nagyüzemek általánossá válása a munkásosztály számára fontos következményekkel jár. Ahhoz, hogy több ezer dolgozó hasznosan tevékenykedhessen, megtermelhesse a tőkés profitot, a termelés magasfoku szervezettségére, fegyelmezett, ösz-

szehangolt munkára van szükség. A nagyipar a munkásokat fegyelemhez, szervezettséghez szoktatja. Az a körülmény, hogy több ezer ember egy helyen dolgozik, kedvező feltételeket teremt a munkások gazdasági és politikai szervezkedéséhez is.

A nagyüzemben a munkások egymásra vannak utalva, a termelés egy-egy fogaskerekét vagy a fogaskerék egyetlen fogát alkotják. Az egymásra utaltság jelentkezik akkor is, amikor a tőkéssel szemben egyik-másik követelésüket akarják elérni. Az összetartozás és összefogás, egyesités szükségességének felismeréséhez a nagyüzemi munkakörülmények eleve kedvező alapot adnak.

Vannak az egyesités ellen ható tényezők is /eltérő szakmai érdekek, konkurrencia stb./, ezért a munkásság egysége tudatos harc eredménye lehet.

Marx és Engels rámutat, hogy valamennyi, a burzsáziával szemben álló osztály közül egyedül a proletariátus a valóban forradalmi osztály. Életfeltételeiben már megsemmisültek a régi társadalom életfeltételei, s ez az osztály az összes eddigi uralkodó osztályoktól eltérően csak ugy juthat hatalomra, ha mindenféle kizsákmányolást megszüntet. Minthogy érdekei a többi dolgozó érdekeit is kifejezik, a kizsákmányolás alól felszabadulva az egész társadalmat felszabaditja a magántulajdon uralma, a társadalmi és a nemzeti elnyomás alól.

Ebben fejeződik ki Marxnak és Engelsnek a tőkés gazdasági-társadalmi alakulat két alapvető osztályáról és a proletariátus történelmi szerepének meghatározásáról szóló tanitásának lényege.

A marxizmus kialakulásának társadalompolitikai feltételei a XIX. század első felében

A XIX. század első felében a kapitalizmus gyorsuló ütemben alakult ki és erősödött meg Nyugat-Európában. A régi, hübéri társadalmi-gazdasági viszonyok összeomlottak. Az angliai és franciaországi gazdasági-társadalmi változások egész Európában éreztették hatásukat, de ezen tulmenően a két ország hatalmas gyarmatbirodalma révén a világ nagy részében tőkés viszonyokat teremtett.

A mult század harmincas-negyvenes éveiben polgári forradalom érlelődött Európa sok országában. De a hatalom

átvételére készülődő burzsoázia mögött már ekkor feltünt majdani ellenfele, sirásója és örököse is - a proletariátus. Bontakozó erejét Franciaországban a lyoni selyemszövők felkelésében mutatta meg /1831-ben és 1834-ben/, Angliában a chartisták nagyerejü tömegmozgalmában /a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején/, Németország - ban a sziléziai takácsok felkelésében /1844-ben/. Ezek a mozgalmak még csak ösztönös visszahatásai voltak a munkásság embertelen elnyomatásának; az osztály öntudata, önálló világszemlélete csak később, hosszu vajudással alakult ki, s kialakulásában a német munkásoké volt a vezető szerep.

Németországban ekkor még nem ment végbe az ipari forradalom, mint Angliában, s nem alakitott ki mo - dern ipari proletariátust, mint ott; a tőkés termelés még a 38 részre tagolt ország viszonylag fejlettebb területein is lényegében a manufaktura időszakát élte, s megszemélyesitői a vállalkozó kereskedők és az uzsorás bankárok voltak. Velük szemben ott állt a mesterlegények tömege, ez a kétarcu réteg, amely már érezte /és egyre erősebben érezte/ a teljes elproletarizálódás fenyegető veszé - lyét, de amely előtt még lehetségesnek látszott /ha egyre kevésbé is/ az önálló mesterré válás. A polgári forradalom küszöbén álló Németország - mint a Kommunista Kiáltvány rámutatott erre - mégis "az európai civilizáció előrehaladottabb feltételei között és sokkal fejlettebb proletariátussal" hajthatta végre ezt az átalakulást, "mint Anglia a XVII. és Franciaország a XVIII. században."[2] Ezért volt a német munkásosztály az, amely a kommunista világnézet szülőtalajává vált. Mindenekelőtt tehát Angliában, Franciaországban, Németországban jöttek létre a marxizmus ki - alakulásának társadalompolitikai feltételei.

A marxizmus kialakulásának tudományos feltételei

Bár a proletariátus szükséglete hivta életre a forradalomelméletet, ez egymagában korántsem volt elegendő a marxizmus létrejöttéhez. A marxizmus megjelenése feltételezi a tudomány fejlődé - sének meghatározott szintjét is, mivel tartalma nem nélkülözheti az elért természet- és társadalomtudományos eredményekből levont következtetéseket.

Éppen a XIX. század elején történik meg a fordulat a természettudományban a vizsgált jelenségek leirásától

2 MEM. 4.köt. 47o. old.

és osztályozásától a bennük lezajló folyamatok tanulmányozása felé, megfigyelhető sajátosságaik rögzitésétől e sajátosságok változásait megszabó törvényszerüségek tisztázása felé. Ebben az időszakban indult fejlődésnek a fiziológia, amely az élő szervezetekben lezajló folyamatokat tanulmányozza; a geológia, amely a földkéreg változásainak törvényszerüségeit vizsgálja, és igy tovább. Egész sereg olyan nagyszerü felfedezés született, amelyek a természeti folyamatok dialektikus jellegét tanusitották. Ezek között különösen lényeges volt: az organizmusok sejtszerkezetének felfedezése /1838-1839/, az energiamegmaradás és -átalakulás törvényének megalapozása /1842-1847/ és az organizmusok darwini evolueiós fejlődéselméleté - nek kidolgozása /1859/.

A sejtnek mint az organizmus szerkezeti alapegységé - nek felfedezése a szerves világ egységére utalt, s arra, hogy közös fejlődéstörvények érvényesülnek benne. Az energiamegmaradás és -átalakulás törvénye arról tanuskodott, hogy az anyag örök mozgásformái összefüggnek egymással és átcsapnak egymásba. Darwin evolueiós elmélete kimutatta, hogy a jelenleg létező állat- és növényfajok hosszas evolueió ered - ményei.

Ilyen módon a XIX. század elejének, s főként dereká - nak természettudományos eredményei lehetővé tették a dialek - tika legfontosabb elveinek megfogalmazását és megalapozását, s egyszersmind annak a következetesen tudományos világnézetnek a kidolgozását, amely a valóság megváltoztatásának eszköze lehet a proletariátus kezében.

Hasonlóan jelentős előrehaladás, fejlődés megy végbe a társadalomtudományokban is, bár a társadalmi élet sokkal bonyolultabb, mint a természet fejlődése.

A francia materialisták érdeme annak a felismerése, hogy az ember a természet része, ezért az emberi viszonyokat épp ugy törvények szabályozzák, mint a természet jelenségeit.

A materialista kiindulópont alapot teremtett a társadalomról szóló tudomány felépitéséhez. De a felvilágosodás ezt a lehetőséget nem tudta valósággá változtatni. Azzal ugyan tisztában volt, hogy a világ folyását magából a világból kell ma - gyarázni, de odáig nem jutott el, hogy ezt a gondolatot a társadalmi világra alkalmazza, s az utóbbit is önmagából magyarázza. A társadalom vizsgálatánál a természettudomány kész

eredményeiből indult ki s a társadalmi jelenségekre a természettudomány szemléletét és törvényeit alkalmazta.

Az angol klasszikus politikai gazdaságtan képviselői kimutatták, hogy a gazdaság forrása a termelőmunka, az áruk értékét az előállitásokra forditott munka mennyisége határozza meg. Ezzel lerakták az értéktöbbletelmélet alapját. A gazdasági viszonyokból levezették a társadalom osztályszerkezetét, és az elosztási viszonyok alapján feltárták az osztályok közötti ellentéteket.

Az osztályok viszonya azonban még Smith-nél sem kizsákmányolási viszony. Sőt, Smith az osztályok antagonista ellentétét sem ismerte fel. Nála az osztályok kiegészitik egymást a termelési folyamatban.

Ricardo továbbfejlesztette az osztályelméletet, de a saját osztályharc elméletét csak a feudálisokkal szemben, az ipari burzsoázia érdekében aknázta ki. A kapitalista termelési viszonyokat és ezzel az osztályokat és az osztályharcot Ricardo örök természeti szükségszerüségnek tekintette.

A restauráció korának francia történetirói /Guizot, Mignet, Thierry/ kimutatták, hogy a francia polgári forradalom osztályok harca volt.

Guizo szerint "Franciaország történetét betölti a rendek harca vagy helyesebben, Franciaország története a rendek harcából áll." Thierry kimutatta, hogy az angol forradalomban a vallási mozgalmak leple alatt az osztályok harca folyt: "A háboru mindkét részről tényleges érdekekért folyt. Minden egyéb csak látszat és "ürügy volt." Mignet pedig a francia forradalom történetében a "középosztály" /a burzsoázia/ és a tömeg /a kispolgári és plebejus elemek/ harcát vázolta.

Bár a különböző korok legjobb elméi egyre közelebb kerültek a társadalom tudományos felfogásához, de azt Marx és Engels fellépéséig nem érték el.

Annak, hogy a Marx előtti gondolkodók nem tudták feltárni a társadalom valóságos összefüggéseit, számos oka volt.

Társadalmi gyökerét tekintve - fő irányaiban - a Marx előtti társadalomfelfogás általában az uralkodó kizsákmányoló, illetve az uj kizsákmányoló társadalomért harcoló osztályok érdekeit fejezte ki.

2./ A marxizmus három forrása és alkotórészei

A marxizmus-leninizmus, a proletariátus forradalmi elmélete, a kommunista társadalom tudományos stratégiája és taktikája a XIX. század közepén alakult ki, amikor a kapitalizmus világrendszerré fejlődött. Kialakulásában döntő szerepe volt a szocializmus utópista eszmei, politikai irányzatának, amely már a kapitalizmus fejlődésének korai szakaszában jelentkezett. Miután azonban a fejletlen tőkés viszonyok között a társadalmi ellentmondások is még csak kialakulóban voltak és a vagyontalan tömegekből egy uj osztály törzseként kiemelkedő, de önálló politikai cselekvésre még képtelen proletariátus olyan elnyomott "rendként" jelent meg, amelynek legfeljebb kivülről lehetett segitséget nyujtani, az utópista gondolkodók a társadalmi visszásságok megoldását a gondolkodó ész feladatának, a jövő kigondolásának tekintették. [3]

A marxizmus három forrása

Amint azt az előzőek során láttuk, a munkásosztály tudományos világnézetének és forradalmi elméletének kidolgozásához szükséges tudományos előfeltételek az emberi történelem során fokozatosan alakultak ki. A tudományos szocializmus előtörténetének legteljesebb kibontakozását a marxizmus legközvetlenebb három forrásának jelentőségét a következőkben foglaljuk összesze.

a/ Első és évezredekre visszatekintést adó forrása a filozófia volt, amely a klasszikus német filozófiában nyerte el addigi csucspontját. Az 1789-1794-es évek francia polgári forradalma, amely alapjaiban rengette meg a feudális-abszolutista rendszert Franciaországban, óriási befolyást gyakorolt Európa országaira, mindenekelőtt az önálló fejedelemségre szétdarabolódott és elmaradott feudális Németországra. A német polgárság még gyenge, erőtlen volt, a burzsoázia még nem tudta osztályérdekeit érvényesiteni, noha alapvetően érdekelt volt a kapitalizmus fejlődésében. A feudális fejedelemségekkel szembeni kiszolgáltatottsága szüntelenül politikai kompromisszumokhoz vezetett.

Mindez rányomta bélyegét a burzsoázia ideológusainak, a klasszikus német filozófia képviselőinek tevékenységére is. Miután ugyanis nem rendelkeztek reális lehetőséggel arra, hogy erőiket a gyakorlati politika terén fejtsék ki, ezért erői-

3 Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Marx-Engels Válogatott Müvek. 1949. II. kötet 117. oldal.

ket elsősorban a valóságtól elszakadva, végtelenül absztrakt filozófiai rendszerek kidolgozására koncentrálták. A klasszikus német filozófia szülőatyja Immanuel Kant volt, akinek munkájára támaszkodva Hegel vált azután a német polgárság ideológusaként a polgárság és a porosz feudális hatalmak kompromisszumának kifejezőjévé. Hegel a filozófia történetének legkiemelkedőbb idealista-dialektikus rendszerének megalkotója volt, akinek történelmi érdemeit a dialektika kidolgozásában Lenin is messzemenően elismerte.

Hegel idealista elméletét, a közben érlelődő németországi polgári forradalom feltételeinek hatására Feuerbach harcos materializmusa váltotta fel, amely a marxista filozófia egyik elméleti forrását képezi.

A filozófia terén a polgári fejlődés szintjét tehát a német klasszikus filozófia jelentette, amely egyszerre volt szintézise az egész addigi polgári filozófiának és fejezte ki annak leküzdhetetlen ellentmondásait. A XIX. század 3o-as éveiben - Hegel halála után - megindult a német klasszikus filozófia felbomlásának folyamata. Ez a folyamat világosan jelezte, hogy a polgári filozófia már kimerítette saját lehetőségeit és egy gyökeresen uj filozófia, a munkásosztály tudományos világnézetének kidolgozása van napirenden. Ennek az uj filozófiának a megalkotása Marx és Engels nevéhez fűződik.

b/ A társadalomtudományok között a polgári fejlődés legjellegzetesebb terméke és egyben a marxizmus másik közvetlen forrása az angol klasszikus politikai gazdaságtan volt. Nem véletlen, hogy ez a tudomány Angliában fejlődött ki leginkább, ahol először ment végbe a polgári forradalom és a legfejlettebbek voltak a tőkés termelési viszonyok. A polgári politikai gazdaságtan - amelynek legjelentősebb művelői Adam Smith, David Ricardo voltak - a burzsoázia szemszögéből igazolta a tőkés termelési módot, de sok vonatkozásban cinikusan ki is fejezte annak ellentmondásait. Ezért Marx később az ő kritikájukkal kezdte a kapitalizmus politikai gazdaságtanának tudományos kidolgozását. A polgári politikai gazdaságtannak jelentős szerepe volt abban is, hogy felhivta a figyelmet a gazdasági viszonyok vizsgálatára és ezzel közvetve előkészitette a társadalom materialista felfogását is.

c/ A marxizmus kialakulásának harmadik forrása az utópista szocializmus volt. A korai kapitalizmus haladó gondolkodói látták a munkásosztály nyomorát és a burzsoázia egyre növekvő gazdagságát, s megkisérelték megtalálni a kivezető utat a

kapitalizmus ellentmondásaiból. E gondolkodók legkiválóbbjai: Mórus Tamás /1478-1535/, aki 1516-ban adta ki "Utópia" cimü müvét; Tommaro Campanella /1568-1639/, olasz filozófus, mint a korai utópia megalkotói; majd a klasszikus polgári forradalmak időszakának utópista szocialista gondolkodói: Jean Meslier /1664-1729/, aki "Végrendelet"-ében először fogalmazta meg, hogy az uj társadalom létrehozása csak a néptöme - gek harca révén lehetséges; M. Morelly pedig az 1755-ben kiadott "Természet kódexé"-ben a munkához való egyenlő jog és a munkakötelesség elvét fogalmazta meg.

Végül a babeufisták, majd a kritikai utópisták, a francia Saint Simon és Fourier, az angol Robert Owen voltak. /Henry Saint-Simon ejtsd: Anri Szen-Szimon/ - 176o-1825., Charles Fourier /ejtsd: Sárl Furié/ - 1722-1837, Robert Owen /ejtsd: Ouen/ - 1771-1858./ jelentik az ipari forradalom kora kapitalizmusának biráló utópistáit.

Ez utóbbiak tevékenységének kezdete a XIX. század legelejére esik. Ekkor még a kapitalista termelési mód és ezzel együtt a burzsoázia és a proletariátus osztályellentéte fejletlen volt. A nagyipar Angliában alighogy létrejött, Franciaországban még ismeretlen volt. 18oo körül, amikor az utópista szocialisták felléptek, a kapitalizmus ellentmondásai még csak kialakulóban voltak, s még inkább állt ez az ellentmondások megoldására és a proletariátusra.

Ez a történelmi helyzet határozta meg a szocializmus korai előfutárainak nézeteit is. Az éretlen osztályviszonyoknak éretlen elméletek feleltek meg. A gazdasági és társadalmi viszonyok fejletlensége miatt az utópista szocialisták nem adhattak tudományos választ a kor problémáira, kénytelenek voltak minden tudományos alap nélkül kigondolni uj társadalmi rendszereket. Ezek az uj szociális rendszerek éppen azért, mert nem a valóságos viszonyokból születtek, szükségképpen utópiák voltak. Ezért nevezzük ezeket az elméleteket utópikus szocialista elméleteknek. /Az utópia görög eredetü szó. Magyarul kb. azt jelenti, hogy "Seholország." A szó Morus Tamás "Utópia" c. müve nyomán terjedt el./

Az utópista szocialistáknak nagy érdemük, hogy feltárták a kapitalizmus egyes visszásságait, tudományos feleletet azonban nem tudtak adni a megoldandó problémákra. A szocializmus utópiából tudománnyá csak akkor válhatott, amikor a modern kapitalizmus kialakulásával létrejöttek annak gazdasági, társadalmi és elméleti feltételei. Következésképpen a marxizmus kialakulásának feltételei akkor lettek érettekké, amikor megszü-

letett a proletariátus, kibontakozott a proletariátus osztály - harca, létért való küzdelme, amikor a tőkés termelési mód ellentmondásai már kiéleződtek.

A marxizmus három alkotórésze

A marxizmus kialakulása három forrásának: a német filozófiának, az angol polgári gazdaságtannak és a francia utópikus történelem felfogásnak megfelelően, magának a marxizmusnak az elméleti rendszere is három alkotórészből: a marxista-leninista filozófiából, a politikai gazdaságtanból és a tudományos szocializmusból áll. [4]

1./ A filozófia

A filozófia a létnek, vagyis a természetnek és a társadalomnak, az emberi gondolkodásnak és a megismerésnek a legáltalánosabb törvényszerüségeivel foglalkozó tudomány. A filozófia tehát a társadalmi tudatformák egyike, amelyet végső soron a társadalom gazdasági viszonyai határoznak meg. Ebből is következik azután, hogy a filozófiának, mint tudománynak az alapkérdése: hogyan viszonyul a gondolkodás a léthez, a tudat az anyaghoz.

A filozófia alapkérdésének tehát két oldala van: először, mi az elsődleges - a lét-e, vagy a tudat - és másodsodszor, hogyan viszonyul a világról szerzett tudás magához a világhoz vagy másképpen szólva megfelel-e a tudat a létnek, képes-e hiven tükrözni a világot, következésképpen megismerhető-e a világ. A marxista filozófia, - a dialektikus - és történelmi materializmus - a megismerés és az emberi tevékenység jelentős eszköze a világ megismerésének és a világot formáló, átalakitó gyakorlat továbbfejlődésének aktiv tényezője.

2./ A politikai gazdaságtan

A marxizmus másik alkotórésze a politikai gazdaságtan, Marx az 185o-es évek második felében kezdte el azt a hatalmas munkát, amelynek eredménye élete fő müve: "A tőke" lett, amely egyben a történelmi materializmus és az egész marxista filozófia próbája, a marxista politikai gazdaságtan fundamentuma az egész tőkés alakulat szerkezetének átfogó és részletes elemzése alapján. Már ebből is következtetni tudunk arra, hogy a politikai gazdaságtan, mint a marxizmus

4 Lenin: A marxizmus három forrása és három alkotórésze. Lenin Összes Müvei 23.kötet. 4o-47. oldal, Kossuth, 1969.

egyik alkotórésze, a társadalomtudományok rendszerébe tartozó elméleti tudomány, amely a társadalom gazdasági tevékenységét, a gazdasági folyamatokat és az e folyamatokat szabályozó objektiv gazdasági törvényeket vizsgálja a társadalmi fejlődés különböző fokain.

Marx és Engels a proletariátus gazdasági elmélete kidolgozása során kritikailag felülvizsgálták a polgári és kispolgári politikai gazdaságtant. A klasszikus polgári politikai gazdaságtanból átvették és továbbfejlesztették mindazt, ami tudományos volt, de élesen bírálták a tudománytalan elemeket és módszereket, amelyek mindenekelőtt a polgári közgazdászok osztálykorlátaiból következtek. A vulgáris közgazdasági nézeteket pedig megsemmisitő birálatban részesitették.

A marxi politikai gazdaságtan azonban nem egyszerüen a polgári politikai gazdaságtan birálata. A marxi politikai gazdaságtan nemcsak feltárja a tőkés gazdaság szerkezetét, hanem tudományosan bebizonyitja a kapitalizmus történelmi jellegét, megszünésének szükségszerüségét is. Bebizonyitja, hogy a kapitalizmus megteremti saját sirását, a szervezett proletariátust, amelynek történelmi hivatása a kapitalizmus megdöntése, a szocializmus megvalósitása.

Mint a szocializmus termelési módjának törvényszerüségeit kutató, feltáró és elemző tudomány, különösen a szocializmus világrendszerré válása óta, a szocialista épités nemzeti és nemzetközi tapasztalatai alapján fejlődik. Tárgykörében foglalkozik a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gazdasági feltételeivel, az átmenet különböző formációiban érvényesülő objektiv gazdasági törvények szerepével, hatásával és a kommunizmus két szakaszának: a fejlett szocializmusnak és az abból kiépülő kommunista társadalomnak a szocialista világforradalom nemzetközi tapasztalatai által is megerősitett gazdasági összefüggéseivel, törvényeivel. A marxista-leninista politikai gazdaságtan az általában vett közgazdaságtudománynak és az erre támaszkodó gazdaságpolitikának a forradalomelméleti és tudományos alapja.

3./ A tudományos szocializmus

A tudományos szocializmus - a marxizmus harmadik alkotórésze - az osztályharc és a proletárpolitika elmélete és tudománya, amely a társadalomban végbemenő politikai folyamatok törvényszerüségeinek feltárása és gondolati kifejtése, a tár-

sadalom politikai életében uralkodó törvényszerüségek rendszerezett politikai kategóriákban való megfogalmazása. Mint a politikai elmélet tudománya viszonylag önálló, objektiv vizsgálati tárggyal rendelkező konkrét társadalomtudomány.

Társadalmi funkcióját tekintve ugy jellemezhetjük, mint a társadalom megváltoztatásának, illetve mint a társadalom fennálló osztály- és hatalmi viszonyai fenntartásának, pontosabban a proletár forradalomnak a tudománya.[5]

A marxizmuson belül a tudományos szocializmus szükségképpen ugy jelent meg, mint a munkásosztály történelmi küldetésének politikai tanitása, a munkásosztály politikai osztályharcának és egész politikájának tudománya, amely az osztállyá szerveződés történelmi folyamatában egészen a kommunista társadalom világméretü győzelméig a munkásosztály forradalmi politikai elmélete. Miután a tudományos szocializmus feltételezi és nélkülözhetetlen sajátjának tartja a politika gyakorlatias szerepét és természetét, a tudományos szocializmus kifejezőbben, egyértelmüen ugy határozható meg, mint a munkásmozgalom tudományos politikai elmélete, azaz politikai stratégiájának és taktikájának tudománya.

---

5 Proletár forradalom, az ellentmondások feloldása. A proletariátus megragadja a közhatalmat és e hatalom erejével a burzsoázia kezéből kisikló társadalmi termelési eszközöket köztulajdonná változtatja. Ezzel az aktussal megszabaditja a termelési eszközöket eddigi tőke-tulajdonságuktól és teljes szabadságot ad társadalmi jellegüknek az érvényrejutáshoz. Az előre megállapitott terv szerinti társadalmi termelés immár lehetségessé válik. A termelés fejlődése különböző társadalmi osztályok további létezését anakronizmussá teszi. Amilyen mértékben eltünik a társadalmi termelés anarchiája, elenyészik az állam politikai tekintélye is. Az emberek, akik végre uraivá lettek a saját társadalmasitásuk módjának, ezzel egyszersmind a természetnek uraivá, önmaguknak uraivá - szabadokká lesznek. E világfelszabaditó tettet végbevinni - ez a modern proletariátus történelmi hivatása. E tett történelmi feltételeinek és ezzel magának a természetének alapjáig hatolni és igy az akcióra hivatott, ma elnyomott osztályban saját akciója feltételeit és természetét tudatossá tenni - ez a proletármozgalom elméleti kifejezésének a tudományos szocializmusnak a feladata. /Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Marx-Engels Válogatott Müvek, Második kötet. Kossuth, 1963. 137-138.old./

A politikai elméletet természetesen közvetlen szálak fűzik a forradalmi munkásmozgalomhoz. A tudományos szocializmus ugyanis mint a munkásosztály politikai elmélete a munkásosztály konkrét történelmi tevékenységét: a kapitalizmusban a hatalomért folyó harcot, szocializmusban a proletárdiktatura megvédését, erősitését és a szocialista demokrácia kiteljesülését közvetlenül szabályozó utmutatás és módszer,mint a politikai stratégia és taktika tudománya funkcionál. Ebben az összefüggésben a tudományos szocializmus amellett, hogy mindenkor a politikai folyamatok általános érvényü fejlődéstörvényeire és formáira koncentrálja figyelmét, adott ország viszonylatában a törvényszerüségek és formák nemzeti, történelmi specifikumait, adottságait, sajátosságait is figyelembe kell hogy vegye. A tudományos szocializmus tehát egy-egy ország proletariátusának szemszögéből nézve, bár általános, a nemzetközi munkásmozgalomra épülő tudomány, ugyanakkor nemzeti tudomány is.

A tudományos szocializmus tágabb értelemben használatos a proletariátus egész ideológiájának megjelölésére. Ebben az értelemben jelenti a marxizmus mindhárom alkotórészét. Szükebb értelemben azonban a tudományos szocializmus a marxizmus harmadik alkotórészét jelenti, amely feltárja a proletariátusnak az osztályharcban elfoglalt helyét és a proletariátus felszabaditásához szükséges feltételeket elméletileg és történelmileg összegezi.

A marxizmus alkotórészeinek egysége

A marxizmus alkotórészei nem egymástól független, különálló elemei a marxizmusnak, hanem szerves egységet, összefüggő rendszert alkotnak: a marxizmus a filozófiai, a közgazdasági és a szocializmusról szóló nézetek egységes rendszere. Ezt az egységét és következetességét az elmélet minden területén elsősorban a szilárd világnézeti alapok az egységes és következetes világnézet biztositja.

A marxista filozófia elkülönitése a marxizmus egészétől és önálló kifejtése azonban mindig csak viszonylagos lehet. A marxista filozófia a maga teljességében és gazdagságában a marxizmus egészében, a másik két alkotórésszel való eleven kapcsolatban és kölcsönhatásban jött létre, fejlődik és valósul meg. A dialektikus és történelmi materializmus éppen ugy elméleti és módszertani előfeltétele a marxista politikai gazdaságtannak, mint ahogyan a társadalom gazdasági

rendszerének elemzése a marxista politikai gazdaságtanban a történelmi materializmus konkrét megalapozását jelenti. Nem véletlen, hogy Marx, gazdasági főmüvének, A tőkének az előszavában a materialista dialektikára hivatkozik, mint munkájának a módszerére, amely nélkül ez a munka nem jöhetett volna létre. A tőké-vel kapcsolatban a marxista filozófia és a marxista politikai gazdaságtan egységét és elválaszthatatlan kapcsolatát hangsulyozta Lenin is. /Vagyis "A tőké"-t nemcsak Marx fő gazdasági, hanem egyben fő filozófiai müvének is tekinthetjük./

Ez a minden kérdésben érvényesitett világnézeti tudatosság, a filozófiai, közgazdasági és politikai elemzések elválaszthatatlan összefonódása a marxizmus-leninizmus klasszikusainak egész munkásságán végigvonul. Lenin, Marx és Engels levelezéséről irott recenziójában jegyezte meg: "Ha egy szóval akarjuk meghatározni, mi az egész levelezésnek - hogy ugy mondjuk - gyujtópontja, az a középpont, amelyben a kifejtett és megvitatott eszmék egész szövedéke egyesül, akkor ez az egy szó a dialektika. A materialista dialektika alkalmazása az egész politikai gazdaságtan átdolgozásában, kezdve annak alapjaitól - a materialista dialektika alkalmazása a történelemre, a természettudományra, a filozófiára, a munkásosztály politikájára és taktikájára -, ez érdekli legjobban Marxot és Engelst, ebben adják ők a leglényegesebbet és legujabbat, ezzel tettek egy zseniális lépést előre a forradalmi gondolat történetében." [6]

A marxizmus három alkotórésze közül a filozófia az egész valóság birtokában vizsgálja, világnézetileg-ideológiailag fejezi ki és indokolja a proletariátus történelmi szerepéről szóló forradalmi tanitást. A politikai gazdaságtan a társadalom létezésének legfontosabb szférája, vagyis gazdasági tevékenysége és fejlődése törvényszerüségeiből vezeti le ugyanazt. A tudományos szocializmus pedig az osztályharc, vagyis a politikai folyamatok oldaláról elemzi, tudományos politikai vetületében fejezi ki és a politikai elmélet és gyakorlat egységének jegyében indokolja meg a proletariátus történelmi szerepéről szóló marxista-leninista tanitást. A marxizmus-leninizmus ebben az értelemben a filozófiai, gazdasági és társadalmi-politikai nézetek egységes, összefüggő rendszere, amely ma már V.I. Lenin szavaival élve: -"... a világ minden civilizált országában a munkásmozgalom elmélete és programja." [7]

6 Lenin Összes Müvei. 24. kötet. 26o. oldal.

7 V.I. Lenin Müvei 21. kötet. Szikra, 1951. 38. oldal.

A társadalom materialista felfogása

A marxizmus létrejötte forradalmi fordulatot jelentett a természet- és a társadalomtudomány - ban, az emberi tudásnak olyan területein, mint a filozófia, a politikai gazdaságtan és a szocializmus elmélete. A marxizmus megalapitói valóban forradalmi tudományt alkottak. E forradalmi tudománynak nem csupán a világ helyes magyarázata a feladata, hanem a forradalmi cselekvés vezérfonalaként a világ megváltoztatása. E legfontosabb tétele ugy fogalmazódik meg, hogy a munkásosztály világtörténelmi szerepe az osztálynélküli kommunista társadalom megteremtése. A marxizmus tehát élő, fejlődő és alkotó tanitás, elmélet és módszer egyaránt, amely összeférhetetlen mindenféle dogmatizmussal.

Alkotó erejét a forradalmi gyakorlatból meriti. Legjellemzőbb vonása az elmélet és a gyakorlat szoros kapcsolata. Ez különbözteti meg a dogmatizmustól és a reformista, revizionista ideológiától egyaránt.

Marx és Engels a megelőző társadalom-magyarázatok minden pozitiv eredményére támaszkodva gyökeresen uj társadalomfordulatot hajtottak végre a filozófia történetében. Eltérően a megelőző felfogásoktól:

1. Nem álltak meg az emberi cselekedeteket közvetlenül mozgató eszmei hajtóerőknél, hanem feltárták, hogy az eszmei hajtóerők anyagi viszonyok eredményei.

2. Kimutatták a néptömegek döntő szerepét a történelemben. A néptömegek történelemalkotó szerepe elsősorban a termelés és az osztályharc terén, de azon tul, a társadalom összes törvényei müködésében mindenütt megnyilvánul és feltárható. A nagy emberek, politikusok, hősök pedig a társadalom objektiv szükségleteit fejezik ki. Maguk az eszmék, a társadalmi szükségletek tudati kifejezői önmagukban nem változhatnak a történelmen, hanem csakis akkor válnak anyagi erővé, ha a tömegekbe behatolnak. A személyiség sem változtathatja meg önkényesen a történelmet. Tevékenységét az objektiv törvények határozzák meg. Ennek elismerése nélkül nem volt lehetséges tudományos társadalomfelfogás.

3. Kimutatták a társadalmi gyakorlat - elsősorban a termelés - alapvető szerepét a társadalomban. Bebizonyitották, hogy végső fokon a termelés, a termelésben kialakult anyagi viszonyok határozzák meg az összes többi társadalmi viszo -

nyokat, s hogy a termelés fejlődése határozza meg a társadalom fejlődését is.

4. A társadalom anyagi élete meghatározó jellegének és a tömegek történelmi szerepének feltárása lehetővé tette azoknak a minden nép életében meglevő objektiv, tudomá - nyos pontossággal felmérhető, közös általános vonásoknak a feltárását, amelyek a társadalmi törvények alapját adják. Ily módon lehetővé vált a ténylegesen ható társadalmi törvények felismerése. Ezzel a társadalomról szóló különféle magyarázatok és vélekedések helyébe tudományos társa - dalomfelfogás léphetett.

Engels több alkalommal - többek között Marx sirjánál elmondott beszédében is - Marx két legnagyobb tudományos felfedezése között első helyen a materialista történelemfelfogás kidolgozását nevezte meg. "Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte fel - Marx az emberi tör - ténelem fejlődési törvényét: azt az eddig ideológiai burjántól ellepett egyszerü tényt, hogy az embereknek előbb enniök, irniok, lakniok és ruházkodniok kell, mielőtt politikával, tudománnyal, müvészettel, vallással stb. foglalkozhatnak: hogy tehát a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök ter - melése, s ezzel egy nép vagy korszak mindenkori gazdasági fejlődési foka az az alap, amelyből az illető emberek állami berendezései, jogi nézetei, müvészete, sőt vallási képzeletei kifejlődtek, és igy ebből az alapból kell ezeket magyarázni is - nem pedig, ahogy eddig történt, megfordítva."[8] Marx tehát a filozófia alapkérdését a társadalommagyarázat terén is következetesen materialista módon oldotta meg.

A társadalom és a történelem materialista felfogásához szakitani kellett az embernek azzal az elvont, absztrakt felfogásával, amely a régi materializmust is jellemezte. Ez a felfogás az embert elszakitotta azoktól a társadalmi viszonyoktól, amelyekben a valóságos emberek élnek, attól a történelmi folyamattól, amelyben az emberi társadalom létrejött és fejlődik, és valami elvont "lényegre" redukálta, amely az önmagában vett - tehát minden történeti-társadalmi meghatározottságtól megfosztott - egyénben testesül meg. Ezzel az elvont emberfelfogással szakitott radikálisan Marx. Feuerbach-téziseiben irja Feuerbach elvont antropológiai ember - felfogással szemben: "az emberi lényeg a maga valóságában

8 Marx-Engels Müvei. 19. kötet. 461. oldal.

a társadalmi viszonyok összessége."[9] A marxista filozófia az emberről való elvont filozófálást az emberek valóságos társadalmi viszonyainak történelmileg konkrét elemzésével cserélte fel és ezzel először tette lehetővé a társadalom és benne a valóságos egyének problémáinak tudományos vizsgálatát.

A materializmus következetes végigvitele a társadalomban egyben létrehozta a marxista filozófia egy sajátos, viszonylagos önállósággal rendelkező területét, a marxizmus általános társadalomelméletét: a történelmi materializmust.

A materialista történelemfelfogás tette lehetővé, hogy a fontos jelenségeket a nem fontosaktól meg tudják különböztetni, hogy az objektiv anyagi viszonyokban ismétlődéseket, törvényszerüségeket ismerhessenek fel és ne szoritkozzanak a jelenségek puszta leirására, hanem elemezni is tudják a társadalom viszonyait. Ezek alapján válhatott a marxizmus a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakának forradalomelméletévé.

A Marx és Engels által kidolgozott materialista történetfelfogás - a történelmi materializmus - a szó szoros értelmében forradalmasitotta a társadalom történetére vonatkozó nézeteket. "A történelem - irta Engels - a mindenünk és nagyobbra tartjuk, mint bármely más, korábbi filozófiai irányzat, nagyobbra tartjuk még, mint Hegel, akinek szemében végtére is szintén csak logikai számtanfeladat próbájául szolgált."[10]

A "Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája cimü Marx mü harmadik német kiadásához irt előszóban Engels felhivta a figyelmet arra, hogy "éppen Marx volt az, aki elsőnek fedezte fel a történelem nagy mozgástörvényét, azt a törvényt, amely szerint minden történelmi harc, akár politikai, akár vallási, filozófiai vagy más ideológiai téren játszódik le, valójában csak a társadalmi osztályok harcának többé-kevésbé világos kifejezése, s hogy ezeknek az osztályoknak a létezését és ezzel összeütközéseiket is viszont gazdasági helyzetüknek a fejlődési foka, termelésüknek a módja és az általa megszabott cseréjüknek a módja szabja meg."[11]

---

9 Marx-Engels Müvei. 3. kötet 9. oldal.

10 Marx és Engels Müvei 1. kötet Budapest, 1957. 544. old.

11 Marx és Engels Müvei 21. köt. Budapest, 1970. 239. old.

A Marx és Engels által megteremtett társadalomelmélet, amely az idealizmust kiüzte utolsó menedékéből is, véget vetett annak, hogy a tudományt agyrémekkel helyettesitsék. A marxizmus olyan eszközt bocsátott a történelemtudomány rendelkezésére, amelynek segitségével megismerhette önmagát.

A marxizmus tudományossága

A marxizmus tehát egy olyan osztály forradalmi világnézete, amelynek érdekei egybeesnek a valóság megismerésével és törvényszerüségeinek a feltárásával. A munkásosztály érdekei nem állitanak korlátokat a tudományos megismerés elé. Ellenkezőleg, "minél kiméletlenebbül és elfogulatlanabbul jár el a tudomány, annál inkább összhangban áll a munkásosztály érdekeivel" - jegyezte meg Engels a munkásosztály és a tudomány kapcsolatáról. Vonatkozik ez a marxizmus mindhárom alkotórészére is, amelyek csak akkor lehetnek hatékony fegyverei a munkásosztály felszabaditásának, ha egyben a valóság tudományos megismerésének és megváltoztatásának is eszközei és tudományos alapokon állnak.

A marxizmus tudományos jellegéből következik, hogy nem jöhetett volna létre, ha megteremtői nem kezelték volna kezdettől fogva tudományként, ha nem használják fel mindazt, amit a tudomány ő előttük megalkotott, ha nem ellenőrzik és nem fejlesztik szüntelenül mint valóságos tudományt, "Marx az emberi tudásnak arra a szilárd alapjára épitett, amelyet az emberiség a kapitalizmus idején megszerzett; Marx tanulmányozta az emberi társadalom fejlődéstörvényeit és megértette, hogy a kapitalizmus fejlődése elkerülhetetlenül a kommunizmushoz vezet, és ami a fő, ezt kizárólag a tőkés társadalom igen pontos, a legapróbb részletekre is kiterjedő, a dolgok legmélyére hatoló tanulmányozása alapján bizonyitotta be, oly módon, hogy tökéletesen elsajátitotta mindazt, amit az eddigi tudomány nyujtott."[12] A marxizmus minden alkotórésze tudomány és megkivánja, hogy tudományként müveljék. Engels nyomatékkal figyelmeztette a marxistákat, hogy a szocializmus, amióta tudomány lett, megköveteli, hogy tudományként is üzzék, azaz, hogy tanulmányozzák."[13]

12 Lenin Válogatott Müvei III. kötet 258. oldal.

13 Marx-Engels Válogatott Müvek, I. kötet 64o. oldal.

A legáltalánosabb összefüggések és mozgástörvények, amelyekkel például a filozófia foglalkozik, nem léteznek önmagukban, az anyagi világ konkrét jelenségein és folyamatain kivül. Következésképpen az általános összefüggéseket és törvényszerüségeket is csak a konkrét jelenségekből és folyamatokból kiindulva, a valóság differenciált szaktudományos megismerésén keresztül lehet tudományosan megismerni. "... Az összefüggéseket - irta Engels - nem a tényekbe belekonstruálni, hanem belőlük felfedezni kell és ha fel vannak fedezve, tapasztalatilag, amennyire lehetséges, ki kell mutatni őket." 14

A marxizmus tudományossága és pártossága

A marxizmus lényegénél fogva egyesült önmagában a tudományosságot és a pártosságot. A pártosságot sokan a szubjektivizmussal, a világ elfogult szemléletével azonositják, amely eleve kizárja a tárgyilagosságot, a valóság teljes feltárását. A polgári filozófusok többsége például pártatlan objektivizmust igér és a marxizmust szubjektivizmussal, elfogultsággal vádolja, ami szerintük a marxistákat megakadályozza a világ objektiv, tárgyilagos szemléletében. A valóságban a polgári filozófia objektivitása saját osztály - lényegének és pártosságának leleplezésére szolgál. A marxizmus nyilt pártossága viszont nemcsak lehetővé teszi, de meg is követeli a tudományos objektivizmust a világ megismerésében. A munkásosztály helyzete és érdekei lehetővé teszik és megkövetelik a következetes, tudományos objektivizmust az anyagi világ és ezen belül a társadalom törvényeinek a megismerésében ott is, ahol a régi kizsákmányoló osztályok szük osztályérdekei az álobjektivizmus jelszava mögött gátat emeltek a valóság feltárása, törvényeinek felismerése előtt. A marxista nem objektivista abban az értelemben, hogy nem tér ki az állásfoglalás elől. A marxizmus állásfoglalás a fejlődés és a fejlődést előrevivő társadalmi erők oldalán. Ez az állásfoglalás azonban mindig a valóság törvényszerüségeinek felismerésére és a tényleges helyzet minél teljesebb feltárására támaszkodik. Ebben az értelemben a marxizmus a legkövetkezetesebb tudományos objektivizmust képviseli, amelynek semmi köze sem az elfogult szubjektivizmushoz, sem a polgári álobjektivizmushoz. "A materialista tehát - irta Lenin a marxista materialisták és az álobjektivisták közötti különbségről - egyrészt következetesebb az objektivitsánál, és mé-

14 Marx-Engels Müvei 2o. kötet 346-347. oldal.

lyebben, teljesebben érvényesiti objektivizmusát. Nem szoritkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerüségére, hanem megmagyarázza, hogy melyik társadalmi gazdasági alakulat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, melyik az az osztály, amely ezt a szükségszerüséget meghatározza...Másrészt a materializmus, hogy ugy mondjuk, magábanfoglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megitélésében közvetlenül és nyiltan egy meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk." 15

A marxizmus ideológiai és elméleti tartalma

A marxizmus ideológiai és forradalom - elméleti tartalmát illetően a munkásosztály ideológiáját és forradalomelméletét összefoglalóan azon társadalmi eszmék és nézetek összességének nevezzük, amelyek osztályérdekeket tükrözve, egy-egy osztály alapvető társadalmi, politikai tetteit eszmeileg közvetlenül befolyásolják, indokolják, vagy igazolják. Magát az ideológia kifejezést a XVIII. században használták először olyan francia gondolkodók, akik azt állitották, hogy létrehoztak egy olyan tudományt, amely feltárja az eszmék keletkezésének és hatásának egyetemes és változatlan törvényeit. Ezt az uj, állitólagos tudományt nevezték ideológiának /idea görögül - eszme, kép, logosz = tan/. A munkásosztályt objektiv érdekei kényszeritették arra, hogy egy uj tipusu osztályideológiát dolgozzon ki, amely tudatában van önmaga reális eredetének és szerepének, s amely a valóságot igyekszik helyesen tükrözni, hogy ezzel hatékony szellemi fegyvert adjon a munkásosztály kezébe a valóság forradalmi átalakitásához.

A munkásosztály szocialista ideológiája és forradalomelmélete nem spontánul és automatikusan jött létre, hanem a munkásmozgalom és a tudomány tudatos egyesitése alapján, az uralkodó osztályok ideológiája elleni harcban. A csupán ösztönös munkásmozgalom miért nem termelheti ki önmagában a szocialista ideológiát? Az ösztönösség a munkásmozgalomban miért vezet a burzsoázia ideológiai uralmához? "Azon egyszerü oknál fogva, mert a burzsoá ideológia sokkal régebbi eredetü, mint a szocialista ideológia, mert minden részletében jobban kidolgozott, mert a terjesztésnek mérhetetlenül több eszközével rendelkezik." 16 Ebből következnek a marxisták felelőssége és feladatai a munkásosztály tudományos ideológiájának kidolgozásában, fejlesztésében és védel-

15 Lenin Összes Müvei I. köt. 388-389. oldal.

16 Lenin Válogatott Müvek I. köt. 134. oldal.

mében. A mai helyzetre is teljes mértékben érvényesek Lenin szavai: "a kérdés csakis igy tehető fel: burzsoá vagy szocialista ideológia? Itt nincs középut /mert az emberiség semmiféle "harmadik" ideológiát nem dolgozott ki, és mert általában egy osztályellentétektől marcangolt társadalomban sohasem lehet osztályon kivüli vagy osztályok feletti ideológia/. Ezért a szocialista ideológia mindennemü lekicsinylése, mindennemü mellőzése egyszersmind a burzsoá ideológia erősbitését jelenti." [17]

Fokozott jelentősége van a szocialista ideológiának a szocializmus épitésének folyamatában. A szocialista épités bonyolult feladatainak megoldásában egyik fontos tényező a dolgozók szocialista ideológiai tudatossága. A szocialista forradalom során a társadalomban végbement anyagi változásokat azonban nem követi automatikusan az emberek ideológiai felfogásának az átalakulása. A szocialista ideológia megerősödésétől és az aktiv ideológiai munkától függ, hogy a dolgozó tömegek gondolkodása milyen gyorsan szabadul meg a régi polgári, kispolgári ideológia befolyásától és tükrözi a társadalom életében végbement anyagi változásokat.
Az MSZMP X. kongresszusa ezért hangsulyozta nyomatékosan az ideológiai munka és a szocialista ideológiai nevelés fokozásának növekvő jelentőségét a szocializmus teljes felépitésének időszakában.

A szocialista ideológia világnézeti bázisa a marxista filozófia. A szocialista ideológia szélesebb, mint a filozófia; magába foglalja a szocialista társadalmi eszméket, közgazdasági, politikai, etikai, esztétikai stb. nézeteket. A szocialista ideológia megtestesül a marxista társadalomtudományokban, a szocialista müvészetben, a dolgozók politikai öntudatában stb. De szilárd világnézeti alapok - tehát a marxista filozófia, annak ismerete, tanulmányozása és müvelése - nélkül nincs szocialista ideológia, nem fejlődhet és nem győzheti le a polgári, kispolgári ideológiát.

3./ Lenin tevékenysége Marx és Engels forradalomelméletének továbbfejlesztésében

Marx és Engels a proletariátus történelmi szerepét illetően nem csupán olyan általános következtetésekre és alapelvek megfogalmazására szoritkoztak, hogy a "...tőkés társa-

17 Lenin Összes Müvei.6. köt. 36-37. oldal.

dalomnak két fő ereje a burzsoázia és a proletariátus és nem is lehet más; hogy a burzsoázia mint a tőkés társadalom építője, vezetője, hajtóereje - a proletariátus pedig mint sirásója, mint az egyedüli erő, amely azt egy más társadalommal fel tudja váltani...",[18] hanem a munkásmozgalom forradalmi fejlődése során szerzett tapasztalatok alapján kijelölték a proletariátus felszabadulásának utját, stratégiáját, taktikája gazdagságát és főbb mód ját is. Létrehozták a kommunisták párját, megalapozták a proletariátus szövetségi politikáját, a proletárhatalom és a proletárinternacionalizmus elvét.

A marxizmus leninI továbbfejlesztése

A századforduló után Marx és Engels proletárelméletét és forradalmi módszerét Lenin folytatta, fejlesztette tovább és alkotó módon alkalmazta az imperializmus és a prdetárforradalmak, a kapitalizmusból a szocialista-kommunista társadalomba való átmenet korszakára és konkrétan a forradalmak, majd a szocializmus épitésének utjára fordult oroszországi viszonyokra.

Lenin munkássága által tovább fejlődött a marxizmus mindhárom alkotórésze: a filozófia, a politikai gazdaságtan és különosen a tudományos kommunizmus elmélete. A marxizmus alkotó alkalmazásával kapcsolatban nyomatékosan hangsulyozta, hogy annak általános elveit minden országban az ország sajátosságait figyelembe véve kell alkalmazni, hogy az orosz szociáldemokratáknak is önállóan kell az elmélet kidolgozásán munkálkodniok.
"Marx elméletét egyáltalán nem tekinthetjük befejezett és érinthetetlen valaminek; ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy ez az elmélet csak alapköveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább kell fejleszteniük, ha nem akarnak elmaradni az élettől."[19] - irta a szerveződő szociáldemokrata párt programjával kapcsolatban. Elméleti és forradalmi tevékenységében egyrészt a munkásosztály nagy célját szolgálta.

A századforduló táján a marxisták közül elsőként ismerte fel, hogy a munkásosztálynak uj tipusu pártra van szüksége nagy történelmi küldetésének betöltéséhez. A proletariátus történetét, osztályharcát és épitő tevékenységét tanulmányozva jutott el a pártról, a párt vezető szerepéről, a párt szervezeti, politikai és ideológiai alapjairól, a proletárosztály stratégiájáról, taktikájáról és politikájáról szóló forradalomelméleti következtetésekig, a polgári demokratikus forradalom, majd a szocialista

18 Lenin Összes Müvei 38. kötet Budapest, 1973. 181. oldal
19 Lenin Összes Müvei 4.köt. 171-172.old. /Cikkek a Rabocsaja Gazeta számára. A Programunk cimü cikkben./

forradalom, a szocialista állam és a szocialista épités történetileg felvetődött kérdéseinek konkrét és alkotó megválaszolásáig.

Lenin volt az első, aki részletes és marxista elemzést adott az imperializmusról, mint a kapitalizmus legutolsó szakaszáról, aki feltárta a kapitalizmus országainak egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődéstörvényét, a proletárforradalmak korszakának napirendre kerülését és a szocialista forradalom, majd a szocialista épités egy országban való győzelmének lehetőségét és kidolgozta a szocialista állam és a szocialista társadalom épitésének programját. A marxista társadalomtudományok, a marxizmus egész elméleti rendszere továbbfejlesztésében, a nemzetközi és főképpen az orosz proletariátus élén folytatott politikai és szervező munkája elismeréseként, a proletárhatalom és az első szocialista állam létrehozásában-épitésében kifejtett széles körü forradalmi tevékenysége értékeléseként halála után vált használatossá a marxizmus-leninizmus elnevezés, amely a marxizmus és a leninizmus egységét, folytonosságát és fejlődése dialektikáját fémjelzi.

A marxizmus-leninizmus az imperializmus korszakának világnézeti-forradalmi elmélete

Leninnek a marxizmus továbbfejlődésében játszott kiemelkedő szerepét különösen érzékeltetik azok a zseniális következtetések és társadalompolitikai prognózisok, amelyeket többi között az oroszországi forradalmak tapasztalataiból levont általános vonásokra, vagy éppen a jelenkor és az egyes országok sajátos körülményei által meghatározott különös vagy specifikus vonásokra illetően a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakára és formáira megfogalmazott. "Most már meglehetősen sok nemzetközi tapasztalattal rendelkezünk - irta Lenin: 'A "baloldaliság" mint a kommunizmus gyermekbetegsége cimü müvében - és ezek a tapasztalatok minden kétséget kizáróan amellett szólnak, hogy forradalmunk egyes alapvető vonásai nem helyi, nem különleges nemzeti, nem csupán orosz, hanem nemzetközi jelentőségüek."[2o]

Ugyanakkor hangsulyozta a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egyes országokban szükségszerü sajátos körülményeit és formáit is, amelyek az adott kor sajátosságaiból, többi között a forradalmi folyamat nemzetközi és nemzeti feltételeiből stb. fakadnak. "Ha bármelyik marxistának - irta

2o Lenin Müvei 31. kötet 5-6. oldal.

Lenin -, sőt akárkinek, aki ismeri általában a jelenkori tudományt, feladnák a kérdést: "Valószinü-e a különböző kapitalista országok egyenletes vagy harmonikusan arányos áttérése a proletárdiktaturára?"- kétségtelenül tagadólag felelne erre a kérdésre. A kapitalizmus világában sohasem volt és nem is lehetett sem egyenletesség, sem harmónia, sem arányosság. Mindegyik ország a kapitalizmus és a munkásmozgalom sajátosságainak hol az egyik, hol a másik oldalát, vagy vonását, vagy csoportját fejlesztette ki különösen szembetünően."[21]

Leninnek és a leninizmusnak a jelentősége elsősorban mégis a három orosz forradalom és számos más forradalmi mozgalom tapasztalatai marxista elemzésében összegezhető. A Kommunista Internacionálé kibővitett Végrehajtó Bizottságának 1925. tavaszán tartott V. plénuma méltán jellemezte Lenin tevékenységét a marxizmus fejlődése harmadik időszakának azzal, hogy ez a lenini korszak, hogy "... a leninizmus nélkül a jelenlegi időszakban nem lehet szó forradalmi marxizmusról." A leninizmus a marxizmus elmélete és gyakorlata az imperializmus és a proletárforradalmak időszakára, amely időszak a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal vette kezdetét.

A marxizmus-leninizmus a munkásosztály történelmi szerepének és a munkásosztály hegemóniája eszméjének következetes továbbfejlesztése, alkalmazása a kapitalizmusból a szocializmusba történő átmeneti korszak időszakában, olyan körülmények között, amikor a proletárdiktatura, a munkásosztály és a dolgozók hatalma kezdi felváltani az imperializmus diktaturáját.

A leninizmus főbb forradalomelméleti kérdései

Lenin a marxizmus általános világnézeti-forradalmi tanitásait az alábbi főbb forradalomelméleti kérdésekben gazdagitotta és a tudományos, társadalompolitikai fejlődés eredményeit figyelembe véve fejlesztette.

- A dialektikus és materialista világnézet terén mindenekelőtt az anyag-tudat kölcsönös viszonya és az anyag fogalma terén.
- Az osztály általános fogalma és a munkásosztály uj jellemvonásai feltárása a forradalom időszakában és a szocialista épitésben.

21 Lenin Müvei 29. kötet 311. oldal.

- A forradalmi párt és a forradalmi elmélet szerepének feltárásában.
- Az imperializmus és a proletárforradalom elmélete terén.
- A proletárdiktatura valóraváltása feltételei és mechanizmusa terén.
- A polgári demokratikus forradalomból a szocialista forradalomba történő átnövés lehetősége feltárásában.
- A munkásosztály és a parasztság szövetsége és általában a szövetségi politika vonatkozásában.
- A nemzeti és a gyarmati kérdés, illetve a nemzeti mozgalmaknak a világforradalmi folyamatban való jelentősége terén.
- A munkásosztály vezető szerepe átmenet idején való növekedésének elméleti-gyakorlati kérdéseiben.
- A kapitalizmus egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődése feltárása vonatkozásában.
- A szocialista forradalom és a szocializmus egy országban történő győzelme, majd felépitése lehetőségének kérdéseiben.
- A proletáriátusnak az imperialista háboruk idején alkalmazandó taktikája vonatkozásában.
- A szocialista gazdaság kialakitásában, a szocialista gazdaságpolitika alapjainak lerakásában.
- A szovjet állam, a szovjet rendszer megteremtésében, kiépitésében.
- És a szocialista forradalom számára nélkülözhetetlen proletárinternacionalizmus kérdésében stb.

Lenin munkásságának ilyen taglalása azonban korántsem a marxizmus-leninizmus lényegét, inkább Marx-Engels és Lenin munkásságával, a marxizmus-leninizmussal ismerkedők számára leegyszerüsitett formában és módon vázolt összefoglalóját adhatja csupán.

4./ A marxizmus-leninizmus továbbfejlődése és társadalmi szerepe korunkban

Korunk tartalmának, a kapitalizmusból a szocialista - kommunista társadalomba történő átmenet időszakának forradalmi tapasztalatai arra tanitanak bennünket, hogy a párt a marxista-leninista elméletből meriti erejét és a kommunizmus győzelmébe vetett rendithetetlen hitét. Az elmélet lehetővé teszi, hogy a párt megismerje a társadalmi élet törvényszerüségeit, helyesen tájékozódjon, megértse az események belső összefüggését és fejlődésük irányát; segit megtalálni a választ a forradalmi harc és a kommunista épités gyakorlata által felvetett sarkalatos kérdésekre.

A nemzetközi kommunista mozgalom alkotó szerepe korunkban

Korunkban a marxizmus-leninizmus alkotó továbbfejlesztésének példájául szolgálhatnak a nemzetközi kommunista mozgalom, a marxista-leninista pártok dokumentumai. A kommunista és munkáspártok 1957-es, 196o-as és 1969-es tanácskozásainak prog - ramjellegü dokumentumai, az SZKP XX., XXIV. és XXV.kongresszusának határozatai és más marxista-leninista pártok határozatai dokumentumai a világfejlődés, a nemzetközi kommunista és felszabaditó mozgalom sok aktuális problémáját, a kommunizmus épitésének számos nagy jelentőségü kérdését dolgozzák fel.

Különösen figyelemre méltóak a szocialista világrendszer és a világforradalmi fdyamat továbbhaladása és a nemzetközi osztályharcban a békéért, a társadalmi haladásért és a szocializmusért küzdő forradalmi erők sikereinek megalapozása szempontjából az olyan rendszeressé lett tanácskozások, mint amilyen legutóbb az 1978. februári-márciusi budapesti tanácskozás volt, amelyen tiz szocialista ország testvérpártjai Központi Bizottságainak ideológiai és nemzetközi kérdésekkel foglalkozó titkárai vitatták meg a fejlett szocializmus épitése és a nemzetközi osztályharc aktuális elméleti-ideológiai kérdéseit. Az ilyen és hasonló közös tanácskozásokon meghatározzák a szocialista országok kö - zötti kapcsolatok elveit, a szocialista világrendszer erősi - tésének és fejlesztésének utjait, az antiimperialista forradalmi világmozgalom különböző áramlatainak szerepét és kölcsönhatását a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában; kidolgozzák a szocialista államok külpolitikai irányvonalát, amelynek lényege: a szocialista országok egységé-

nek és összeforrottságának erősitése, a felszabaditó forradalmi mozgalmak támogatása, a szolidaritás és az együttmüködés fejlesztése a fiatal független államokkal, a különböző társadalmi rendszerü államok békés egymás mellett élésének érvényesitése, az egyetemes béke megszilárditása.

Elméleti és politikai szempontból nagy jelentőségüek az alábbi megalapozott tételek: a világháboru elháritásának lehetősége napjainkban, a szocialista országok többé-kevésbé egyidejü elérkezése a kommunizmusba, a társadalomnak a szocializmusból a kommunizmusba való átmenetét megszabó fejlődéstörvények, a kommunizmus anyagi-technikai alapjának megteremtése.

A mi korunkban, - a XX. század utolsó évtizedeiben - messze kiemelkedő szerepe, elsőrendü jelentősége van a kommunista és munkáspártok, minden antiimperialista erő akcióegysége megszilárditásának a népek fő ellensége - az imperializmus - ellen vivott harcban. A világhelyzet fejlődése megköveteli a forradalmi erőktől, hogy alkotó módon értékeljék a világhelyzetet, idejekorán vonják le a következtetéseket a világfejlődés uj jelenségeiből, vegyenek figyelembe minden olyan tényezőt, amely befolyást gyakorol a munka és a harc helyes taktikájának és módszereinek kidolgozására.

Ugyanakkor egyetlen kommunista és munkáspárt sem feledkezhetik meg arról, hogy a marxizmus-leninizmustól idegen a szubjektivizmus és a voluntarizmus, amely a pártot a kalandok, hibák utjára tereli, kárt okoz a szocializmus és a kommunizmus épitésének.

Évszázadunk utolsó harmadában ugyanis éleződik a haladás és a reakció, a szocializmus és az imperializmus erőinek történelmi osztályharca. Ez a harc az egész világon a társadalom életének minden fő területén, - a gazdaság, a politika, az ideológia és a kultura területén folyik, noha napjainkban az osztályharcnak ebben az összefüggő rendszerében jelentős helyet kap az ideológiai harc.

Igaz, hogy a szocializmus, amely győzelmet aratott a föld területének egyharmadán, ujabb sikereket ért el az emberek gondolkodásának a megnyeréséért folyó világméretü küzdelemben. Az imperialista világ - különösen a második világháborut követő három évtized tapasztalatai alapján - mindinkább tudatára ébred, hogy katonai vagy gazdasági eszközökkel már nem győzheti le a szocializmust. Az emberiség történelmi haladásának eseményei igazolják és megerősitik a kommunista és munkáspártok 1960. novemberi moszkvai tanácskozásának korunk tartalmára, jellegére és alapvető irányzataira vonatkozó marxista-leninista értékelésének helyességét: "Korunk - amelynek fő tar -

talma a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal elkezdődött átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba - a két ellentétes társadalmi rendszer harcának korszaka, szocialista és nemzeti felszabaditó forradalmak korszaka, az imperializmus összeomlásának és a gyarmati rendszer felszámolásának, egyre több nép szocialista utra térésének, a szocializmus és a kommunizmus világméretü diadalának korszaka.

Korunk fő jellegzetessége, hogy a szocialista világrendszer az emberi társadalom fejlődésének döntő tényezőjévé válik."[22]

A kommunista pártok sajátos feladatai és felelőssége

Ugyanakkor a föld országaiban levő 96 kommunista és munkáspárt rendkivül változatos, egymástól eltérő sajátos körülmények között tevékenykedik. Ez követeli meg, hogy mindegyik párt, a sajátos körülményeknek és helyzetének megfelelően közelitse meg, készitse elő az adott forradalmi időszak konkrét feladatainak megoldását.

"Minden egyes párt - hangsulyozta az 1969. évi moszkvai nyilatkozat - a marxizmus-leninizmus alapelveitől vezérelve, saját konkrét nemzeti körülményeit számba véve, teljesen önállóan dolgozza ki saját politikáját, határozza meg a harc irányát, formáit és módszereit, választja a körülményektől függően a szocializmusra való áttérés békés vagy nem békés utját, valamint a szocializmus épitésének formáit és módszereit országában. Ugyanakkor a kommunista pártok tevékenységi körülményeinek sokfélesége, a gyakorlati feladatok más-más megközelitése, sőt az egyes kérdésekben mutatkozó nézeteltérések nem gátolhatják a testvérpártok összeegyeztetett fellépését a nemzetközi porondon, különösen nem az imperialista-ellenes harc alapvető problémáit illetően.
Minél erősebb és összeforrottabb egy kommunista párt, annál jobban tudja betölteni szerepét mind az országon belül, mind a nemzetközi kommunista mozgalomban." /Lásd az 1969. moszkvai nemzetközi tanácskozás fő dokumentumában./

A marxizmus-leninizmus korunk tartalmából levont e következtetésének megfelelően jelentős elméleti-forradalmi tevékenységet folytatnak a fejlett tőkésországok kommunista pártjai, amelyek különösen a szocialista forradalmat megelőző, de annak a lenini értelemben részét képező demokratikus átalakulásért, a baloldal társadalmilag elismert politikai vezető szerepe érvényesüléséért, a munkásosztálynak és kommunista pártjának a de -

22 A kommunista és munkáspártok 196o. novemberi moszkvai értekezletén és az 1969. juniusi nemzetközi tanácskozásán elfogadott nyilatkozata, illetve fő dokumentuma alapján.

mokráciáért és a szocializmusért vivott harca kibontakozása és előretörése feltételeinek megteremtéséért folytatnak.

Pártunk, a Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozata, majd a Központi Bizottság 1976. október 26-i határozata is nagy teret szentel a marxizmus-leninizmus világnézeti-forradalmi elméletének, a társadalom tudatába való osztatlan beépülésének, a marxista-leninista ideológia aktiv szerepének, alkalmazásának és továbbfejlődésének.

Pártunk programnyilatkozata abból indul ki, hogy a szocialista épités előrehaladásával növekszik a párt ideológiai tevékenységének jelentősége, mert a fejlett szocializmus épitése során megoldandó társadalompolitikai feladatok bonyolultabbá válása társadalmunk szocialista tudatának erősitését igényli.

"A marxista világnézet szerepe növekszik, s mind nagyobb jelentőségre tesz szert a szocializmus épitésében" - mondja a KB 1976. október 26-i határozata, s rámutat, hogy a dialektikus és történelmi materialista szemlélet segitségével ismerhetők fel korunk és társadalmunk átfogó törvényszerüségei, tendenciái, konkrét összefüggései és érthetők meg a társadalmi ellentmondások és azok megoldásának utjai. Csak a marxizmus-leninizmus alapján álló szilárd osztályszemlélet lehet a nemzetközi helyzet és a hazai épitőmunka megitélésének vezérvonala is.

"Az elmélet és a gyakorlat egységének további erősitése érdekében különösen a fejlett szocialista társadalom épitésével, a hatalom jellegével és a szocialista demokráciával, a proletárinternacionalizmussal és a szocialista hazafisággal összefüggő elméleti kérdések sokrétü tanulmányozására szükséges a fő figyelmet forditani" - emeli ki a párthatározat, mivel a fejlett szocialista társadalom épitése különösen a társadalmi, politikai viszonyok fejlesztésében, a gazdaságban és a kulturális nevelésben támaszt fokozott követelményeket társadalmunk, népünk elé.

Társadalomtudományaink számára is főleg ezeken a területeken határozta meg a párt a kutatás fő irányait, a marxista-leninista elmélet gazdagitásának feladatát.

A marxizmus-leninizmus a jövő előrelátása, a kommunizmus felépité - sének tudománya

Marx nyomdokán haladt Lenin, amikor az imperializmusnak mély tudományos elemzését adta. A társadalmi-gazdasági fejlődés kutatásában a polgári tudomány is ér el eredményeket, de csak a marxista módszer és szemlélet teszi lehetővé az uj jelenségeknek a történeti fejlődésbe való beillesztését, a tőkés rendszer ellentmondásainak kiméletlen feltárását, korlátainak tullépését. Sok mindent nem tudunk még az állami monopolkapitalizmus, a harmadik világ, sőt a szocializmus gazdasági mozgástörvényeiről sem. De éppen a világszerte folyó és egyre szélesedő marxista kutatás bizonyitja, hogy ezek a törvények a marxista módszerekkel megismerhetők.

Napjainkban, amikor a történelmi fejlődés egész menete kérlelhetetlenül közeledik a kapitalizmus összeomlása felé, különös erővel csengenek Lenin arra vonatkozó szavai, hogy a marxizmus "nem csupán a mult megmagyarázása értelmében veti fel a kérdéseket, "hanem a jövő félelemmentes előrelátása és ezen előrelátás megvalósitására irányuló bátor gyakorlati tevékenység értelmében is."[23] Amikor a jelen gondjaival foglalkozunk, s megoldjuk a mai kor időszerü problémáit, egyuttal összehasonlitjuk cselekedeteinket eszményeinkkel, a társadalmi fejlődés közelebbi és távolabbi perspektiáival. A jövőn gondolkozunk és megteremtjük azt.

A jövőről alkotott elképzeléseink a marxizmus-leninizmus tudományos elveiből indulnak ki. Korunkban tehát a forradalmi pártoknak még nagyobb figyelmet kell forditaniok az elmélet fejlesztésére. Emelnie kell a tudományos intézmények munkájának szinvonalát, törekednie kell arra, hogy a társadalomtudományok szoros kapcsolatban legyenek a párt- és az állami munka gyakorlatával, a szocialista épités konkrét feladatainak megoldásával.

A szocializmus teljes felépitésének időszakában a párt igen fontosnak tartja azt, hogy a kommunisták és a közéleti vezetők állhatatosan sajátitsák el a marxizmus-leninizmus elméletét, a társadalmi fejlődés törvényeinek ismeretét, maga - biztosan tudjanak eligazodni az élet uj jelenségeiben, helyesen tudják azokat értékelni és valósághü gyakorlati követ - keztetéseket vonjanak le belőlük.

---

23 Lenin Müvei 26. kötet 75. oldal oroszul.

A marxizmus-leninizmus a világ, a társadalom fejlődési törvényeinek, az elnyomott és kizsákmányolt tömegek forradalmának, a kommunizmus felépitésének tudománya.
A marxista elmélet az egyetemes emberi kultura része; az emberi gondolkodás nagy vivmánya, amely ellenfeleiben is tiszteletet kelt, s amellyel számolniok kell. A marxista tanitás kiállta az idők próbáját. Napjainkban a marxizmus-leninizmus százmilliók zászlajává, hatalmas anyagi erővé vált, amely meggyorsitja a történelem menetét.

DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS

I. fejezet

A FILOZÓFIA TÁRGYA ÉS A MARXISTA FILOZÓFIA SZEREPE A TÁRSADALOMBAN

A dialektikus materializmus a marxizmus-leninizmus filozófiai tudománya. E tudomány megismeréséhez nélkülözhetetlen, hogy bevezetőként átfogó képet adjunk a filozófiáról. Ez szükségképpen azzal jár, hogy az e fejezet keretében tárgyalt fogalmak részletes kifejtésére nincs lehetőség. Csak előzetes általános kép kialakulásához nyujthatunk segitséget. Az ebből adódó problémák azonban a későbbi fejezetek ismeretében megoldódnak, amikor majd az itt kifejtett fogalmak konkrét tartalommal telitődnek meg.

1./ A világnézet és a filozófia

A filozófia fogalma és tárgya

Az első kérdés, amit tisztáznunk kell, amire választ kell adnunk: mi a filozófia.[1]

A filozófia története során erre a kérdésre a filozófusok sokféle feleleteket adtak és adnak ma is.

Az ókor egyik nagy idealista filozófusa Platon szerint a filozófia az "ideák" tudománya. Aristoteles szerint a filozófia a dolgok okait és alapelveit vizsgáló tudomány. Hegel német filozófus ugy határozta meg a filozófiát, hogy az a tudomány, amely az abszolutlal foglalkozik.

A XVIII. századbeli francia enciklopédia szerzői a filozófia feladatát a következőkben határozták meg: filozófálni annyit jelent, mint a dolgok okát megadni, vagy legalábbis keresni.

A mai burzsoá filozófusok között vannak olyanok is, akik a filozófiát olyan láncszemnek tekintik, amely egyesiti a

1 Filozófia: görög szó - philó + szophia - aki szereti a tudományt. A filozófia terminussal először Püthagorasznál találkozunk; önálló tudomány voltát először Platon emelte ki. /Filozófiai kislexikon. Kossuth, 1972. 11.1.oldal./

tudományt a vallással. Azt állitják, hogy a filozófia feladata a konkrét tudományok eredményeinek összeegyeztetése az erkölcs és a vallás elveivel. Wetter nyugatnémet jezsuita filozófus pedig a marxista filozófiát egyenesen vallásnak tekinti.

A legtöbb filozófus azonban azon a véleményen van, hogy a filozófia közvetlen kapcsolatban van a világnézettel.

A marxista-leninista filozófia klasszikusai a dialektikus materializmust azonositják a tudományos világnézettel. "A modern materializmus - irja Engels - egyszerü világnézet, amelynek nem egy tudományok tudományában, hanem a tényleges tudományokban kell bevállnia és tevékenyen hatnia." [2]

Ha a filozófia világnézeti jellegü tudomány, akkor a filozófia vizsgálatát célszerü a világnézet fogalmának tisztázásával kezdeni.

A világnézet fogalma

A világnézet általános kép a világról, a természetről és a társadalomról, az embernek a világban elfoglalt helyéről, szerepéről, állásfoglalás az ember és a világ, a természeti és társadalmi környezet viszonyára vonatkozólag. A világnézet tágabb értelemben magában foglalja az ember tudományos, filozófiai, közgazdasági, politikai, jogi, erkölcsi, vallási és esztétikai nézeteit és ideáját is. Az igy értelmezett világnézet fogalma tehát szélesebb a filozófiánál.

A világnézet azonban nem pusztán elméleti állásfoglalás, nem "közömbös" tudományos problémák halmaza. Ahogyan az embereknek a szükebb környezetéhez füződő viszonyában gazdagon találunk érzelmi, akarati elemeket, ezek a természeti és társadalmi környezet egészéről vallott felfogásukban, világnézetükben is nagy szerepet játszanak. Ennek több oka van. Egyik alapvető ok a társadalom életfolyamatának lényegi sajátossága és magának a világnézetnek a társadalom életében betöltött szerepe. A világnézet történelmi fejlődése egyértelmüen tanusitja, hogy az emberek a saját világukról alkotott felfogásukba tapasztalataikkal, ismereteikkel együtt közvetlenül vagy közvetve belefoglalják céljaikat, törekvéseiket és értékitéleteiket is.

2 Engels: Anti Dühring, Szikra, 195o, 133. oldal.

A világnézet végső soron mindenkor az emberek gyakorlati céljainak teljesithetőségére, valóságos szükségleteik kielégitésének lehetőségére keres választ. Vagyis nem száraz ismeretanyag, hanem a társadalmi cselekvésnek, tömegek vagy egyének történelmi tevékenységének mozgatóereje és elméleti igazolása.

Ösztönös és tudományos világnézet

A világnézet kialakulása lehet ösztönös, spontán folyamat. Ez a mindennapi, közvetlen, élményszerü tapasztalatok, megfigyelések, a környezettől átvett szokások, nézetek, vélemények alapján kialakult világkép, világról alkotott állásfoglalás. E rendszertelen világnézetet nevezzük ösztönös, spontán világnézetnek. Ez rendszerint nem más mint, amit a hétköznapi nyelvben "életszemléletnek" "életfelfogásnak" neveznek. Bár lehetnek igaz elemei, egészében nem tekinthető tudományosnak. Az ilyen emberek világnézetére - mivel az nem rendszerezett, szabatosan átgondolt, alapkérdéseiben világosan megfogalmazott - rendszerint döntő befolyást gyakorolnak, a társadalmi konvenciók, hagyományok, azok az ideológiai intézmények, amelyek az uralkodó osztály ideológiai befolyását igyekeznek kiterjeszteni az elnyomott és kizsákmányolt osztályokra. Ezért is találkozhatunk olyan esettel, amikor elnyomott, kizsákmányolt osztályok tagjai az uralkodó osztály által fejükbe plántált világnézetet vallják magukénak.

A vallásnak is van világnézeti tartalma, mert átfogó világmagyarázatot igyekszik nyujtani. /Pl.: a világot isten teremtette; isten mindennek legfőbb ura, minden az ő akarata szerint történik; a tudat a lélek müködése, amelyet isten helyezett az emberbe stb./. A vallás misztikus világnézet, mert a valóságról hamis, torz, illuzórikus képet nyujt, a természetfeletti erőkben való hitet hirdeti.

Az ember tudományos igénnyel is alakithatja világnézetét. A tudományos világnézet tételeit a tudományok eredményeire épiti, abból von le általános következtetéseket, elveket a környező valóságra. A valóságról alkotott általános nézeteknek, véleményeknek nem puszta összege, hanem rendszerezett és bizonyitott elvek összessége.

A világnézetet meghatározó tényezők

A világnézet koronként változik. Ellentmondásos képet mutat egy és

ugyanazon történelmi időszakban élő emberek világnézete is. Mi az oka e különbségnek? Mi határozza meg az emberek világnézetét?

A világnézet alapvető tartalmi meghatározója az emberek társadalmi léte, minden korban alapvetően az adott társadalmi-gazdasági rend.[3]

A társadalmi lét határozza meg a társadalom politikai és kulturális életét, a tudományok fejlődését is, amelyek közvetlenül hatással vannak a világnézet alakulására.

A világnézet alakulásában nagy szerepet játszik az is, hogy ki milyen környezetben nevelkedik, hogyan alakul élete sora, milyen ismereteket szerez a társadalomról és a természetről. Szerepet játszik benne egész személyisége, öröklött tulajdonságai, szerzett készségei, konkrét célkitüzései, a sikerek és a balszerencse váltakozása stb. Éppen ezért minden ember világnézetének vannak egyéni vonásai is.

Mégis, ha azt nézzük, hogy a legalapvetőbb kérdésekben miképpen vélekedik, azt találjuk, hogy egy-egy történelmi időszakban alapjában véve a világnézetek fő formái aszerint alakulnak, hogy milyen társadalmi osztályok léteznek. A fő világnézeti tipusok megfelelnek az egyes társadalmi osztályok érdekeinek, tapasztalatainak, törekvéseiknek.[4]

---

3 Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerü, akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amelyen a jogi és politikai felépitmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, ami létüket, hanem megforditva, társadalmi létük az, ami tudatukat meghatározza. /Marx-Engels Válogatott Müvei. I.kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 366-367. old./

4 "A tulajdon különböző formáin, a társadalmi létfeltételeken a különböző és sajátságosan kialakult érzések, illuziók, gondolkodásmódok és életfelfogások egész felépitménye emelke-

A mi korunkban alapvetően a szocialista és a kapitalista világnézet áll egymással szemben.

A filozófia fogalma

A filozófia sajátos feladata a világnézeti problémák megfogalmazása, azok megválaszolása. Hogy ezt megtehesse ki kell dolgoznia a filozófiai fogalmak tartalmát, támaszkodva az emberi gyakorlat és a megismerés elért eredményeire. Mindezt tudományos formában és módszerekkel végzi el. Ezért a filozófia tudományos formáju világnézet vagy más szóval a világnézet tudományos formája.

A filózófia fogalmából kitünik, hogy a világnézettel sok közös vonása van, de ugyanakkor különbözik is tőle. Elsősorban abban különbözik, hogy a filozófia tudományos igénnyel és tudományos módszerekkel közeliti meg a valóság problémáit. Minden filozófia lényegében logikai - fogalmi épitmény, eszmék, elméletek, módszertani elvek stb. rendszere.

Az elmondottakból következik, hogy minden filozófia világnézet /tudományos formáju világnézet/, de nem minden világnézet filozófia. Az emlitett ösztönös, spontán világnézet és a vallás nem filozófia, mert nem rendelkezik a tudományosságra jellemző ismérvekkel. A filozófiának - az előzőekben adott - ilyen meghatározása szükségképpen igen tág és magában foglal minden filozófiát, amely a történelem során létezett és ma is létezik. A tudományos formák mögött a különböző filozófiák tartalmilag a tudományosság különböző szintjén mozoghatnak. Következetesen - mint látni fogjuk - csak a dialektikus és történelmi materializmus tölti be a tudományos világnézet szerepét.

E tartalmi különbségek ellenére mégis jogosult a filozófiákat általában tudományos formáju világnézetnek nevezni. Még a valóságtól leginkább elszakadt filozófiai gondolkodást is az jellemzi, hogy tételeit, elveit valamilyen módon bizonyitani kivánja; logikai eszközökkel, érveléssel támasztja alá állitásait, rendszerezi és felhasználja a mindennapi ismereteken tulmenő, a korra jellemző szaktudományos eredményeket és megismerési formákat.

---

dik. Az egész osztály teremti és alakitja őket anyagi alapjainak és a nekik megfelelő társadalmi viszonyoknak megfelelően." /Marx-Engels Válogatott Müvei I. kötet. Kossuth Könyvkiadó 311. old./

A filozófia a társadalmi tudat egyik formája

A társadalmi tudat az emberek társadalmi létének visszatükröződése. Attól függően, hogy társadalmi létük mely oldalai tükröződnek az emberek tudatában, s hogy milyen e visszatükröződés módja és formája, a társadalmi tudat sajátos formákra oszlik: tudomány /természet- és társadalomtudomány/ művészet, vallás, erkölcs stb.

A filozófia is a társadalmi tudatformák egyike, amely sajátos helyet foglal el a társadalmi tudatformák rendszerében. Ezek a sajátosságok a következők:

a/ Mivel a filozófia világnézeti jellegü kérdésekkel foglalkozik, szorosan kapcsolódik az osztályérdekekhez. A különböző filozófiai rendszerek végső soron mindig valamely osztály társadalmi-gazdasági helyzetét tükrözik, benne egy-egy osztály objektiv viszonyai fejeződnek ki. A filozófia tehát osztályjellegü tudomány.

b/ A filozófia azon társadalmi eszmék közé sorolható, amelyek osztályérdeket tükrözve, egy-egy társadalmi osztály, politikai cselekvését megalapozzák, igazolják, közvetlenül befolyásolják, kifejezik az adott osztály céljait, törekvését. Az ilyen tudatformákat ideológiának[5] nevezzük.

c/ A filozófia nem közvetlenül tükrözi azt a gazdasági alapot, amelyen létrejött, hanem elsősorban a politikai viszonyokon, a politikai, a jogi és erkölcsi nézeteken keresztül. Engels Schmidthez intézett levelében erről a következőt irta: "Meggyőződésem, hogy a gazdasági fejlődés végső fokon ezek fölött a területek fölött is uralkodik, de ez az uralom olyan feltételek között érvényesül, amelyet maga az egyes terület ir elő: a filozófiában pl. ugy, hogy gazdasági befolyások /amelyek legtöbbször megint csak politikai stb. köntösükben hatnak/ a meglevő, az elődöktől hátrahagyott filozófiai anyagra hatással vannak. A gazdaság itt semmit sem teremt ujonnan, de meghatározza a készen talált gondolati anyag megváltoztatásának és továbbfejlesztésének

5 Az ideológia szélesebb, mint a filozófia: magába foglal közgazdasági, politikai, etikai, esztétikai stb. nézeteket. A filozófia az ideológia világnézeti bázisa, alapja.

módját, bár ezt is többnyire közvetve teszi, mivel a politikai, jogi, erkölcsi reflexek azok, amelyek a legnagyobb közvetlen hatással vannak a filozófiára." [6]

A filozófia tárgya és tárgyának történeti fejlődése

Minden tudománynak, igy a filozófiának is megvan a tárgya, amelyyel foglalkozik. A filozófia tárgyának tisztázása elengedhetetlenül szükséges e tudomány mélyebb megértéséhez.

A filozófia tárgyának vannak történelmileg változó és állandó mozzanatai. Az állandó mozzanatok - mint azt már tárgyaltuk - abban állanak, hogy a filozófia mindig világnézeti kérdéseket tárgyal, világnézetet nyujt. A változó mozzanatok több tényezőtől függenek: a megismerés fejlettségétől, az ismeretek differenciálhatóságától, a társadalmi viszonyoktól, amelyek a filozófiának egyik vagy másik oldalát állitják előtérbe.

A filozófia az ókorban keletkezett, amikor még külön szaktudományok nem léteztek. Ebben a korban a filozófia lényegében az emberi ismeretek egészét átfogta, a valóság részterületeivel és a világ egészével - mint egyetlen tudomány - foglalkozott. A filozófusok nemcsak filozófiai kérdéseket vizsgáltak, hanem számos speciális kérdést is, pl. matematikai, fizikai, csillagászati kérdéseket. A filozófia tehát közvetlenül összeolvadt a tudományokkal, s általános tudományként szerepelt.

A termelőerők, a társadalom fejlődésével szaporodnak a tudományos ismeretek, és megindul a tudományok leválása a filozófiától. Az egységes tudomány helyett megjelennek a szaktudományok, Ezzel egyidőben egyre inkább kikristályosodnak a filozófiai ismeretek. Szükségszerü, hogy a fejlődés bizonyos fokán felmerül az a kérdés, mivel foglalkozzon a filozófia, egyáltalán szükség van-e rá. Egyes filozófusok arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a filozófiának olyan kutatási módszert kell kidolgoznia, amit a szaktudományok felhasználnak. Ez annyiban helyes, amennyiben a filozófia általános módszert nyujt és a szaktudományok területén alkalmazzák. De a filozófia nem csak módszer, hanem a világ magyarázata is. Mások arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a filozófiának mindent átfogó képet kell nyujtania a valóságról. Ám ezt csak ugy lehet megoldani, ha minden jelenséget egységes elvre vezetnek vissza és

6 Marx-Engels Válogatott Müvek. II. köt. 484. oldal.

ebből magyarázzák meg. Ez a filozófiai rendszer megkövetelte, hogy a filozófusok minden jelenséget alaposan megismerjenek. Ez azonban lehetetlen. A világot nem lehet egyszerre teljesen megismerni. A világ végtelen, ennélfogva az emberi megismerés folyamata is végtelen. Egy bizonyos kor embere a világról csak viszonylagos, korlátozott ismereteket szerezhet.

Hogyan oldották meg az akkori filozófusok koruk hiányos korlátozott ismeretei és a filozófiai rendszer által felállitott követelmény közötti ellentmondást? Csak ugy tudták megoldani, hogy azokat a kérdéseket, amelyekre a szaktudományok nem tudtak válaszolni, kiagyalt magyarázatokkal helyettesitették. Igy alakult ki az un. természetfilozófia és a történetfilozófia. Ha aztán a tudomány eredményei ellentmondtak a filozófiának, akkor a tudomány eredményeit elvetették, mivel azok nem lehetnek igazak. A szaktudományok alárendelt szerepet voltak hivatottak játszani. A filozófiát tehát a tudományok tudományának tekintették.

A tudományok azonban tovább fejlődtek. Az uj ismeretek, a bővülő tényanyag sorra robbantották fel a tökéletesnek hitt filozófiai rendszereket. A tudományok megcáfolták a csalhatatlannak hitt filozófusok állitásait. Kiderült, az a felfogás, mely szerint a filozófia a tudományok tudománya tarthatatlan. Egyre inkább kezdett elterjedni a filozófusok között az a felismerés, hogy a filozófiának világnézeti kérdésekkel kell foglalkozni.

A marxista filozófia kialakulása ebben a vonatkozásban azt jelentette, hogy végetért a filozófia történetében az az időszak, amikor a filozófia a "tudományok tudománya" szerepére tartott igényt. A marxista filozófia - Engels szavaival élve - "egyszerü világnézet, amelynek nem egy külön tudományok tudományában, hanem a tényleges tudományokban kell beválnia és tevékenyen hatnia."

A filozófusok azonban a jelenkorban sem adnak egyöntetü választ arra a kérdésre, hogy mi a filozófia tárgya. Ennek alapvető oka éppen világnézeti jellegében van abban, hogy a válasz mikéntjét a filozófus osztályállásпontja határozza meg elsődlegesen.[7]

7 A mai polgári filozófusok közül pl. a neopozitivisták tagadják a "hagyományos" filozófia létjogosultságát. Azt

A filozófia tárgyát a marxista filozófia fogalmazza és válaszolja meg helyesen, tudományosan a következőképpen: a filozófia a valóság legáltalánosabb, egyetemes mozgástörvényeit kutatja, s ezzel szerves egységben feltárja a világ milyenségét, természetét, az anyag és a tudat viszonyát.

A filozófia - hasonlóan a többi tudományhoz - törvények feltárására törekszik. A szaktudományok azonban a valóság egy-egy részterületét vizsgálják, mig a filozófia az egészet, ezért a filozófia törvényeinek általánossága meghaladja a szaktudományok általánositási szintjét.

A filozófia tárgykörei

A filozófia fejlődése során tárgyköre is bővult, a többé-kevésbé önálló, különböző tudományágakra tagozódott. Ilyen ágai:

Az ontológia /lételmélet/ a létről, s a létezők alapjáról, kezdetéről szóló tanitás, amely megkisérelte a lét kategóriáit, a gondolkodás, a megismerés kategóriáitól függetlenül tárgyalni.

állitják, hogy a lét és a tudat viszonyának kérdése nemcsak, hogy nem alapvető kérdése a filozófiának, hanem értelmetlen álprobléma. Kijelentik, hogy a filozófia egyáltalán nem adhat semmiféle uj ismeretet a világról, igy feladata csak az, hogy logikailag elemezze a tudományos megismerést. Ezek szerint a filozófia lényege a formális logika. S szerintük a filozófia a tudománytól eltérően nem az igazságot állapitja meg, hanem csupán arra tanit: hogyan kell kifejezni az igazságot.

A mai burzsoá filozófia egy másik válfaja az egzisztencializmus szerint a gondolkodás és a lét viszonyának kérdése éppoly mélységesen közömbös és tartalmatlan mint bármely más tudományos kérdés, pl. az, hogy a Föld kering-e a Nap körül vagy forditva. Az egyetlen, aminek értelme van, a "létezés", mint az "én" személyi, egyéni létezése. Ebben a szélsőséges szubjektivizmusban a filozófia kizárólag az egyéni erkölcsre, pszichológiára redukálódik.

A mai idealizmus egyik legelterjedtebb áramlata a neotomizmus azt állitja, hogy a filozófia és a teológia között igen csekély a különbség: a teológia istennel kezdi, s ettől halad a teremtmények tanulmányozása felé, mig a filozófia megforditva, az érzéki, teremtett lények tanulmányozásával kezdi és az istennel végzi.

A gnoszeológia /ismeretelmélet/ amely a megismerés természetének és lehetőségeinek, az ismeret valósághoz való viszonyának problémáit, a megismerés általános feltételeit, az ismeretek igazságának kritériumait tanulmányozza.

A logika /gondolkodás tudománya/ az elvont gondolkodás szintjén történő megismerés törvényeiről, formáiról és eljárásairól, továbbá mint a fogalmi megismerés eszközéről szóló tudomány. Alapvető célja: az ismeret igazsága tartalmi és formai feltételeinek tisztázása, a megismerés eredményes logikai apparátusának és helyes módszereinek kidolgozása.[8]

Az etika /erkölcsöt vizsgáló tudomány, erkölcselmélet/, amely az erkölcs lényegét, müködésének mechanizmusát az erkölcsöt, mint az ember társadalmi tevékenységének egyik oldalát, mint a társadalmi tudat sajátos formáját vizsgálja.

Az esztétika, a filozófiának a müvészettel foglalkozó ága, amely a müvészet lényegét, valósághoz való viszonyát, a müvészi alkotás módszerét, a müvészet formáinak és a müfajoknak a kérdését kutatja.

A filozófiatörténet, amely a filozófia kialakulásának és fejlődésének folyamatát, e fejlődés törvényszerüségeit és szakaszait, a filozófiai iskolák és irányzatok harcát vizsgáló tudomány.

A marxista filozófia felszámolta a régi értelemben vett, a szaktudományos kutatást helyettesiteni kivánó filozófiai tudományágakat, mint pl. a természetfilozófiát, történelemfilozófiát, nem ismer el "tiszta" ontológiát és tiszta ismeretelméletet. A természet, a társadalom és a megismerés törvényeit egységes rendszerbe foglalta. Ugyanakkor a valóban reális filozófiai problémákkal foglalkozó tárgykörök létjogosultságát elismeri. Ennek megfelelően a marxista filozófiának is megvan a belső tagoltsága. /Erről részletesen majd a marxista filozófia általános jellemzésénél lesz szó./

A filozófiai megismerés sajátosságai

A filozófia tudomány, amely rendelkezik mindazokkal az ismérvekkel, amelyek a tudományokat általában jel-

8 Filozófiai kislexikon. Kossuth, 1972. 211. oldal.

lemzik. A filozófia is végső soron a társadalmi gyakorlat tapasztalataiból meriti az ismereteit. Megvan a sajátos tárgya, olyan törvényeket tár fel, amelyeknek kutatása nem tartozik egyetlen más tudomány hatókörébe sem. A filozófiának is végső soron a gyakorlat segitése a célja. Eredményeit ugyanugy, mint más tudományok fogalmakban, törvényekben, elméleti formában rögziti. Tételei igaz vagy hamis voltát is végeredményben a társadalmi gyakorlat dönti el.

A filozófiai megismerés fontos eszközei az alapvető fogalmai, az un. filozófiai kategóriák. A filozófiai kategóriák sajátossága az, hogy más tudományok fogalmaihoz viszonyitva az elvontságnak, az általánosságnak magasabb fokát képviselik, és ezzel együtt érvényességi körük is szélesebb. Ezért a filozófiai bizonyitás utja bonyolultabb, mint más tudományoké. A filozófiai fogalmak és tételek igazságának is végső fokon a társadalmi gyakorlat a kritériuma, de a bizonyitás sokkal szélesebb körü gyakorlatot igényel mint a szaktudományok esetén és legtöbbször csak sok közvetitő láncszemen keresztül történhet.

A filozófiai kategóriák és törvények elvontabb jellege kétségkivül megneheziti e tudomány tanulmányozását. Ezzel kapcsolatban két véglettől kell óvakodnunk: egyrészt attól, hogy a közérthetőség kedvéért a filozófiai kategóriákat leegyszerüsitve, a valóság egyes konkrét jelenségeiből vezessük le, erőltetten aktualizáljuk, másrészt attól, hogy az elvont filozófiai kategóriák mögött szem elől tévesszük a valóság reális problémáit.

A filozófia és a szaktudományok viszonya

A filozófia általános tárgyának megadott fogalma megmutatja, hogy a filozófia tárgya nem esik egybe a szaktudományokéval. Amig az egyes szaktudományok a valóság egyik vagy másik részterületét vizsgálják, addig a filozófiai vizsgálat az egészre irányul.

Nem lehet feladata egyik vagy másik szaktudománynak, hogy olyan problémát megválaszoljon, mint az anyag és a tudat viszonya, bár számos tudomány foglalkozik az anyag mozgásának törvényeivel, /pl. fizika, kémia/ és a tudat-jelenségek törvényeivel is /pl. pszichológia, nyelvtudomány, fiziológia stb./. Az egyes szaktudományok nem dolgozhatják ki az olyan általános fogalmakat sem, amelyek valamennyi terü-

leten érvényesülő viszonyok tükrözései /pl. okság, szükségszerüség, törvény stb./.

A marxista filozófia ugyanakkor megcáfolta azt az elképzelést is, hogy a filozófiának olyan sajátos tárgya lenne, amely semmiféle vonatkozásban sem tárgya a szaktudományoknak. A szaktudományok az anyagi világ különböző mozgásformáival, jelenségcsoportjával foglalkoznak, de az anyagnak nincs külön filozófiai mozgásformája vagy filozófiai jelenségcsoportja.

A filozófia tehát ugyanazzal a valósággal foglalkozik, amellyel a szaktudományok, de átfogó módon, világképpé integrálva. Ebből adódik a filozófiának az a funkciója, hogy általános világnézeti alapot nyujt a szaktudományos megismerés számára. Ezt pedig egyetlen szaktudomány sem nélkülözheti, hiszen világnézeti kérdések minden kutatás kapcsán felmerülnek. /A kutatás célja, társadalmi jelentősége, a kutató és a kutatandó valóság viszonya, a kutatási eredmények társadalmi hatása stb./.

A filozófia dolgozza ki azokat a mozgástörvényeket és kategóriákat, amelyek egyetemesek és éppen ezért a szaktudományok számára módszertani utmutatást adnak. /Pl. okság, törvény, ellentmondás, mennyiség, minőség stb./

Ugyanakkor a filozófia is rá van utalva a szaktudományokra. A filozófia, ha nem akar üres spekulációvá süllyedni a szaktudományok eredményeire kell támaszkodnia, azokat kell általánositania.

2./ A filozófia alapkérdése, a materializmus és az idealizmus válasza az alapkérdésre

A filozófia tartalma gazdag és sokrétü, vizsgálódásának körébe számos probléma és problémakör tartozik. A sok közül kiemelkedik egy központi kérdés, amely a világnézeti problémák legáltalánosabb tartalma.

A filozófia alapkérdése | A legáltalánosabb kérdés a lét /az anyag/ és a tudat /az emberi gondolkodás/ viszonya. Ezt nevezzük a filozófia alapvető kérdésének. Elsősorban abban a formában: melyik az elsődleges és megha-

tározó a lét /az anyag/ vagy a tudat. De ez csak egyik formája. Az alapkérdés felvetődhet ugy is mint az ember anyagi és szellemi tevékenységének a viszonya; mint az anyagi és szellemi viszonyok szerepe a történelemben stb.

A filozófia alapkérdésének van egy másik sajátos oldala is: a világ megismerhetőségének kérdése, az a kérdés, hogy képesek vagyunk-e a világot megismerni.

Az anyag - tudat viszonya azért alapkérdése a filozófiának, mert ez a legáltalánosabb, legátfogóbb kérdés, a világ egészének legszélesebb összefüggését tartalmazza.

Az alapkérdés minden filozófiai kérdésfeltevésben, álláspontban megmutatkozik. E kérdésre adandó választ egy filozófia sem kerülheti meg. Az adott választól függenek a filozófia fő irányzatai, az, hogy materialista vagy idealista filozófiával van-e dolgunk.

A filozófia alapkérdésére két egyértelmü és következetes választ lehetséges. Azokat a filozófiai irányzatokat, amelyek az anyagot tartják elsődlegesnek és meghatározónak, a tudatot pedig másodlagosnak materialistának, viszont azokat, amelyek a tudatot tekintik elsődlegesnek és meghatározónak, idealistának nevezzük.

Monizmus és dualizmus

Azokat a filozófiákat, amelyek az alapkérdésre egyértelmü és következetes választ adnak, monista filozófiáknak nevezzük. Ezen belül megkülönböztetjük a materialista monizmust, amely szerint az anyag az elsődleges és meghatározó, és az idealista monizmust, amely szerint a szellem.

Az idealista filozófusok egy része szerint lehetséges az anyag-tudat viszonyának harmadik felfogása is, amely két alapelvből indul ki: minden létezőt két ellentétes, egymással semmiféle kapcsolatban nem levő párhuzamos anyagi és szellemi lényegből származtat. E felfogást dualizmusnak nevezzük, amely kisérlet a materializmus és idealizmus fölött álló filozófiai álláspont létrehozására, az alapkérdés megkerülésére. A dualista filozófusok egy részénél ez csupán az idealizmus álcázását jelenti.

A materializmus általános jellemzése

A materializmus szerint az anyag az elsődleges és meghatározó, a tudat másodlagos és meghatározott, a világ tudatunktól függetlenül létezik. Ebből a felfogásból fakad az alapkérdés másik oldalára adott válasza is: a világ és törvényei tudatunkban visszatükröződnek, ezért megismerhetjük azokat. A materializmusnak a filozófia története során több válfaja létezett.

A materializmus történetileg első formája az ókorban az ösztönös naiv materializmus, amelyben a közvetlen természetszemlélet rendszerint párosul ösztönösen naiv dialektikával. A tudományos ismeretek alacsony szinvonala miatt magyarázatai hiányosak, hibásak voltak, csak naiv elképzelést tartalmazott.

A materializmus második alapvető formája a XVII - XVIII. század metafizikus, mechanikus materializmusa. Az ókori naiv materializmustól abban különbözött, hogy szoros kapcsolatban állt a már erőteljesen fejlődő természettudományokkal, különösen a mechanikával, geometriával. A mechanika, a geometria törvényeit tartotta az anyagi világ mindent átfogó, minden mozgását megmagyarázó törvényeinek. Fő fogyatékossága az volt, hogy alapvetően szemlélődő jellegü maradt, mert nem értette meg a társadalmi-történelmi gyakorlat alapvető szerepét a megismerésben, és egyes dialektikus gondolatcsirák ellenére végső fokon antidialektikus világképet nyujtott.

A materializmus harmadik alapvető formája a XIX.század forradalmi demokratáinak, elsősorban Bjelinszkij, Herzen, Csernyisevszkij és Dobroljubov materializmusa. Ez a parasztság forradalmi-demokratikus világnézete, amely átmenetet jelent a metafizikus és dialektikus materializmus között..Lenin értékelése szerint: egészen közel kerültek a dialektikus materializmushoz, de megtorpantak a történelmi materializmus előtt.

A materialista filozófia minőségileg uj szakasza a marxista filozófia, a dialektikus és történelmi materializmus létrejötte. Ez az első igazán tudományos filozófia, mert a természet, a társadalom, s a gondolkodás folyamatainak mindenoldalu materialista-dialektikus magyarázatát nyujtja.

Az idealizmus jellemzése

Az idealizmusnak a filozófia története során két alapvető válfaja alakult ki: az objektiv és a szubjektiv idealizmus. Mindkettőben közös az, hogy a szellemet a tudatot tartják elsődlegesnek.

Az objektiv idealisták az emberi tudattól független objektiv eszme, világszellem, elsődlegességét vallják, az anyagot pedig másodlagosnak, az objektiv szellem produktumának tekintik. Ez az objektiv - mindent létrehozó - szellem, tudat csak elvont filozófiai megfogalmazása annak, amit a különböző vallások istennek neveznek. Az idealista filozófiának ez az irányzata, tehát igen közel áll a valláshoz.

A szubjektiv idealisták, a szubjektum, vagyis az ember, az emberiség tudatának elsődlegességét állitják, s az egész világ létezését ettől a szubjektiv tudattól származtatják, teszik függővé. Megkérdőjelezik, vagy egészen tagadják az objektiv, tudatunktól független anyagi világ létezését.

A szubjektiv és az objektiv idealizmus között nincs abszolut különbség. Sok objektiv idealista rendszer tartalmaz szubjektiv idealista elemet, másrészt a szubjektiv idealisták, hogy elkerüljék a szolipszizmust - azt a képtelen abszurd felfogást, hogy csak én magam létezem és minden az én képzetemben létezik - gyakran objektiv idealista álláspontra helyezkednek.

Az agnoszticizmus

A filozófiában éles harc folyt és folyik az alapkérdés másik oldala, a világ megismerhetőségének kérdése körül is. A filozófusok között voltak és vannak olyanok, akik tagadják a világ megismerhetőségét és igyekeznek elvileg is megalapozni a bennünket körülvevő valóság megismerésének lehetetlenségét. Az ilyen irányzatokat nevezzük agnoszticizmusnak.

Az agnoszticizmusnak két alapvető irányzata van. Az első tagadja az objektiv világ létezését, és egyetlen realitásnak az emberi érzeteket, észleleteket tartja. A filozófia és a tudományok feladata ebből következően nem az objektiv valóság megismerése, hanem az emberi érzetek, elképzelések leirása, rendszerezése. Az érzékleteinken tuli létezésről legfeljebb sejtéseink lehetnek, ezért az

a kérdés a filozófia és tudomány számára haszontalan és felesleges.

Az agnoszticizmus másik irányzatának képviselői, - mint pl. Kant - elismerték az objektiv világ létezését, az un. "magábanvaló" tárgyak világát. Ismereteink azonban - Kant szerint - korlátozottak, csak jelenségvilágra vonatkoznak, következésképp elvileg lehetetlen a megfigyelt jelenségek lényegének megismerése az emberiség által.

Lenin az agnoszticizmus ismeretelméleti gyökereit elemezve rámutatott arra, hogy az agnoszticizmus szétválasztja a lényeget és a jelenséget, nem megy tul az érzeteken, megáll a jelenségeken innen, nem akar tudni semmit arról, ami az érzeteken tul létezik.

A materializmus és az idealizmus társadalmi és ismeretelméleti gyökerei

A filozófia története során a materializmus és az idealizmus ellentétben állt, harcolt egymás ellen. A filozófiai irányzatok ellentétét és történelmi harcát csak akkor érthetjük meg, ha a materialista társadalomfelfogás talaján állva a filozófiát, mint a társadalmi tudat és az ideológiai felépitmény részét vizsgáljuk.

A filozófiát emberek hozzák létre, mégpedig meghatározott, történelmileg kialakult osztályviszonyok között élő emberek, akik a társadalmi fejlődés által létrehozott ismereteket csak e viszonyok által meghatározott módon használhatják fel filozófiai tan megalkotására.

A filozófusok nem alkothatnak más filozófiát, mint amilyen világnézet már a társadalomban kialakult, vagy legalább kialakulóban van. A filozófus feladata és teljesitménye az, hogy mélyebben, átfogóbban, élesebben veti fel a világnézeti problémákat, és rendszerezettebb ismeretanyag segitségével a filozófiai gondolkodás kialakult eszközeinek felhasználásával válaszolja meg azokat.

Választ keresve a filozófiai irányzatok jellegére, a köztük levő ellentétekre, megkülönböztetjük az irányzatok társadalmi gyökereit /vagyis, hogy milyen társadalmi, osztályérdek, törekvés stb. adott alapot az illető filozófia számára/ és ismeretelméleti gyökereit /vagyis, hogy a megismerés mely sa-

játosságai azok, amelyek a valóság igaz, illetve hamis tükröződéséhez vezettek/.

A filozófiatörténet tanusága szerint a materializmus általában a haladó osztályok érdekeit, törekvéseit, szemléletét fejezi ki, mig az idealizmus rendszerint a konzervativ, reakciós társadalmi osztályok érdekeit, az ujjal való szembenállását, az elavult eszmékhez való ragaszkodását tükrözi.

Az idealizmus azért a konzervativ, visszahuzó társadalmi erők ideológiai támasza, mert puszta létével kifejezi a gondolat elszakadását a valóságos társadalmi folyamattól. Alapelve az eszme önállósága és elsődlegessége az anyagi léttel szemben.[9]

A materializmus és az idealizmus ellentéte a filozófia történetében szükségszerü jelenség, mert szükségszerü volt az osztálytársadalmak létrejötte, a szellemi munka szembekerülése a fizikai munkával, a haladó és reakciós osztályok harca, egészen a kommunista társadalom létrejöttéig. Az idealizmus társadalmi talaját tehát csak a kommunizmus világméretü győzelme számolja fel.

---

9 Az a megállapitás, hogy a materializmus haladó, mig az idealizmus reakciós filozófia, csak nagy általánosságban, megközelitő pontossággal igaz. A régi, Marx előtti materializmust ugyanis - minden történeti érdeme ellenére - lényeges fogyatékosságok is jellemezték. Számos világnézeti kérdés megoldásában egyoldalu, mechanikus, metafizikus álláspontot foglalt el. Nem volt dialektikus, nem vitte következetesen végig a fejlődés gondolatát, nem ismerte fel a forradalmi gyakorlat szerepét, ezért mint Marx megállapitja, a világot csak magyarázta. A régi materializmus éppen e fogyatékosságai következtében számos világnézeti kérdésfelvetésében az idealizmus volt kezdeményező. Történelmi tény pl. hogy a dialektikát Marx és Engels előtt, legátfogóbb, legtartalmasabb formában a klasszikus német idealizmus - mindenekelőtt Hegel - fejtette ki. Az idealizmus nagy gondot forditott az eszmék szerepének vizsgálatára, a megismerésre. E téren számos helyes gondolatot vetett fel. Igy tehát az idealizmus nem tekinthető pusztán a filozófiai fejlődés gátjának. Mindez megköveteli, hogy az idealista filozófiákat is mindig konkrétan történelmileg elemezzük.

Az idealizmus ismeretelméleti gyökerei a bonyolult és ellentmondásos megismerési folyamat egyik vagy másik oldalának eltulzásában, abszolutizálásában rejlenek.

Ismert dolog, hogy a bennünket környező világgal érzékszerveink kötnek össze. A szubjektiv idealisták azokat az érzeteket, amelyeket a külvilág tárgyai kiváltanak bennünk, elszakitják ezektől a tárgyaktól és azt az idealista következtetést vonják le, hogy a világon semmi más nem létezik, vagy létezése nem bizonyitható, csak érzeteink. Az objektiv idealisták a fogalomalkotást tulozzák el, abból kiindulva, hogy a fogalom bizonyos vonatkozásban tökéletesebb azoknál a tárgyaknál, amelyekről megalkottuk, azt a következtetést vonják le, hogy a fogalom előbb létezett, mint a tárgyak. Mivel a fogalom szellemi, a szellem előbb létezett, mint az anyagi világ.

Lenin hangsulyozza, hogy az egyoldaluság, a gondolkodás merevsége és megosztozódottsága, a szubjektivizmus alkotják az idealizmus ismeretelméleti gyökereit.

Ezzel szemben a materializmus ismeretelméleti alapja az, hogy a világot olyannak veszi, amilyen, nem tesz hozzá semmit, de nem is vesz el belőle. Megingathatatlan meggyőződése, hogy a külvilág tőlünk függetlenül, objektive reálisan létezik, s ezt tudatosan teszi meg ismeretelméleti alapjává. A materializmus a tudományokkal szerves kapcsolatban fejlődött, s a tudományos eredmények általánositásával elősegitette a tudományok fejlődését.

A dialektika és a metafizika ellentéte

A filozófiák - az alapkérdésre adott válaszon kivül - annak alapján is élesen elkülönülnek egymástól, hogy a világot dialektikusan vagy metafizikusan magyarázzák.

A dialektika olyan világszemlélet, amely a világ jelenségeit összefüggéseiben, kölcsönhatásában, ellentmondásosságukban, mozgásukban, változásukban és fejlődésükben vizsgálja.

A dialektika - kifejlett formában - mint filozófiai tudomány a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás legáltalánosabb mozgás- és fejlődéstörvényeit tárja fel és

dolgozza ki. E törvények közül a legfontosabbak a dialektika alaptörvényei: az ellentétek egységének és harcának törvénye; a mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapásának törvénye; a tagadás - tagadásának törvénye.

A dialektika azonban nemcsak tudományos elmélet, hanem filozófiai módszer is. Mint módszer azt a követelményt jelenti, hogy a jelenségeket, folyamatokat a maga teljességében, sokoldalúságában vizsgáljuk.

A filozófiai történet során a dialektikának is többféle történeti formája létezett. Ilyenek: az ókori filozófusok naiv, ösztönös dialektikája; a klasszikus német filozófia idealista dialektikája, majd a marxista materialista dialektika.

A mozgás, változás, fejlődés másik koncepciója a metafizikus. A filozófia története során ezt a kifejezést kétféle értelemben használták. Metafizikán - az ókori görög filozófiától a XIX. századig - az olyan filozófiai rendszert értették, amely a létező, érzékelhető világon tul levő, az érzékszervek számára hozzáférhetetlen, csak a spekulativ gondolkodással megragadható, megismerhető elvekkel foglalkozik. A kifejezés másik értelme az olyan szemléleti mód jelölése, amely a jelenségeket változatlanoknak, véglegesnek, egymással össze nem függőnek, izoláltnak tekinti, amely tagadja a természetben, a társadalomban a belső ellentmondásokat mint a fejlődés forrását. A metafizikus módszernek a maga korában megvolt a létjogosultsága. A XVI. századtól a XIX. századig terjedő időszakban a világról óriási mennyiségü tapasztalat gyült össze, amelyet rendezni, osztályozni kellett. Az osztályozás azonban csak ugy mehetett végbe, ha az egységes természetet gondolatilag részekre tagolták, s ezeket a részjelenségeket elemezték, leirták. Az ilyen részekre tagolt tanulmányozás a természettudományok fejlődésének szükségszerü és haladó szakasza volt. A tudományok differenciálódtak és egymástól különálló területre tagolódtak szét, s e részterületek tanulmányozása az ismeretek gyors fejlődését eredményezte. A részjelenségek vizsgálata azonban azzal járt, hogy megfeledkeztek a világnak, mint mozgó, változó egésznek az összefüggéséről.

"A metafizikusok számára a dolgok és gondolati képmásaik, a fogalmak, a vizsgálatnak egyedülálló, egymásután és egymás nélkül szemlélendő szilárd, merev, egyszer s

mindenkorra megadott tárgyai. A metafizikus csupa kapcsolat nélküli ellentétekben gondolkodik, igy beszél: igen, igen, nem, nem, ami pedig ezen tul van, az a gonosztól való. . . És, bár a metafizikai szemléletmód széles, mindenkor a tárgy termé szetének megfelelően kiterjedt területeken jogosult, sőt szükséges, előbb vagy utóbb mégis mindannyiszor korlátba ütközik, amelyen tul egyoldaluvá, szükké, elvonttá válik." [1o] - irta Engels.

A XVIII. sz. végén a XIX. sz. elején a metafizikus szemlélet a tudományok fejlődésének akadályává vált. A felhalmozott, osztályozott és részleteiben tanulmányozott ismeretek dialektikus elméleti általánositást igényeltek.

3./ A filozófia társadalmi szerepe és pártossága

A filozófia a rabszolgatartó társadalomban jött létre. A termelőerők fejlettsége ekkorra viszonylag magas szintet ért el: kialakult a magántulajdon. Magasabb fokra emelkedett a társadalmi munkamegosztás: létrejött az önálló kézmüves ipar, a kereskedelem, s kettévált a fizikai és szellemi munka. A fizikai és szellemi munka kettéválásával lehetővé vált, hogy egyes emberek csak szellemi munkával foglalkozzanak. A magántulajdon és munkamegosztás alapján kialakultak az egymással szembenálló társadalmi osztályok, létrejött az állam, a politika.

Az osztályok megjelenésével a társadalmi érdekek is polarizálódnak, osztályérdekként jelennek meg, s az osztályérdekek az osztálykonfliktusok talaján létrejön az ideológia is. "Azokban a konfliktusokban ugyanis, amelyeket a fejlettebb termelések felvetnek, az ideológia szolgálja a formákat, amelyekben az emberek tudatositják és végigküzdik e konfliktusokat." [11]
Az ideológia részeként létrejön a filozófia mint az ideológiai tudatformák bázisa, világnézeti alapja.

---

lo Engels: "Anti Dühring" Szikra, 195o. 23. oldal.

11 Lukács György: Az emberi gondolkodás és cselekvés osztalógiai alapzatai. Magyar Filozófiai Szemle 1969. 5. szám 736. oldal.

A filozófia társadalmi szerepe

A filozófia - az előbb elmondottakból következik - megjelenésétől kezdve az osztályharcot szolgálja, s egyben az osztályharc fontos területe. Ebből adódik a filozófiának az ideológiai funkciója. A filozófia ezt az ideológiai funkcióját a világnézeten keresztül éri el. Megszilárditja az emberek világnézetét, cselekedetüket tudatossá teszi, s ezáltal az osztályharcot befolyásoló tényezővé válik. Attól függően, hogy haladó vagy reakciós osztály filozófiája pozitiv vagy negativ szerepet tölt be a társadalmi haladásban.

A filozófia fontos szerepet tölt be a tudományos megismerésben is. A tudományos gondolkodás számára - azáltal, hogy vizsgálja és eldönti a legáltalánosabb összefüggéseket, a legáltalánosabb mozgástörvényeket - általános világképet nézőpontot ad, és segitséget nyujt a vizsgálati módszerek kidolgozásához. Ezt a tudományos funkciót természetesen nem minden filozófia tölti be. Elsősorban a materialista filozófia volt az, amely elősegitette a szaktudományok fejlődését, s ha az idealizmus is ért el bizonyos részeredményeket /elsősorban a dialektika kidolgozásával/ inkább gátja, mint eszköze a tudományos gondolkodásnak.

Korunkban a marxista filozófia az, amely a szaktudományok eredményeit felhasználva, helyes világképet nyujt, s ezzel segitséget ad az erősen differenciálódott szaktudományoknak, hogy lássák a nagy összefüggéseket és ne vesszenek el a részletekben.

Az egyes filozófiai irányzatok társadalmi hatása azonban sokféle tényezőtől függ, és ezért az egyes filozófiai irányzatok társadalmi szerepe is jelentősen eltér egymástól. /Igy pl. közrejátszik az, hogy mennyire fejezi ki az adott filozófia a kor, az egyes társadalmi osztályok világnézeti szükségleteit, gondolatait, érzésvilágát, hogyan viszonylanak az egyes társadalmi osztályok és rétegek az adott filozófiai irányzathoz stb./

Különösen nagy hatása van a marxista filozófiának, amelyet a kommunista pártok tudatosan saját világnézetüknek tekintenek, amely áthatja a kommunista mozgalom ideológiáját és gyakorlatát.

A világnézet szerepe az egyén életében

Gyakran felvetődő kérdés, hogy milyen értéket képvisel az egyén számára a világnézeti állásfoglalás. E tekintetben a

közvéleményben igen eltérő nézetek terjedtek el a szélsőségesen szkeptikus állásfoglalásoktól a világnézet nagyraértékeléséig. A szkeptikus felfogás rendszerint arra hivatkozik, hogy mig az ember számára a szaktudás /akár tanulmányok, akár gyakorlat formájában/ közvetlen hasznot hoz, addig a filozófia ismerete, a világnézeti kérdéseken való "rágódás" hiábavaló időtöltés, amely legfeljebb szórakoztatja az embert, de más eredménnyel nem kecsegtet.

A szkeptikus felfogással azonban nem lehet egyetérteni. A világnézet értéktelenségét hirdető felfogás figyelmen kivül hagyja azt a tényt, hogy vannak az emberi életnek olyan szituációi, amikor nem a szaktudás, hanem a világnézeti állásfoglalás nyujt döntő segitséget az embernek. Igy pl. hiába volt jó szakember valaki 1944-ben Magyarországon, arra a kérdésre, hogy hogy viszonyuljon a fennálló rendhez, támogassa-e a háborut, segitsen-e az üldözötteknek, váljék-e ellenállóvá, nem kapott választ szakismeretei alapján. Ezzel szemben a világnézeti állásfoglalás, amely a társadalom jelenéről és jövőjéről, az emberi élet céljáról és értékéről tartalmaz gondolatokat jelentősen hozzájárulhat ahhoz, hogy az ember dönteni tudjon ezekben a kérdésekben. Nem tekinthetjük véletlennek azt a tényt sem, hogy a koncentrációs táborokban jelentős részben azok az emberek maradtak életben, akiknek volt határozott világszemléletük, akik nem sodortatták magukat az eseményekkel, akik nem hagyták magukat állattá silányitani.

A helyes világnézet azonban nem csak rendkivüli szituációkban nyujthat orientációt az embernek. A szocialista épités békés körülményei között is jelentős mértékben megszabja az ember életét, hogy hogyan értékeli a világot, a társadalmat, az egyént, a barátját, a szerelmét, miért él, miért dolgozik. E felsorolásból azonban az is látható, hogy helytelen a szaktudást és a világnézetet egymással mereven szembeállitani, hiszen az ember munkájára, tevékenységére is jelentékeny hatással van világnézeti állásfoglalása, amely az ember egész életét átszövi. A szilárd, kialakult világnézetnek emellett különösen nagy jelentősége van akkor, ha az embert olyan személyes megrázkódtatások érik, amelyek szinte elviselhetetlennek tünnek. Ilyen szituációban igen fontos, hogy az ember kellő arányba tudja állitani az eseményeket, bele tudja foglalni világképébe azt, ami történt.

Az a tény, hogy a világnézet segitséget, orientációt nyujt az ember számára, nem jelenti azt, hogy a világnézet kész formula lenne, amely önmagában, mechanikusan megoldaná az ember problémáit. A világnézet alkalmazása az adott szituációra bonyolult gondolati folyamat, amely rendszerint áttételes formában a konkrét körülményeket figyelembe véve lehet csak eredményes.

A filozófia pártossága

Osztálytársadalmakban minden filozófia - függetlenül müvelőjének szándékától - szükségképpen osztályjellegü, valamely társadalmi osztály érdekeit szolgálja. Nincs osztályok felett álló filozófia. A filozófia e sajátosságát nevezzük pártosságnak. A pártosság a filozófiában elsősorban a materializmus és az idealizmus ellentétében fejeződik ki.

A burzsoá filozófia tagadja pártosságát, azt hirdeti, hogy filozófiája általános emberi érdeket fejez ki. Egyoldalusággal, elfogultsággal vádolja a marxista filozófiát, tagadja tudományosságát, mert az szerinte, mivel a proletariátus osztályérdekeit képviseli, a valóságot szubjektiv osztályérdekek szemüvegén keresztül látja.

Valójában olyan filozófia nem volt és korunkban nem lehetséges, amely "általános" emberi érdekek alapján, "elfogulatlanul" vizsgálná a valóságot. A burzsoá objektivizmus arra szolgál, hogy elleplezze a polgári filozófia tényleges osztályalapjait.

A marxista filozófia nyiltan hirdeti pártosságát, s ez nem mond ellent a tudományos objektivitásnak. A pártosság és a tudományos objektivitás ugyanis nem egymást kizáró fogalmak, köztük ellentét csak bizonyos körülmények között lép fel. Egy haladó osztály helyzete, érdekei olyan filozófiát követelnek, amely a valóságnak megfelelően, a tudományos ismeretek adott szinvonalán a lehető leghübben mutatja meg a valóság összefüggéseit, a fejlődés törvényeit. A reakciós osztályok filozófiája viszont a történelem során mindig azt célozta, hogy akadályozza az igazság feltárását, védelmezze az illető osztály uralmát, gátolja a társadalom fejlődését.

A filozófia fejlődését meghatározó tényezők

A filozófia - mint társadalmi tudatforma - fejlődésének belső tartalmát, általános irányát, a társadalmi lét mindenekelőtt a tár-

sadalom gazdasági alapja határozza meg. A filozófiai eszmék mindig a fennálló objektiv viszonyok absztrakt formában való kifejeződései. A társadalmi lét változása, változást eredményez a filozófiai eszmék tartalmában is.

Mivel a filozófia osztályhelyzetet tükröz, osztályérdeket szolgál, fejlődését elősegiti az osztályharc alakulása. A társadalmi osztályok létéből, helyzetükből fakadó szükségletek, az elérendő célok hajtják előre a filozófiát, arra kényszeritve, hogy segitse az osztályok előtt álló célok megvalósitását. A filozófia fejlődése mindig akkor gyorsult meg, amikor nagy társadalmi feladatok kerültek napirendre. Igy pl. a kapitalizmus kialakulása idején, a feltörekvő polgárság harcában nagy lendületet vett a materialista filozófia fejlődése. A kapitalista társadalom ellentmondásának éleződése időszakában pedig kialakult a proletariátus harcát segitő filozófia: a dialektikus és történelmi materializmus.

A filozófia fejlődésében nagy szerepet játszanak más tudatformák is, különösen a szaktudományok. A filozófia fejlettsége jelentős mértékben függ a termé szet és társadalomtudományok fejlettségi szintjétől, hiszen a szaktudományok nyujtotta ismeretanyagra támaszkodva, abból általánositva alakitja ki világképét. Különösen áll ez a materializmusra, amely mindig szoros kapcsolatban volt a szaktudományokkal, s amelyről Engels azt mondotta, hogy minden nagy természettudományos felfedezéssel uj alakot kell öltenie.

A filozófia fejlődésének viszonylagos önállósága

A filozófia a társadalmi lét meghatározó volta mellett viszonylagos önállósággal bir. E viszonylagos önállósága először is abból következik, hogy a filozófia nincs közvetlen kapcsolatban a gazdasági alappal, csak a politika, az erkölcs, a szaktudományok közvetitésével tükrözi a gazdasági alapot. A tükröző és a tükrözött között tehát egy sor egyéb tényező "prizma" is van, amelyek kölcsönösen egymásra is hatnak, s igy a filozófia más tudatformáktól is kaphat ösztönzést. /Pl. a természettudományoktól vagy a politikai gazdaságtantól stb./

A filozófia fejlődésének megvannak a belső, speciális törvényszerüségei is, amelyben szintén viszonylagos önállósága mutatkozik meg. Minden filozófiai iskola kapcsolódik a már felhalmozott filozófiai ismeretekhez, a felmerülő és

megoldásra váró problémákat, csak az elődökre támaszkodva, azok eredményeit figyelembevéve oldhatja meg. Ugyancsak minden filozófus szükségképpen az előtte meg nem oldott filozófiai problémákra keres választ.

A filozófia fejlődésének sajátos vonása - s ebben kifejezésre jut a viszonylagos önállósága - hogy fejlődésének belső hajtóereje a két fő áramlat az idealizmus és materializmus harca. A két filozófiai áramlat egymással vitázva alakítja ki saját álláspontját. Előreviszi a filozófia fejlődését az is, hogy ebben a vitában kölcsönösen rámutatnak egymás gyengeségeire. Ez ma is érvényes még akkor is, ha a marxista filozófia létrejötte óta az idealizmus egyre inkább a szellemi megtévesztés eszköze lett.

A filozófia önállósága mindezek ellenére csak viszonylagos. A társadalmi létben érvényesülő törvényszerüségek szabják meg végső fokon a szellemi fejlődés tartalmát, irányát.

4./ A marxista filozófia keletkezése és fejlődése

A marxista filozófia a társadalom és a tudományok egész megelőző fejlődésének eredményeként jött létre. V. I. Lenin: "A marxizmus három forrása és három alkotórésze" c. munkájában rámutatott arra, hogy a marxizmus "... jogos örököse a legnagyobb értékeknek, melyeket az emberiség a XIX. század folyamán alkotott: a német filozófiának, az angol politikai gazdaságtannak, a francia szocializmusnak." [12] Ez a megállapitás természetesen a marxizmus elméleti forrásaira és a marxizmus egészére vonatkozik. Mivel az előző fejezet, a bevezető rész az egész marxizmus kialakulásának társadalmi feltételeit, elméleti forrásait részletesen tárgyalja, - az ismétlés elkerülése végett - e helyütt csak a marxista filozófia kialakulásának természettudományos feltételeivel és közvetlen filozófiai előzményeivel foglalkozunk.

A marxista filozófia létrejöttének természettudományos feltételei

A marxista filozófia létrejöttében jelentős szerepe volt a természettudományok gyors fejlődésének a XIX. század elején. A

12 Lenin Müvei. 19. kötet. 3. oldal.

dolgok, jelenségek egyes oldalait vizsgáló, tényeket gyüjtő tudományok elméleti jellegü tudománnyá alakultak át, amelyek a nagyobb összefüggéseket igyekeztek feltárni. Az uj tudományos eredmények hatására kezdett szétfoszlani a metafizikus felfogás és kialakulni a természeti jelenségek változását, fejlődését megértő szemlélet.

A természetre vonatkozó metafizikus szemléleten az első rést Kant német filozófus kozmogoniai hipotézise ütötte. Kimutatta, hogy a Naprendszer és benne Földünk, nem örök idők óta létezik, hanem az anyag hosszu történelmi fejlődésének eredménye. Létrejött a geológia, viharos fejlődésnek indult a fizika, kémia, biológia.

Mint Engels rámutatott ..."a természeti jelenségek dialektikus felfogásának kialakulásában három nagy felfedezés - az energia megmaradásának és átalakulásának törvénye, a sejt felfedezése és Darwin evolueiós elmélete - játszott nagy szerepet." [13]

Az energia megmaradásának és átalakulásának törvénye bebizonyitotta a világ anyagi egységét, az anyag és a mozgás örök, megsemmisithetetlen voltát. De bizonyitotta az anyag és a mozgás minőségi sokoldaluságát és változatosságát is.

A sejt felfedezése megmutatta, hogy a növény és állatvilág egységes, mivel lényegében ugyanolyan alapstrukturáju "épitőkövekből", sejtekből vannak felépitve. Kimutatta, hogy a sejt változásra is képes.

Darwin - megteremtve evolueiós elméletét - tudományosan bebizonyitotta: a bonyolult magasrendü szervezetek az egyszerüekből, az alacsonyrendüekből jöttek létre, fejlődtek ki a természetes kiválasztódás törvényének eredményeképpen. Azt is bebizonyitotta, hogy az ember hosszu evolueiós fejlődés utján, alacsonyabbrendü élőlényből, az állatvilágból emelkedett ki. A darwinizmus egyrészt az élő természet materialista megalapozottságu szemléletét nyujtotta, másrészt igazolta a dialektika eszméit is.

---

13 Marx-Engels: Válogatott Müvek II. kötet. Szikra, 1949. 384-385. oldal.

Mindezen természettudományos eredmények alapján megerősödött az a szemlélet, hogy a természet minden jelensége levezethető az anyagból, hogy az élő és élettelen világban egyaránt minden jelenség állandó mozgásban, változásban van, s hogy az anyag önfejlődésre képes. A természettudományok tehát dialektikus materialista szemléletet követeltek meg.

A marxista filozófia létrejöttének filozófiai előzményei

A marxista filozófia magába olvasztotta és kritikailag összegezte a filozófiai tudományok előtte elért tudományos eredményeit, vivmányait. De mindezt arra használta fel, hogy - ezeket a tudományos eredményeket továbbfejlesztve - választ adott azokra a kérdésekre, amelyeket az emberi gondolkodás eddig csak felvetett, de megoldani nem, vagy csak részben tudott.

A Marx előtti flozófiában a fejlődés magas fokát a német klasszikus filozófia jelentette. Lényegében szintézise volt az az egész addigi polgári filozófiának, de egyben kifejezte annak korlátait, ellentmondásait is. A német klasszikus filozófiában Hegel dialektikája és Feuerbach materializmusa volt a legjelentősebb.

Hegel idealista alapon ugyan, de kidolgozta a dialektikus világfelfogás, a dialektikus logika rendszerét. Hegel fogalmazta meg először a dialektikának az alapvető törvényeit és kidolgozta a tartalom és forma, az egész és rész, szükségszerüség és véletlen stb. dialektikus összefüggéseit, kategóriáit. Hegel dialektikája azonban - zárt idealista rendszere következtében - kettős torzulást szenved.

1. Ahelyett, hogy a valóság objektiv dialektikájából vezetné le a fogalmak dialektikáját, a fogalmak dialektikáját huzza rá a valóságra. A hegeli dialektika - állapitották meg Marx és Engels - "a feje tetején áll." A marxizmus klasszikusai a hegeli dialektikát a talpára állitották, vagyis materialista alapra helyezték és azt a természet, a társadalom, az emberi gondolkodás fejlődéséről szóló tudományos elméletté és módszerré fejlesztették.

2. Hegelnél a lét nem más mint történelmi folyamat - de az idealista rendszer következtében - a fejlődésnek abszolut kezdetét /elvont lét/ tételezi fel, amely az

egyszerütől a bonyolult felé halad, s e fejlődésnek van befejező pontja is, amikor az abszolut szellem befejezi fejlődését. Igy voltaképpen a fejlődés egy nagy körforgás.

Feuerbach kezdetben Hegel tanitványa volt, de később élesen és könyörtelenül birálta Hegel idealizmusát. Bebizonyitotta, hogy minden idealizmus, közte Hegel idealizmusa is, nem egyéb, mint a világról alkotott fantasztikus, vallásos, tudománytalan elképzelések filozófiai megfogalmazása, igazolása. Mindenfajta természetfeletti létezőt elvetve azt állitotta, hogy a természet az egyetlen reális valóság és az ember is annak része, terméke. A gondolkodás Feuerbach szerint csak a sajátosan szervezett anyag, az agy terméke. A tudat tartalmát az emberi érzékelés utján a külső, tőle független külvilágból nyeri. A termé szet elsődleges, a tudat pedig eredetét, tartalmát tekintve másodlagos. Természetfelfogásában tehát Feuerbach következetes materialista maradt.

Materializmusa antropológiai jellegü volt, az embert állitotta filozófiájának középpontjába, az embert mint anyagi, természeti lényt, a test és lélek egységét, aki érzékszerveivel képes teljesen megismerni a külső világot. Azonban az embert elvontan csak mint biológiai természeti lényt fogta fel, és nem mint gyakorlati, termelőtevékenységet folytató társadalmi lényt, mint a társadalmi viszonyainak összességét. Ezért a régi szemlélődő materializmus korlátain nem jutott tul. Feuerbach a hegeli idealizmussal együtt a dialektikát is elvetette.

A marxizmus klasszikusai a materializmust egyesitve a dialektikával a társadalmi élet magyarázatára, értelmezésére és tanulmányozására is kiterjesztették, megszabaditották a materialista filozófiát szemlélődő jellegétől, metafizikus korlátozottságától. Ugyanakkor igen nagyra értékelték a régebbi materialistáknak, különösen Feuerbach történelmi érdemeit az idealizmus és a vallás elleni harcban, a tudomány és a társadalmi haladás védelmezésében.

/A marxista filozófia létrejöttében jelentős szerepet játszottak még a klasszikus angol politikai gazdaságtan, a polgári történetirás eredményei, az utópikus szocialisták társadalomelmélete. Ezekkel az elméleti forrásokkal a bevezető rész foglalkozik./

A marxista filozófia kialakulása, Marx és Engels filozófiai munkásságának kezdete

Amint arra már az előzőek során rámutattunk, egy filozófiai rendszer létrejöttét a gazdasági és osztályviszonyok, valamint a megismerés fejlettsége, a kor tudományos szinvonala határozza meg. Kidolgozását azonban egyes személyek végzik el, s az eredmény függ képességüktől, egyéni helyzetüktől, jellemvonásaiktól.

A dialektikus és történelmi materializmus kidolgozása Karl Marx /1818-1883/ és Friedrich Engels /182o-1895/ nevéhez füződik.

A marxista filozófia kialakulásának és fejlődésének történelmi folyamatában három fő szakaszt különböztetünk meg: a marxista filozófia kialakulása, amely az 184o-es évek elejétől a "Kommunista Párt Kiáltványá"-nak megjelenéséig /1848/ az 1848-as forradalomig tart; az 1848-as forradalomtól a Párizsi Kommünig terjedő, majd a Párizsi Kommün utáni időszak.

Marx és Engels az 1848-as évek elején Németországban az ifjuhegeliánus mozgalom keretében kezdték el önálló filozófiai munkásságukat. Ebben az időben még mint Hegel lelkes követői általában osztják az ifjuegeliánusok idealista filozófiai nézeteit. Az idealista filozófia álláspontját tükrözi Marx doktori értekezése is: "A demokritoszi és az epikúroszi filozófia különbsége." De már ebben is megmutatkozik az idealista filozófiával való szakitás lehetősége, amennyiben határozottan állást foglal az ateizmus és a filozófia forradalmi kritikai szerepe mellett.

Jelentős hozzájárulás az uj filozófia kidolgozásához, hogy Marx - és más formában Engels is - szorosabb kapcsolatba kerültek a társadalmi valósággal. Rákényszerültek arra, hogy közvetlenül gazdasági és szociális problémákkal foglalkozzanak. Marx 1842-ben a kölni Rheinische Zeitung szerkesztője lesz, ahol a társadalmi problémákkal való közvetlen foglalkozás, a politikai viszonyok vizsgálata arra készteti, hogy gazdasági kérdésekkel is behatóbban foglalkozzon. A Rheinische Zeitungban megjelent cikkei már az idealizmusról a materializmusra és a forradalmi demokratizmusról a kommunizmusra való átmenet kezdetét jelzik. Engels ebben az időben Angliában él, ahol személyesen ismerkedik meg az angol kapitalizmussal, a munkásosztály helyzetével.

"A hegeli jogfilozófia birálatához" és a "Zsidókérdéshez" cimü müveiben Marx ahhoz a nagy horderejü felfedezéshez jut, hogy a politikai viszonyokat csak a gazdasági alapból kiindulva érthetjük meg, s már közel jut a munkásosztály történelmi szerepének, a tőkés társadalmi rend megszüntetésének gondolatához. "A gazdasági - filozófiai kéziratok"-ban pedig kimutatja, hogy a magántulajdon, a bérmunka a tőkés konkurencia - vagyis a tőkés társadalomban - a munka elidegenedése szükségszerü. A munkás annál szegényebb lesz, minél több gazdagságot termel.

Az uj világnézet részletes kidolgozását Marx és Engels - miután 1844-ben Párisban találkoztak - közösen végezték el. "A szent család" cimü első közös munkájukban már megtalálható a filozófia alapkérdésének következetesen materialista megoldása, az anyag elsődlegességének materialista tétele: "magát az anyagot az ember nem hozta létre. Sőt az anyag minden egyes termelőképességét is csak azzal az előfeltétellel hozta létre, hogy az anyag van." [14]

A marxista filozófia szempontjából alapvető jelentőségü "A Német ideológia" cimü müvük, melyben elsőizben fejtették ki részletesen a materialista társadalom-felfogást, és kidolgozták a történelmi materializmus számos alapkategóriáját. Itt fogalmazzák meg először a társadalmi lét és a társadalmi tudat fogalmát és a kettő viszonyát. "A Tézisek Feuerbachról" tartalmazza általában a régi, Marx előtti materializmus birálatát és a marxi materializmus sajátosságainak tömör jellemzését.

A munkásosztály tudományos világnézetének kidolgozását "A Kommunista Párt Kiáltványa" tetézte be. "Ez a mü - irta Lenin - lángészre valló világossággal és élességgel fejti ki az uj világszemléletet, a következetes, a társadalmi élet területét is átfogó materializmust, a dialektikát, mint a legsokoldalubb fejlődéstant, az osztályharc elméletét és a proletariátusnak az uj kommunista társadalom megalkotójának világtörténelmi, forradalmi szerepéről való elméletet." [15]

---

14 Marx-Engels Müvei, 2. köt. 45. oldal.

15 Lenin Müvei 21. köt. 36. oldal.

A forradalmak tapasztalatainak filozófiai általánositása

A marxista filozófia fejlődésének következő periódusa az 1848-as polgári forradalmak és a Párizsi Kommün közé esik. Marx és Engels ebben az időszakban a munkásmozgalom és a társadalomtörténeti tapasztalatok elméleti általánositásával uj tételekkel gazdagitották tanitásukat. Az "Osztályharcok Franciaországban" a "Forradalom és ellenforradalom Németországban", a "Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" cimü müveikben főként a proletariátus diktaturájára és a forradalomra vonatkozó tanitásaikat fejlesztették tovább. A polgári demokratikus forradalmak tapasztalatai alapján jutottak el ahhoz a következtetéshez, hogy a proletariátus nem veheti egyszerüen birtokába a burzsoá államgépezetet, hanem azt össze kell törni és a proletariátus diktaturájával kell helyettesiteni. Ugyancsak e forradalmak tapasztalatai alapján dolgozta ki Marx és Engels a permanens forradalom elméletét és a forradalomban a proletariátus hegemoniájáról szóló tanitást.

Ebben az időszakban irja meg Marx fő müvét "A tőké"-t. Ez nem csak roppant horderejü közgazdasági mü, hanem óriási filozófiai jelentősége van. Marx ebben a müvében dolgozta ki a materialista dialektikát, mint az objektiv valóság vizsgálatának módszerét, mint logikát, mint ismeretelméletet. "A tőke" a társadalmi fejlődés történeti és materialista tárgyalásmódjának klasszikus mintája. Lenin rámutatott arra, hogy a történelmi materializmus "A tőke" révén szünt meg hipotézis lenni és vált tudományosan bebizonyitott elméletté. Marx e müvében kimutatta, a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikáját, azt, hogy a tőkés társadalom termelési viszonyai miként válnak a termelőerők fejlődésének béklyójává, ezért a további fejlődés megköveteli a tőkés termelési viszonyok felváltását szocialista termelési viszonyokkal.

A marxista filozófia fejlődésének harmadik szakasza a Párizsi Kommün bukása utáni időszakra esik. Ezt a korszakot a forradalmak hiánya jellemezte. Kezdetét veszi a klasszikus kapitalizmusnak imperializmussá fejlődése. Marx és Engels összefoglalja a Kommün tapasztalatait. Ebből a szempontból legjelentősebb Marxnak a "Polgárháboru Franciaországban" cimü müve, me lyben a Kommün tapasztalatai alapján elemzi a proletárállam uj vonásait, különbségét a bur-

zsoá állammal szemben. Ebben a korszakban születnek a marxista filozófia olyan alapvető klasszikus müvei mint: az "Anti Dühring", "A természet dialektikája" és "A család, a magántulajdon és az állam eredete." Az Anti-Dühring cimü müvében Engels - amelyet a kispolgári ideológus Dühring támadásaival szemben irt - kifejti a dialektikus és történelmi materializmus alapjait; materialista választ ad a filozófia alapvető kérdésére, továbbá kifejti a világ anyagiságára, a megismerés fő törvényszerüségeire, az időre és térre, az anyag és a mozgás egységére vonatkozó marxista tételeket. Alaposan elemzi a dialektikát, a dialektika alaptörvényeit, feltárja a dialektikus és a formális logika viszonyát. E müben felvázolja a tudományos kommunizmus elméletét és történetét, tisztázza az utópikus szocializmushoz való viszonyát, vázolja a társadalom kommunista átalakitásának feladatait és ismerteti a marxizmus felfogását a kommunista társadalomról.

"A természet dialektikája" cimü müvében Engels kimutatja, hogy a dialektikus materializmusnak a természettudományok beható ismeretén kell alapulnia. Engels e müvében nagy figyelmet fordit arra a kérdésre, hogy milyen szerepe volt a munkának az emberré válás folyamatában és az ember fejlődésében. /Lásd: A munka része a majom emberré válásában./

"A család, a magántulajdon és az állam eredete" cimü munkájában - Morgan amerikai etnográfus kutatásaira támaszkodva - Engels az ősközösségi rend fejlődésének alapvonásait tanulmányozza. Kimutatja a házasság- és családformák változásának gazdasági alapjait, elemzi a nemzetségi szervezet felbomlási folyamatát, az osztályok kialakulásának gazdasági okait és folyamatát, az államnak mint az uralkodó osztály érdekei védelmét szolgáló szervezetnek a kialakulását.

A marxista filozófia lenini továbbfejlesztése

A marxista filozófia alkotó továbbfejlesztése elválaszthatatlan Vlagyimir Iljics Lenin /1870-1924/ nevétől. Lenin filozófiai tevékenysége annyira sokoldalu és olyan jelentős volt, hogy joggal beszélhetünk a marxista filozófia fejlődésének lenini szakaszáról.

Lenin sokoldaluan kidolgozta az anyagról és a tudat-

ról szóló marxista tanitást, megindokolta a gyakorlat szerepét a megismerés folyamatában, ebből kiindulva feltárta a tudat aktiv szerepét. Kidolgozta a fejlődés dialektikus koncepciójának lényegét.

Lenin uj fejlődési fokra emelte a dialektikus materialista ismeretelméletet, benne a megismerés folyamatának, szakaszainak, alapformáinak, az objektiv, abszolut és relativ igazság egymáshoz való viszonyának, a gyakorlat ismeretelméleti szerepének stb. problémáját.

Különösen nagy figyelmet szentelt Lenin a történelmi materializmus elméleti kidolgozásának. Sokoldaluan elemezte a társadalmi lét és a társadalmi tudat, az anyagi és az ideológiai viszonyok, az objektiv és a szubjektiv tényezők, az ösztönösség és a tudatosság összefüggésének törvényszerüségeit. Hangsulyozta az emberek anyagi létfeltételei, az objektiv körülmények meghatározó jelentőségét, s kimutatta, milyen nagy szerepe van a forradalmi elméletnek és az általa vezérelt forradalmi pártnak, osztálynak, egyes személyiségeknek a társadalmi élet átalakitásában.

A kapitalizmus imperialista szakaszának sajátosságait tanulmányozva Lenin bebizonyitotta, hogy ez a szocialista forradalom előestéje. Feltárta a tőkésországok egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődésének törvényét az imperializmus viszonyai között, s ennek alapján azt a következtetést vonta le, hogy a szocialista forradalom néhány országban, sőt egy országban is győzhet.

Lenin továbbfejlesztette, uj, fontos következtetésekkel gazdagitotta a polgári demokratikus forradalom jellegéről és mozgató erőiről, a szocialista forradalommal való kapcsolatáról szóló marxista tanitást.

Nagy helyet foglal el Lenin elméleti tevékenységében a proletárdiktaturáról szóló tanitás. Lenin a három orosz forradalom tapasztalatainak általánositása alapján továbbfejlesztette a proletárdiktatura marxi eszméjét, s bebizonyitotta, hogy a szocializmusba való átmenet időszakában szükségképpen meg kell teremteni a proletariátus diktaturáját, feltárta e diktatura, mint uj tipusu demokratikus állam lényegét és sajátosságait, feladatait, müködési mechanizmusát és továbbfejlesztésének utjait.

Lenin után a marxista-leninista filozófia továbbfejlődésének alapvető dokumentumai az SZKP és a többi kommunista és munkáspárt kongresszusainak, pártértekezleteinek és plénumainak határozatai, a kommunista és munkáspártok tanácskozásai, e tanácskozásokon elfogadott dokumentumok. E határozatok a marxista filozófia elveinek, tételeinek alkalmazását bizonyitják a forradalmi gyakorlat konkrét feltételeire, a szocializmus és kommunizmus épitésének problémáira.

5./ A dialektikus és történelmi materializmus általános jellemzése

A marxista filozófia - amint azt az előző részben tárgyaltuk - nem előzmények nélküli, hanem a társadalom és a tudományok egész megelőző fejlődésének törvényszerü eredményeként jött létre, de ugyanakkor minőségileg különbözik is minden más filozófiai tanitástól. Melyek ezek a különbségek?

A marxista filozófia a munkásosztály érdekeinek elméleti kifejezése

A marxista filozófia mindenekelőtt osztályjellegében különbözik a többi filozófiától. A dialektikus materializmus a munkásosztály érdekeinek, történelmi feladatának világnézeti, elméleti kifejezése.

A munkásosztály, amely nem rendelkezik a kapitalizmusban semmiféle termelési eszközzel, és érdekével gyökeresen ellentétes a magántulajdon létezése, mert az ujratermeli az elnyomást a kizsákmányolást, ezért az egyedüli osztály, amely teljes mértékben érdekelt a magántulajdon, a kizsákmányolás, az elnyomás és az osztálykülönbségek megszüntetésében.

Minden megelőző forradalmi osztály csak a magántulajdon és a kizsákmányolás uj, fejlettebb formáját teremtette meg. Ezek az osztályok a társadalmi haladást csak addig képviselték, amig szük osztályérdekeik lehetővé tették. Ezért előbb-utóbb szembekerültek a társadalmi haladással, reakcióssá váltak. Ez megmutatkozott filozófiájukban is. Amig a történelmi haladást képviselték filozófiájuk is haladó volt, amikor azonban reakcióssá váltak a valóság meghamisitása, elkendőzése lett az érdekük.

A munkásosztály ezzel szemben sohasem kerül szembe a társadalmi haladással, mert érdekei egybeesnek az egész dolgozó emberiség alapvető érdekeivel: a kizsákmányolás és elnyomás felszámolásával, a szocializmus és a kommunizmus megteremtésével. Ezért érdekei megkövetelik a valóság mind mélyebb és pontosabb megismerését, a következetesen tudományos világnézetet. Ez pedig nem jelent mást, mint azt, hogy olyannak venni a világot, amilyen. A munkásosztály érdekének tehát szükségképpen a dialektikus és történelmi materializmus felel meg, csak ez nyujthat valóban tudományos világképet.

A materializmus következetes kiépítése

A dialektikus materializmus létrejötte gyökeres minőségi változást hozott a társadalomra vonatkozó addigi nézetekben is. A Marx előtti filozófusok - még a materialisták is - a társadalmi fejlődést idealista módon magyarázták: a társadalom fejlődésének mozgató erőit, az eszmékben, az emberek tudatában keresték. Marx és Engels az emberi társadalom történetének magyarázatát materialista alapra helyezték. Kimutatták, hogy a társadalomban is az anyagi viszonyok az elsődlegesek, minden más társadalmi viszonyt meghatároznak. Ezzel a filozófia alapkérdését a társadalom területén is tudományosan oldották meg, teljesen és következetesen végigvitték a materializmust a természet és a társadalom magyarázatában egyaránt. Ezzel megteremtették a világ egységes materialista szemléletét. Marx és Engels a társadalom következetes materialista magyarázatát történelmi materializmusnak nevezték.

A történelmi materializmus elméletének alapvető jelentősége abban áll, hogy a társadalomról szóló tanitást tudománnyá tette, amely egzakt ismereteket nyujt. A marxizmus ezzel kiüzte az idealizmust legerősebb fellegvárából is.

A dialektika és a materializmus egysége

A dialektika és a materializmus - mint már emlitettük - jóval a marxizmus létrejötte előtt keletkezett. Azonban a materializmus és a dialektika egymástól elszakitva létezett, a materializmus a metafizikával a dialektika pedig az idealizmussal párosult. Igy pl. Hegel dialektikus volt, de nem materialista, Feuerbach materialista, de nem dialektikus. Csak Marx és Engels voltak képesek felszámolni a régi filozófia e nagy fogyatékosságát, a dialektika

és a materializmus elkülönültségét és ők ötvözték szerves dialektikus materialista világképbe. A dialektikának a materializmusra való alkalmazása lehetővé tette a materializmus átalakitását, modern tudományos formába öntését s a dialektika materialista átdolgozása révén valósult meg a dialektika legmagasabb rendü formájának, a materialista dialektikának a megalkotása.

Az elmélet és a gyakorlat egysége a marxista filozófiában

A Marx előtti filozófiai rendszereknek egyik fő fogyatékossága az volt, hogy nem ismerték fel, vagy egyenesen tagadták a gyakorlat szerepét. Filozófiájuk középpontjában nem a gyakorlati tevékenység, hanem az elmélkedés, a világ magyarázata áll.

A marxista filozófia - ezzel szemben - döntő jelentőséget tulajdonit a gyakorlati tevékenységnek. Azt tanitja, hogy a filozófia nemcsak a világ magyarázásának, hanem forradalmi megváltoztatásának is egyik eszköze. A marxista filozófia a munkásosztály forradalmi gyakorlatából nőtt ki, a gyakorlat által felvetett problémák megoldása révén fejlődik, a gyakorlatot szolgálja, s a gyakorlatban valósul meg.

A dialektikus materializmus létrejöttével megváltozott a filozófia viszonya a szaktudományokhoz. Leszámolt azzal a törekvéssel, hogy a filozófia a "tudományok tudománya" legyen, amely uralkodik a többi tudomány felett. Nem tekinti magát másnak, mint csupán egy tudománynak a többi között. A marxista filozófia támaszkodik a szaktudományokra, eredményeikből meriti általánositásának anyagát. Ugyanakkor a szaktudományok számára világnézetet és módszertani alapot nyujt. A marxista filozófia a szaktudományok eredményeire támaszkodva fejlődik, csak velük szoros kapcsolatban tarthatja meg tudományos jellegét. Ugyanakkor a szakkutatók számára utat mutat, lehetővé teszi helyes hipotézisek kidolgozását és az elért eredmények alapján helyes világnézeti következtetések levonását.

Ugyanakkor a marxista filozófia nem alkot zárt befejezett filozófiai rendszert, de nem veti el a filozófia rendszerességét. Azt vallja, hogy a valóság különböző területének összefüggési rendjének megfelelően a tudományos filozófia elveinek meghatározott rendszert kell alkotnia. Ennek megfelelően a marxista filozófiának is megvan a belső tagoltsága.

Elmélet és módszer egysége a marxista filozófiában

A marxista-leninista filozófia - mint tudomány - az elmélet és módszer egysége. A filozófia mint elmélet: a valóság legáltalánosabb összefüggéseinek visszatükrözése tudományos fogalmak, kategóriák, törvények rendszerében, amelynek - mint emlitettük - alapvető vonása, világnézeti jellege. A materializmus világnézeti eszméje a dialektika módszerének alapja, feltétele, egyben módszertani elv is, a materialista dialektika pedig a dialektikus materialista világnézet szerves része. Ezért irja Lenin, hogy a materializmus "az egyetlen tudományos módszer", s Engels, hogy a dialektika "egy átfogóbb világnézet magvát foglalja magában." A marxista filozófia, a dialektikus materializmus tehát világnézet is, módszer is; egyedül tudományos elmélet és módszer mind a valóság megismerése, mind annak forradalmi gyakorlati átalakitása számára.

A materializmus és a dialektika tehát szerves egységben létezik a marxista filozófiában. Ennek objektiv alapja az anyag és létezési módjának, létezési formáinak az anyag és fejlődése törvényeinek egysége. A dialektika az anyag, a természet. a társadalom legáltalánosabb mozgás és fejlődés törvényeinek visszatükröződése, ezért csak mint materialista dialektika létezhet. A filozófiai materializmus pedig az anyagi világot mint belsőleg ellentmondásos mozgó, változó valóságnak fogja el, vagyis a materializmus tudományos formában csak mint dialektikus materializmus létezhet.

A materializmus és a dialektika egysége azonban nem jelent azonosságot. Amig pl. a materializmus a jelenségeket az anyag és a tudat viszonyának oldaláról vizsgálja, addig a dialektika az anyag és a mozgás, változás fejlődés kölcsönös kapcsolatának oldaláról közeliti meg.

A dialektikus materializmus és történelmi materializmus egysége

A dialektikus és a történelmi materializmus a marxista filozófia szorosan összetartozó két alkotóeleme, része, együtt, egységben alkotják a marxista filozófiát.

A dialektikus materializmus a történelmi materializmus elméleti, módszertani alapja. A társadalmi mozgást, a társadalmi jelenségek kölcsönhatását a társadalmi élet törvényeit vizsgálni, feltárni csak a dialektikus materializmus segitségé-

vel lehet. A dialektikus materializmus ugyanis a valóság egészének legáltalánosabb összefüggéseit, törvényeit vizsgálja, s ebbe beletartozik a társadalom is mint a valóság egyik fő alkotóeleme. Nem lehet a részt megérteni az egész ismerete nélkül.

De a dialektikus materializmus sem létezhet a történelmi materializmus nélkül. Nem lehet pl. az anyag és a tudat viszonyát következetesen materialista módon megoldani, hogy meg ne oldanánk a társadalomfelfogás alapvető kérdését a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának problémáját. E kérdésre adott válasz alapján válik a marxista filozófia következetesen végigvitt materializmussá. Dialektikus materialista ismeretelmélet sem lehetséges a materialista történetfelfogás nélkül. A gyakorlat helyes felismerése, értelmezése és az ismeretelméletbe való bevitele egyik alaptényezője a filozófiában bekövetkezett forradalmi fordulatnak.

A dialektikus és történelmi materializmus tehát egymást kölcsönösen megalapozzák.

Ugyanakkor a történelmi materializmus a marxista filozófia viszonylag önálló alkotórésze. A történelmi materializmus tárgya, vizsgálódási köre szükebb mint a dialektikus materializmusé, mert "csak" a társadalom legáltalánosabb törvényeit vizsgálja. A társadalom sajátosságaiból következik, hogy a történelmi materializmusnak vannak a dialektikus materializmustól eltérő sajátos kategóriái. Ilyenek pl.: társadalmi lét és társadalmi tudat, termelési mód, alap és felépitmény stb.

A marxista filozófia funkciói

A marxizmus-leninizmus - amint azt a bevezető tárgyalja - három alkotórészből áll: a marxista filozófiából /dialektikus és történelmi materializmus/, a politikai gazdaságtanból és a tudományos szocializmusból. Ezek az alkotórészek viszonylag önálló tudományok, amelyek szervesen összefüggenek egymással, áthatják egymást, kölcsönösen egymásra épülnek és együtt alkotják a marxizmus-leninizmus teljes épületét.

A marxista filozófia a marxizmus egészében sajátos és fontos helyet tölt be. Egyik oldalról <u>általános elméleti-</u>

módszertani alapot nyujt a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus számára. Másrészt a marxista filozófia sem képzelhető el politikai gazdaságtani megalapozás, illetve a szocializmusért vivott harc tapasztalatainak elméleti általánositása nélkül. Még a filozófia legelvontabb kérdései is végső fokon összekapcsolódnak társadalmi vonatkozásokkal. A marxizmus három alkotórésze elszakithatatlan egységet képez és a munkásmozgalom története számos bizonyitékát adta már annak, hogy sulyos elméleti és politikai következményekkel jár ennek az egységnek a megsértése.

A marxista filozófia jelentős funkciót tölt be a szaktudományok vonatkozásában is. A marxista filozófia, amikor a valóság általános törvényeit, az anyag és a tudat összefüggéseinek törvényszerüségeit tanulmányozza, kidolgozza ezen az alapon az ismeretelméletet és a logikát: a gondolkodás törvényeit és formáit, és egyszersmind a megismerés általános módszerét is. A szaktudományok pedig nem boldogulhatnak és nem fejlődhetnek sikeresen, ha nem használják fel a gondolkodás logikai formáit és törvényeit. De nem nélkülözhetik a megismerés általános módszerét sem. Sajátmaguk mindezt nem tudják kidolgozni, mivel nem a valóság általános törvényeit tanulmányozzák, holott ezeknek megfelelően alakul a gondolkodás folyamata,s ezek alapján nyernek megfogalmazást a megismerés dialektikus módszerének logikai törvényei és elvei.

A dialektikus és történelmi materializmus, mint a munkásosztály tudományos filozófiája helyesen tükrözi a munkásosztály forradalmi gyakorlatát és alapvető, lényeges vonásaiban meg is egyezik azzal. Ennek alapján - fő vonalaiban - előre láthatók a munkásosztály tevékenységének és a történelem alakulásának fő tendenciái s igy: a marxista filozófia a munkásosztály forradalmi harcának vezérfonala. A marxista filozófia helyesen értve meg az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát, nemcsak a világ magyarázatának, hanem forradalmi megváltoztatásának is egyik eszköze, amely a gyakorlatból nőtt ki, a gyakorlatra támaszkodva lép előre, a gyakorlatot szolgálja és a gyakorlatban valósul meg. A dialektikus és történelmi materializmus a kommunista párt - a munkásosztály vezető szervezete - politikájának általános világnézeti-módszertani alapja. A kommunista pártok egyesitik a filozófiát a forradalmi politikával és a munkásosztály, illetve a dolgozó tömegek forradalmi tevékenységével. A marxista-leninista fi-

lozófia a munkásosztály, a dolgozók filozófiája, alkotó tevékenységének világnézeti alapja, tudományos módszere, a cselekvés vezérfonala.

A kommunista pártok feladata a munkásosztály filozófiájával megismertetni a széles néptömegeket. Hiszen - mint minden elmélet - ez a filozófia is annyiban valósul meg, amennyiben behatol a tömegekbe, és tetteikben anyagi erővé válik.

A marxista filozófia ideológiai funkciója

Az MSZMP XI. kongresszusa nyomatékosan hangsulyozta a szocialista ideológiai nevelés növekvő jelentőségét a fejlett szocializmus épitésének időszakában. A szocialista ideológia - mint emlitettük - szélesebb mint a marxista filozófia: magába foglalja a szocialista társadalmi eszméket, közgazdasági, politikai, etikai, esztétikai, jogi stb. nézeteket. A szocialista ideológia világnézeti alapja viszont a marxista filozófia. E szilárd világnézeti alap ismerete, tanulmányozása és müvelése nélkül nem létezhet szocialista ideológia. Ma a társadalmi élet minden tevékenységi területe a vezetőktől magasfoku világnézeti, filozófiai tudatosságot követel meg. Az állami gazgatási, tanácsi vezetők és dolgozók számára ez a szocialista világnézeti ideológiai tudatosság nélkülözhetetlen, hiszen a szocialista állam egyik - napjainkban különösen előtérben levő - funkciója a kulturális nevelő tevékenység és e funkció gyakorlásában, megvalósitásában aktivan résztvesznek. Az állam számára nem közömbös tehát, hogy a kulturális forradalom szervezői, vezetői milyen világnézeti ideológiai felkészültséggel rendelkeznek.

II. fejezet

A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS A VILÁG ANYAGISÁGÁRÓL ÉS AZ ANYAGI VILÁG VÉGTELENSÉGÉRŐL

Az előző fejezetben megismerkedtünk a filozófia néhány fontos kategóriájával, meghatároztuk a filozófia tárgyát, kimutattuk azt, hogy a marxista filozófia miben különbözik minden más filozófiai tanitástól. Most a dialektikus materializmus alapvető kérdéseinek, a világ anyagisága, anyagi egysége, a materialista monizmus stb. kifejtésére térünk át.

Minden filozófia alapkérdése - mint már emlitettük - az anyag és a tudat viszonya. Ahhoz, hogy az anyag és a tudat viszonyát dialektikus materialista módon eldönthessük, mindenekelőtt tisztázni kell az anyag fogalmát. A dialektikus materializmus kifejtését ezért az anyagnak és alapvető létformáinak jellemzésével kell kezdenünk.

1./ Az anyag fogalma

Az anyag filozófiai fogalma hosszu történelmi fejlődés eredményeként nyerte el azt a tartalmát, amelyet a dialektikus materializmus jelenleg magáénak vall és tanit. Mint minden tudományos fogalomnak, az anyag fogalmának meghatározása is az emberi ismeretek, a tudomány fejlettségéhez van kötve, az elméleti általánositás ugyanis mindig csak a már megszerzett ismeretek felhasználásával történhet.

Ez a történelmi fejlődés természetesen csak a materializmus vonalán ment végbe. A szubjektiv idealizmus a világot az egyéni tudatból vezeti le, nem ismeri el a tudattól független világ, az objektiv valóság létezését. Az objektiv idealizmus elismeri az anyag létezését, de azt végesnek, teremtettnek, vagyis másodlagosnak tartja. Hegel pl. az eszme fejlődése eredményének fogta fel az anyagot.

Az anyag fogalmának történelmi fejlődése

Az idealizmussal szemben minden materialista elismeri az anyag objektiv létezését. Lényegésen eltértek a materialisták nézetei azonban abban a kérdésben, hogy mi az anyag.

Az ókori görög materialisták tudományos ismereteik alacsony foka következtében az anyag fogalmát azonositották valamelyik konkrét természeti jelenség /viz, levegő, tüz, föld stb./ fogalmával. Az általánositás magasabb fokát jelentette az atomisták /Demokritosz és követői/ anyagfogalma, amennyiben feltételezték, hogy a világ egységes, oszthatatlan épitőkövekből, vagyis atomokból és ürből áll.

Az ókori görög materialisták után a filozófia hosszu évszázadokig semmi lényegesen ujat nem tudott mondani az anyag fogalmáról. E tekintetben lényeges változást a tőkés társadalom kialakulása időszakának materialista gondolkodása hozott. A tőkés termelés igényelte a természeti folyamatok, törvények felhasználását, ami a természettudományok gyors fejlődését eredményezte. Különösen a mechanika tudományában értek el nagy eredményeket /Gallilei, Newton stb./. A mechanika a testek olyan tulajdonságait tanulmányozta mint a kiterjedés és a tömeg. A filozófusok e tulajdonságok segitségével próbálták meghatározni az anyag fogalmát. Ilyen felfogást vallott pl. Descartes, aki szerint az anyag "kiterjedt" dolog", vagy Newton, aki a tömeget tekintette az anyag lényegének.

Ebben az időben nemaz anyag konkrét formáival próbálták megragadni az anyag lényegét, ahogyan azt az ókori görögök tették, hanem annak bizonyos konkrét tulajdonságait azonositották az anyaggal általában. E meghatározások közös hibája volt, hogy az anyagnak nem állandó, egyetemes és lényegi tulajdonságait emelték ki, ezért a természettudományok fejlődése e meghatározásokat tulhaladta. Felfedeztek pl. olyan anyagfajtákat is /pl. mezők/, amelyek nem rendelkeznek nyugalmi tömeggel. A mechanika fogalmaira épitett anyagmeghatározások ezért szükségképpen elavultak.

Történtek persze kisérletek az anyag átfogóbb fogalmának a meghatározására. Ezen a téren a francia materialisták jutottak legmesszebb. Holbach szerint pl. anyag az, ami érzékszerveinkre hat. Diderot már felismeri, hogy nem lehet mindent a mechanika segitségével megoldani, továbbfejleszti Holbach anyagfogalmát, amennyiben elismeri, hogy az anyag az oka az érzékelésnek, viszont a legmagasabbrendü anyag képes az érzékelésre. Ezek azonban csak zseniális sejtések, amelyek utat törtek ugyan az anyag tudományos, dialektikus materialista meghatározása felé, de nem lépték tul az anyag természettudományos fogalmát.

Az anyagfogalom meghatározásának sikertelenségét az idealizmus igyekezett kihasználni. Azt kezdték hangoztatni, hogy a természettudományok eredményei megcáfolják a materializmust, kimutatják, hogy az anyag nem létezik.

Szükségessé vált tehát - az adott tudományos felfedezések felhasználásával, azokat integrálva, az anyag természettudományos fogalmán tullépve - az anyag filozófiai fogalmának a megalkotása. Ezt a feladatot a marxizmus klasszikusai, mindenekelőtt Lenin végezte el.

Az anyagfogalom meghatározásának módja

Tevékenysége során az ember az anyagnak végtelenül sokféle egyedi fajtájával, változatával találkozik, számtalan tulajdonságát ismeri meg. Az anyagi jelenségek e sokrétü világában a tudomány ugy igyekszik rendet teremteni, hogy az egyedi jelenségeket, dolgokat, lényeges, közös tulajdonsága, ismertető jegye alapján osztályozza, összevonja. Az ilyen összevonás alapján jutunk el pl. a szilárd, cseppfolyós és légnemü anyagok fogalmaihoz. Ezek mindegyike végtelenül nagyszámu konkrét anyagi jelenséget ölel fel. A közös tulajdonságok kiemelésével tehát olyan fogalmakat alkotunk, amely az anyagi jelenségek széles körét ölelik fel. A közös tulajdonságok kiemelésével egyidejüleg el kell különitenünk /vonatkoztatnunk/ azokat a tulajdonságokat, ismertető jegyeket, amelyek egyediek, amellyel a fogalomba összevont jelenségek, dolgok mindegyike nem rendelkezik.

Az ember fogalmát pl. ugy határozzuk meg, hogy kiemeljük az összes emberfajták általános, lényeges és közös vonásait, amelyek egyaránt megvannak minden emberben, életkorra, nemre és bőrszinre való tekintet nélkül. Ezeket az általános vonásokat elvonatkoztatjuk az egyes ember egyedi tulajdonságaitól és egy fogalom alá egyesitjük őket. Ily módon az ember fogalma gondolati alkotás, amely elvont formában fejezi ki minden ember közös, általános vonásait. Olyan ember, aki csak ezekkel az általános vonásokkal rendelkezik a valóságban nem létezik, az egyes emberben az általános vonások együtt léteznek az egyedi vonásokkal.

Az anyag fogalma is gondolati alkotás, amely a konkrét anyagi jelenségek közös vonásait tükrözi vissza.

Az általános, a közös vonásokat, a meghatározás logikai müvelete segitségével kapjuk meg. Ez általában ugy

történik, hogy az adott fogalmat egy általánosabb, szélesebb fogalom alá rendeljük, s megadjuk az adott fogalom speciális tulajdonságait, amelyek megkülönböztetik a tágabb fogalom alá tartozó más fogalmaktól. Ha a meghatározást tovább folytatjuk egyre általánosabb fogalmakhoz jutunk el. /Pl. majom, főemlős, emlős, gerinces, állat, élőlény stb./ Az általánositás folyamán végül egy olyan határfogalomhoz érünk, amelynél már nincs általánosabb fogalom. Bármely jelenségből indulunk tehát ki, végül is a világ egészére vonatkozóan vagy az anyag, vagy a tudat fogalmához jutunk el. E két fogalmat azonban nem lehet az emlitett módon meghatározni, hanem más módszert kell alkalmazni. Az anyag és a tudat fogalmát ugy lehet meghatározni, ha egymással hozzuk kapcsolatba, ha tisztázzuk egymáshoz való viszonyukat, azaz, ha megmutatjuk, hogy kettőjük közül melyik az eredendő, az elsődleges, s melyik a másodlagos. Ez az un. viszonymeghatározás. [1]

Az anyagfogalom meghatározásánál is eleget kell tennünk annak a követelménynek, hogy ki kell emelnünk azokat az általában jellemző, közös, lényeges ismertetőjegyeket, amelyek egyrészt vonatkoznak minden anyagi jelenségre, másrészt megkülönböztetik a tudati jelenségektől.

Az anyag fogalmának lenini meghatározása

A dialektikus materializmus anyagfogalma tulhaladja valamennyi előző - a materialisták által megalkotott - anyagfogalmat. [2] Tulhaladja egyrészt azáltal, hogy a szaktudományok, főként a természettudományok legujabb eredményeit felhasználja, másrészt azáltal, hogy az anyag fogalmát vonatkoztatja a társadalomra is.

A marxista filozófia klasszikusai feltárták az anyagfogalom lényegét. Engels a természet dialektikája cimü művében több helyen utal az anyag fogalmára, s kimutatja, hogy az anyag fogalma az anyagi dolgok és jelenségek közös tulajdonságainak absztrahálása /elvonatkoztatása/ utján jön létre, s hogy e fogalommal az objektiv valóság tárgyait jelöljük meg.

1 Az un. viszonymeghatározás - mint logikai müvelet nemcsak a filozófiában, hanem más tudományokban is használatos.

2 A marxista filozófia klasszikusai a "lét" fogalmát gyakran használják az "anyag" fogalmával azonos értelemben.

A XX. század első éveiben Lenin továbbfejlesztve a dialektikus materializmust az anyag fogalmának korszerü filozófiai meghatározását adta. Lenin szerint "Az anyag filozófiai kategória, mely az érzeteinkben feltáruló, érzeteink által lemásolt, lefényképezett, visszatükrözött, a tudatunktól függetlenül létező objektiv valóság megjelölésére szolgál."[3]

Lenin mindenekelőtt arra mutat rá, hogy az anyag tudatunkból függetlenül létezik, az anyag objektiv valóság. Ez a tulajdonság minden anyagi jelenségben megtalálható. Vagyis anyaginak tekintjük mindazokat a jelenségeket, melyekre ez a tulajdonság vonatkozik. Ezért e fogalomba beletartozik minden, ami a tudatunkon kivül és attól függetlenül létezik, az is, amit már ismerünk, az is, amit ezután fogunk megismerni. Az anyag szerkezetének vizsgálata során a tudomány még fel fog fedezni minden bizonnyal ujabb és ujabb jelenségeket, de ezek is beletartoznak az anyagfogalomba, mert éppugy a tudatunkon kivül és attól függetlenül léteznek, mint a már ismert jelenségek.

A lenini meghatározás jelentősége

Lenin materialista módon oldja meg a filozófia alapkérdését, az anyagot tekinti elsődlegesnek, a tudatot másodlagosnak. Az, hogy az anyag fogalmát a tudattal hozza kapcsolatba, igen jelentős. A materializmus lényege ugyanis nemcsak abban áll, hogy elismeri az objektiv reális külvilág létezését, hanem megköveteli, hogy a tudatot az anyagból vezessék le. Az anyag objektiv létezésének elismerése ugyanis önmagában még nem feltétlenül jelent materializmust. Az objektiv idealisták is elismerik, hogy a valóság nem függ az egyes emberek tudatától. A lényeges különbség a materializmus és az objektiv idealizmus között az, hogy a materialisták az anyagot tekintik elsődlegesnek, s a tudatot az anyag termékének és visszatükröződésének fogják fel. Az objektiv idealisták a szellemet tartják elsődlegesnek, s ez az egyes emberek tudatától függetlenül létező szellem vagy szellemi lény teremti meg, hozza létre az anyagot.

Amikor Lenin azt mondja, hogy az anyag "érzeteink által lemásolt, lefényképezett, visszatükrözött", éppen arra mutat rá, hogy érzeteink, s ezzel együtt egész tudatunk az

3 Lenin Összes Müvei. 18. kötet. 116. oldal.

anyagból származik, hogy ismereteink forrása az objektiv valóság. Ugyanakkor feltételezi azt, hogy csak az emberi tudat létezik, s az emberi tudat mellett nem létezik semmilyen más szellem. Lenin azzal, hogy a tudatot az anyagból származtatja, elhatárolja magát a szubjektiv idealistáktól. A szubjektiv idealisták is elismerik, hogy csak az emberi tudat létezik, s nincs ettől függetlenül, reálisan létező szellem vagy szellemi lény. Ők azonban az ember érzeteit nem az objektiv valóságtól származtatják, nem az anyag visszatükröződésének tekintik, hanem mint egyedüli létezőket fogják fel.

Lenin elhatárolja a dialektikus materializmust a különböző agnosztikus filozófiáktól is. "Az anyag - érzeteinkben feltárul" - azt jelenti, ha van megismerő alany, akkor az objektiv valóság hat arra, s ott érzeteket vált ki. Tehát nincs elvi akadálya a világ megismerhetőségének, nincsenek megismerhetetlen dolgok, hanem csak még meg nem ismert dolgok vannak. Tehát maga az anyag rendelkezik a megismerhetőség tulajdonságával.

Az anyag és az anyagfajták

Az anyag számos különböző egymással összefüggésben levő konkrét test, anyagi képződmény formájában létezik. A konkrét anyagi test, képződmény az anyagnak csupán része, ezért részben rendelkezik, részben nem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyek az anyagra általában jellemzőek. Minden konkrét anyag rendelkezik pl. az objektivitás és a megismerhetőség tulajdonságával, de nem örökkévaló és nem végtelen stb. Mindez azt jelenti, hogy az anyag filozófiai fogalmának csak a világ egészére, az anyagfajták összességére vonatkoztatva van értelme.

Azokat az anyagi képződményeket, amelyek azonos természetüek, közös tulajdonságokkal rendelkeznek, anyagfajtáknak nevezzük.

Az anyagfajták megkülönböztetése, osztályozása többféle alapon lehetséges. Számunkra a legfontosabb a környezettel való kölcsönhatás jellege alapján történő osztályozás. Ennek alapján az alapvető anyagfajták: az élettelen anyag, az élő anyag és a társadalom.

Az élettelen anyag. Ide tartoznak pl.: az atomok, a molekulák, az elemi részecskék, a fizikai mezők, földi és kozmikus testek stb. Az élettelen anyagfajtákra jellemző, hogy a változás formája a mássá levés /pl. halmazállapot változás/ . Az egyszerütől a bonyolult felé tartó fejlődés - mely az élő anyagfajta kialakulásához vezet - sajátos, de nem egyetemes, az egészre kiterjedő tulajdonsága az élettelen anyagnak.

Az élő anyag. Ide tartoznak: a növény és állatfajták, a legegyszerübb egysejtüektől a legmagasabbrendü állatokig. Az élő anyagra jellemző két legfontosabb tulajdonság: az élet ujratermelése /anyagcsere, növekedés, szaporodás, öröklődés stb./ és a környezethez való alkalmazkodás.

A társadalom. Sajátos anyagfajta, amelynek legfőbb sajátosságai: a létfeltételek termelése és a környezetet tudatosan megváltoztató aktiv alkalmazkodás. A társadalom az emberek gyakorlati, elsősorban termelő tevékenységének terméke. A társadalomban azonban az emberek gyakorlati tevékenységüket tudatosan előre átgondolt, megtervezett cél szerint folytatják. A társadalomban az anyagi és tudati elemek elválaszthatatlan kölcsönhatásban vannak egymással. A társadalom tehát nem olyan értelemben objektiv, hogy tudatos lények tevékenységétől függetlenül létezhet és fejlődhet, hanem olyan értelemben, hogy a társadalom anyagi mozzanatai - amelyeket a társadalmi lét fogalma foglal össze - függetlenek, vagyis elsődlegesek és meghatározóak a társadalmi tudathoz képest.

A társadalmi létnek két fő formája van: Az egyik a testi, dologi, tárgyi formák: az ember a maga testi voltában, az ember által készitett, felhasznált tárgyak, eszközök /mesterséges tárgyi világ/. A másik az anyagi-társadalmi viszonyok /tulajdonviszonyok, munkamegosztási, csere és elosztási stb. viszonyok/.

Az anyag fogalma és a szaktudományos ismeretek

Különbséget kell tennünk a filozófiai anyagfogalom és az anyag szerkezetéről, tulajdonságairól szóló természettudományos ismeretek között. Bár a kettő szorosan összefügg egymással, azonositani azonban semmiképpen nem szabad azokat. A természettudományok bármi-

lyen mélyen és sokoldaluan is tárják fel az anyagi valóságot, sohasem képesek mindent átfogni. A filozófia által adott anyagforgalomba viszont azok az anyagi jelenségek is beleférnek, amelyeknek szerkezetét, tulajdonságait még nem tárta fel valamely szaktudomány, mert a filozófia az anyag fogalmánál az objektiv jelleget tekinti döntőnek.

A lenini anyagforgalom tehát szélesebb az anyagra vonatkozó természettudományos ismereteknél, de nem zárkózik el a természettudományok fejlődése elől. Ellenkezőleg, a természettudományok ujabb és ujabb eredményei tartalmilag gazdagitják. A filozófia állandóan támaszkodik a természettudományok eredményeire. Amikor a filozófia az anyag objektiv létezését és megismerhetőségét tanitja, segitséget ad a természettudományos kutatáshoz. Ugyanakkor a filozófia kap is a természettudományoktól tényeket, konkrét részismereteket, amelyeket azután általánosit, s ezáltal tovább fejlődik, gazdagodik. Ilyen kettős kapcsolat van a dialektikus materializmus és a természettudományok között.

A modern idealizmus az anyag fogalma ellen

Az idealizmus arra törekszik, hogy a természettudományok ujabb és ujabb eredményeit felhasználja a materializmus ellen. Ezt teszi az un. "fizikai" idealizmus[4] is.

A mult század végén, s századunk elején - amikor a radioaktivitás, az elektron stb. felfedezése kapcsán kiderült, hogy az atom tovább osztható kis részecskékre vagy hogy a tömeg nem állandó, változatlan jellemzője az anyagnak - az idealisták ujjongtak, az anyag "eltünéséről" és a materializmus csődjéről beszéltek. Miért? Azért, mert a mechanikus materialisták a tömeggel, mint változatlan lényeggel magyarázták az anyagot általában, mert hosszu időn keresztül az anyag fogalmát azonositották az atomokkal, azt mondották, hogy anyag tulajdonképpen az, ami tömeggel bir, ami atomokból áll. Amikor pedig - az uj felfedezések kapcsán - el kellett vetni az atomok végső és oszthatatlan

4 A "fizikai idealizmus" elnevezés Lenintől származik. Igy nevezte Lenin azokat, akik idealista következtetéseket vontak le az uj fizikai felfedezésekből.

jellegéről szóló tanitást, amikor kiderült, hogy a tömeg változik, az idealisták magát az anyagot vetették el, nem pedig az eddigi helytelen mechanikus materialista anyagfogalmat. Ugyanez tapasztalható egyes idealisták részéről a különböző fizikai mezők megismerésével kapcsolatban is. Azt állitják, hogy a fizikai mezők /gravitációs, elektromágneses, nukleáris és más mezők/ nem anyagi természetüek, s hogy ezek ismét a materializmust cáfolják. Azt azonban elhallgatják, hogy a dialektikus materializmus sohasem állitotta az anyagról, hogy azonos az atomokkal, ilyen vagy olyan fizikai mezővel, hanem csak azt, hogy bármilyen formában nyilvánuljon is meg, akár atomok, "elemi" részecskék vagy különböző mezők, élettelen vagy élő, parányi vagy nagy testek formájában - mindezek a tudattól függetlenül léteznek.

Mig a 2o. század elején a fizikai idealizmus szubjektiv idealista válfaja uralkodott, az utóbbi évtizedekben kezd eluralkodni e téren az objektiv idealizmus. Igy pl. W. Heisenberg, aki az 5o-es évekig filozófiai munkáiban neopozitivista nézeteket hirdetett, 1958 óta az objektiv idealizmus platoni formájához csatlakozik. A mikrórészek végső alapja szerinte egy matematikai törvény, illetve geometriai szimmetria, vagyis a világ lényege a platoni idea, az elsődleges eszme, a fogalom.

A polgári filozófia más irányzatai igyekeznek az anyagfogalmat alárendelni egy még nála is "szélesebb" fogalomnak. A mai objektiv idealizmus képviselői: a neotomizmus és N. Hartmann a "létező általában" fogalmába tartozónak tekinti az anyagot és a tudatot egyaránt. Ez azonban csak leplezett objektiv idealizmus, mivel a létezőt ideálisnak tekinti.

A neopozitivizmus képviselői: B. Russel és Wittgenstein az "elemi események", illetve a "tények" fogalmával jelölik meg a számukra egyedüli valóságos létezőt, amely szerintük se nem anyagi, se nem tudati. M. Schlick és Ph. Frank szubjektiv idealista anyagfogalmat adnak, az anyagot a fizika által megvizsgált strukturák invarianciája /nem változó/ konvencionális /megegyezésen alapuló/ jelképének tekintik.

Az egzisztencialisták közül M. Heidegger az anyagot létnek, a tudatot létmegértésnek és a mindkettőt magábanfoglaló "harmadikat" "Semminek" nevezi. Ennek természetesen nem lehet sem anyagi, sem szellemi természete, igy válasz nélkül marad az anyag mibenlétének kérdése.

K. Jaspers a "Semmi" helyett az "Átfogó" fogalmához jut, amely irreális és irracionális, logikán tuli lét. J.P. Sartre számára az anyag csakis mint a tudat által feldolgozott lét létezik, az anyag csak a szubjektum "terveinek" megtestesülése.

A dialektikus materializmus anyagfogalma a fenti nézetekkel szemben fontos eszmei fegyvert jelent, mivel tartalmilag és formailag összhangban van a modern tudományok ismeretanyagával és azok egyik módszertani elveként szerepet játszik az anyag különböző konkrét formáinak tudományos megismerésében.

Mint láttuk, az anyagfogalom definiciója az anyag két legfontosabb tulajdonságát, az objektivitást és a megismerhetőséget emeli ki. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az anyagnak csak ez a két általános tulajdonsága van. Az anyagnak ezenkivül vannak még olyan általános tulajdonságai, amelyek a filozófiai általánositás szempontjából alapvetően fontosak. Ilyenek: a mozgás, a tér- és idő, a tükrözés képessége, a végtelenség, teremthetetlenség, és megsemmisithetetlenség. A továbbiakban ezekkel az általános tulajdonságokkal foglalkozunk.

2./ A mozgás - az anyag általános létezési módja

Bármerre tekintünk is a bennünket közvetlen környező világban mindenütt azt látjuk, hogy minden dolog és jelenség mozgásban, változásban van. Már a közvetlen tapasztalás alapján is megállapitható: a mozgás nem véletlen állapota az anyagnak, hanem elidegenithetetlen tulajdonsága.

A mozgás fogalma

A mozgásról szóló filozófiai tanitás egyidős a filozófia megjelenésével. A mozgás értelmezése a filozófia története során jelentős változáson, fejlődésen ment keresztül. Az ókori görög filozófusok egyrésze a mozgást ugy értelmezte, hogy az nem más mint valaminek a keletkezése és más valaminek az elmulása. Előtérbe helyezték a változást és szem elől tévesztették a viszonylagos nyugalmat, az állandóságot. E felfogás ellentéteként más gondolkodók, az állandóságot tekintették kiinduló elvnek és eljutottak a mozgás tagadásához.

A materialista filozófia fejlődésének következő szakaszaiban a mozgás-felfogás terén az a tendencia figyelhető meg, hogy abszolutizálják az anyagmozgás mechanikus formáját. A XVII-XVIII. században ez a tendencia uralkodóvá válik. Ebben az időszakban a mozgást a testek térbeli helyváltoztatásaként értelmezik. Igy fogta fel a mozgást többek között Descartes és Holbach. "A mozgás - irta Holbach - az az erőkifejtés, mely által egy test a helyét változtatja, vagy változtatni törekszik. [5]

Az a felfogás mely szerint a mozgás a testek térbeli helyváltoztatása - egyoldalu, mert nem öleli fel az anyagra jellemző változások sokféleségét. Nem egyszerü helyváltoztatások például azok a változások, amelyek az atommagban, az élő organizmusban, a társadalomban stb. végbemennek.

A dialektikus materializmus felfogása szerint a mozgás filozófiai fogalma felöleli a változások összességét. A marxista filozófia nem szükiti le a mozgást az egyszerü helyváltoztatásra, a mechanikai mozgásra, hanem kiterjeszti minden változásra, minden folyamatra. Erről igy ir Engels: "A mozgás legáltalánosabb értelembe véve, azaz az anyag létezési módjának, elidegenithetetlen tulajdonságának felfogott mozgás, a világegyetemben végbemenő minden változást és folyamatot magában foglal, a puszta helyváltoztatástól a gondolkodásig."[6]

A mozgás fogalma tehát filozófiai kategória, amely az objektiv valóságban végbemenő mindenféle változás megjelölésére szolgál.

A mozgás mint olyan, az anyaghoz hasonlóan, a valóságban érzékileg észlelhető módon nem létezik. Érzékileg észlelhető módon csak az anyag egyes konkrét megjelenési formáihoz kapcsolódó konkrét mozgások léteznek. A mozgás az egyes konkrét mozgások közös, lényeges tulajdonságát foglalja magában, azt, hogy változás általában. Az egyes mozgások minden egyéb tulajdonságától elvonatkoztatunk. A

5 Holbach: A természet rendszere 14. oldal.

6 Marx-Engels Müvei. 2o. kötet. 364. oldal.

mozgás fogalma tehát szintén absztrakció utján jött létre. "Az anyagot, mint anyagot és mozgást mint mozgást - irja Engels - még senki sem látta vagy észlelte, csak a különböző valóban létező anyagokat és mozgásformákat, a mozgás mint mozgás nem egyéb valamennyi érzékileg észlelhető mozgásforma összességénél..."[7]

A mozgás az anyag létezési módja

Az, hogy a mozgás absztrakció, korántsem jelenti az anyagtól való elválaszthatatlanságának tagadását. Ellenkezőleg, e fogalmat a különböző érzékileg észlelhető mozgásokból absztraháltuk, ezen reálisan meglevő konkrét mozgások legáltalánosabb tulajdonságát foglalja magába. Tehát végső soron arról van szó, hogy nemcsak az anyag nem lehet mozgás nélkül, hanem mozgás sincs anyag nélkül. Vagyis a mozgás az anyag létezési módja. Az anyag bármely formáját tekintjük is - mindig mint mozgó anyag létezik, s a mozgás mindig az anyag mozgása. "Az anyag mozgás nélkül éppoly elképzelhetetlen - irja Engels - mint mozgás anyag nélkül. A mozgás tehát éppugy megteremthetetlen és megsemmisithetetlen, mint maga az anyag."[8]

A mozgás idealista felfogása

Az anyag és a mozgás elválaszthatatlanságának hangsulyozása igen fontos. Az idealista filozófusok ugyanis el akarják szakitani a mozgást az anyagtól. Az idealisták ugy fogják fel, hogy a mozgás nem az anyag, hanem a szellem vagy a gondolkodás mozgása, csak a szellem mozgásának tükröződése, illetve, hogy a tárgyakat a gondolkozás, a szellem hozza mozgásba.
Egyik legjobb példa erre az az eléggé elterjedt felfogás, amely szerint a mozgás valamilyen szellemi természetü "első mozgatótól" származik.

Az anyagnélküli un. tiszta mozgás egyik megnyilvánu-

---

7 Ugyanott 5o8. oldal

8 Marx-Engels Müvei, 2o. kötet. 61. oldal.

lási formája energetizmus néven ismeretes. Az energetizmus felfogása szerint az energia valami anyag nélküli mozgás. Innen azután olyan következtetéshez jutnak el, hogy létezik anyag nélküli "tiszta" mozgás, vagy "tiszta" energia, s létezik anyag, amely semmiféle mozgással nem rendelkezik. Az anyag ugyanis átalakulhat "tiszta", anyag nélküli energiává vagy forditva, az energia átalakulhat "tiszta mozgás nélküli anyaggá.

Az ilyen felfogás azonban elfogadhatatlan, ellentmond a tudománynak. A dialektikus materializmus - teljes összhangban a tudomány eredményeivel, az energia megmaradásának és átalakulásának törvényével /amelyet 1842-ben Mayer német és Joule angol tudós fedezett fel/ - az energiát az anyagmozgás mértékének, annak átalakulásait anyagi, objektiv folyamatnak tekinti.

A mozgás és a nyugalom

Az a bizonyitott tény, hogy a mozgás az anyag létezési módja, azt jelenti, hogy az anyag és a mozgás egymástól elválaszthatatlan. Mivel az anyag örök, megsemmisithetetlen, a mozgás is örök és megsemmisithetetlen. Ilyen értelemben a mozgás abszolut. A mozgás abszolut volta tehát egyrészt azt fejezi ki, hogy nincsen anyag mozgás nélkül, vagyis a végtelen anyag konkrét formái szakadatlan mozgásban változásban vannak, másrészt azt is kifejezi, hogy az anyaggal együtt örök, teremthetetlen, megsemmisithetetlen. A mozgás ilyenképpen önmaga oka. /Nincs tehát szükség un. "első mozgatóra."/

Minden olyan felfogás, amely tagadja a mozgás abszolut jellegét, feltétlenül idealizmushoz vezet, mert elszakitja egymástól az anyagot és a mozgást. Ez tapasztalható az un. "hőhalál-elmélet" képviselőinél is, akik a termodinamika második fő tételére, az entrópia törvényére hivatkozva azt állitják, hogy pl. a különböző energia /mozgás/-fajták az egész világmindenségben végső soron hőenergiává alakulnak át, a hőenergia azután egyenletesen szétoszlik a világban s beáll az egyensulyi állapot, amelynél megszünik minden mozgás, minden élet. A világ ezután csak "kivülről" kapott energia-többlettel hozható mozgásba. Nem nehéz felismerni, hogy az ilyen hamis elmélet alapot ad a "teremtő", az isten feltételezésére s más vallásos elképzelésekre. A "hőhalál-elméletet" a tudomány nem igazolja. A természeti folyamatokban nagy valószinüséggel fennáll a kiegyenlitődés lehetősége. Ebben a

valószinüségben azonban nem a mechanikus determinizmus érvényesül, hanem statisztikai átlagot jelent, amelytől eltérés mindig lehetséges /különösen a végtelen anyagi világban/. Nagy valószinüséggel fellép tehát a kiegyenlitődés /homogenitás/ irányába való tartás /az entrópianövekedés/, ugyanakkor fellép az ettől való eltérés is. /A statisztikai törvények érvényesülése, különösen a mikrovilágban, a tudomány számára már ismert./

A végtelen anyagi világban az egyenetlenség /az inhomogenitás/ teljes és végleges megszünése /a homogenitás kialakulása/ - amire a "hőhalál-elmélet" épit - teljesen lehetetlen. Ez csak véges időn belül következne be, a végtelenben nem. Ellentmond a "hőhalál-elméletnek" az energia és az impulzusmegmaradás tétele is. Ellentmond az is, hogy az anyagi világban nemcsak az energia mennyiségi, hanem minőségi megmaradása is érvényesül. /Ha egyik helyen a hőenergia változik elektromos, mechanikai vagy egyéb energiafajtává, más helyen az uj hőenergia keletkezik./ Nem fenyegeti a világot az a veszély, hogy a különböző energiafajták kiegyenlitődésével és elértéktelenedésével minden mozgás megszünne és a világ egyensulyi állapotba kerülne.[9]

Az anyag tehát önmozgást végez, a mozgás alapja magában az anyagban van. A mozgás, a változékonyság mellett magába foglalja az állandóságot is. A mozgás abszolut jellege azonban nem jelenti azt, hogy a nyugalom egyáltalában nem létezik. A mozgás és a nyugalom dialektikus kapcsolatban állnak egymással, nemcsak kizárják, hanem fel is tételezik egymást, egyik a másik nélkül nem létezik. A nyugalom a mozgás azon állapota, amelyben több test egymáshoz képest vagy egy test előző állapotához képest nem változik lényegesen. A nyugalom tehát viszonylagos, átmeneti. Átmeneti jellege a következőkben mutatkozik meg:

A nyugalom mindig csak egyes anyagi objektum viszonylatában fordul elő, maga a végtelen anyagi világ soha sincs nyugalomban. Tehát azért viszonylagos, mert sohasem lehetséges teljes, az egész objektiv valóságra kiter-

9 Dialektikus materializmus, Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem tankönyve.

jedő nyugalom.

A nyugalom mindig csupán az anyag egyik mozgásformájával kapcsolatos, nem vonatkozik az adott anyagi objektumra jellemző valamennyi mozgásformára. Bármely anyagi testben pl. amely a mechanikai mozgás szempontjából nyugalomban van, egy sor egyéb mozgás mehet és megy végbe.

A nyugalom nemcsak viszonylagos, hanem átmeneti, időleges is. Ez a jelleg abban fejeződik ki, hogy a mozgás előbb-utóbb minden objektumban felboritja, megszünteti a nyugalmat. Tehát időben is viszonylagos: csak meghatározott ideig áll fenn.

A viszonylagos nyugalom rendkivül fontos, mert ez biztositja az egyes anyagi objektumok, tárgyak, jelenségek viszonylagos állandóságát. A viszonylagos állandóság teszi lehetővé azt, hogy meg tudjuk különböztetni egymástól a különböző minőségü tárgyakat, jelenségeket. Ezáltal válik lehetővé megismerésük.

Mozgás és fejlődés

Miután megállapitottuk, hogy az anyag állandó mozgásban változásban van, felmerül a kérdés: van-e valamilyen tendenciája ezeknek a változásoknak? A filozófusok álláspontja ebben a kérdésben is eltérő. Egyesek ugy vélik, hogy az anyag mozgása körforgást végez, szüntelenül ugyanazokat a ciklusokat ismé tli meg. E felfogás merev, egyoldalu, metafizikus szemlélet, amely a mozgásban megnyilvánuló ismétlődést, állandóságot ragadja ki, s annak jelentőségét eltulozza.

Vannak, akik azt állitják, hogy a változás fő tendenciája a magasabb rendütől, az alacsonyabb rendü irányába tartó mozgás, vagyis regresszió. E felfogás hivei arra hivatkoznak, hogy a magasabb rendü, az alacsonyabb rendüvel szemben többletet jelent, lehetetlen tehát, hogy egy alacsonyabb rendüből magasabb rendü jöjjön létre. E felfogást vallják az objektiv idealista filozófiák és a vallás is. Szerintük egy legmagasabb rendü szellem hozza létre az anyagi világot és benne az embert is.

Végül van olyan felfogás is, amely minden változást az alacsonyabb rendütől a magasabb rendü felé haladó mozgásnak tart.

A dialektikus materializmus álláspontja szerint mindhárom felfogás külön-külön egyoldalu, mert a valóságban mindhárom tendencia előfordul.

Az alacsonyabb rendütől a magasabb rendü felé az egyszerütől a bonyolult felé tartó mozgást fejlődésnek nevezzük.

Amikor fejlődésről beszélünk, ez nem azt jelenti, hogy az anyag minden konkrét létezési formája a fejlődés állapotában van. Az alacsonyabb rendütől a magasabb rendü irányába változó anyagi képződmények mellett vannak olyan anyagi képződmények is, amelyek a körforgás állapotában vannak, vagy regressziv változásokat mutatnak. A fejlődés nem abban jut kifejezésre, hogy minden anyagi képződmény feltétlenül fejlődik, hanem abban, hogy az anyagi képződmények rendelkeznek a bonyolultabbá válás, az alacsonyabb fokról a magasabb fokra való átmenet képességével. E potenciális képesség az egész anyagra, minden anyagi képződményre jellemző és éppugy mint bármelyik más képesség, csakis megfelelő feltételek mellett nyilvánul meg. Ott, ahol ezek a feltételek megvannak, szükségképpen bekövetkezik a változás az alacsonyabb rendütől a magasabb rendü felé, az egyszerütől a bonyolult felé. Ott viszont, ahol ezek a feltételek hiányoznak, vagy körforgásról van szó, vagy regressziv változásdkról.

Az alapvető mozgásformák

Eddig általánosságban beszéltünk a mozgásról. Láttuk, hogy a mozgás fogalma - az anyag fogalmához hasonlóan - absztrakció eredménye. A mozgás azonban az egyes meghatározott, érzékileg észlelhető mozgásokban nyilvánul meg. Ezeket az egyes, érzékileg észlelhető mozgásokat nevezzük mozgásformáknak. Az anyagnak számos, egymástól különböző mozgásformája létezik, amelyek között megkülönböztetünk alapvető mozgásformákat.

Az alapvető mozgásformák tudományos rendszerezését a marxista filozófia végezte el először. Engels a tudományok akkori állása alapján a következő alapvető mozgásformákat különböztette meg:

1. Mechanikai mozgás: a mechanikai helyváltoztatás. Univerzális mozgásforma, amelynek nincs speciális anyagi hordozója, minden anyagi objektumra jellemző mozgás.

2. Fizikai mozgás: ide soroljuk az atomokból felépülő molekulák mozgását, a molekulák összekapcsolódását szilárd, cseppfolyós és légnemü halmazállapotu testekké. Ide tartozik az atom és az atommagon belüli mozgás is.

3. Kémiai mozgás: az "elemi" részecskékből összetevődő atomok mozgása. A kémiai mozgás lényegében az atomoknak molekulává való egyesülését, illetve a molekuláknak atomokra való szétbomlását jelenti. Vagyis: a kémiai mozgás a molekulán belüli, a molekulában levő atomok mozgása.

4. Biológiai mozgás: a fehérjetestek mozgása. A biológiai mozgás lényege az élő szervezet és a környezet közötti kapcsolat megvalósulása, tehát az asszimiláció és disszimiláció; a környezet hatásának felfogása és reagálása a környezet hatásaira, vagyis: az ingerlékenység és a környezethez való alkalmazkodás stb.

5. Társadalmi mozgás: a biológiai mozgás fejlődése vezet el az általunk ismert legmagasabbrendü anyagfajta, a társadalom és a neki megfelelő alapvető mozgásforma létrejöttéhez. A társadalmi mozgás lényege a társadalom "alkalmazkodása" a természethez, vagyis a munka, a termelés. Ezért a társadalmi mozgáson belül a leglényegesebb, a meghatározó mozgásforma a termelésnek a mozgása. A termelés mozgásán, fejlődésén kivül természetesen a társadalmi mozgás is mint alapvető mozgásforma egy sor más specifikus mozgásformát tartalmaz, például az osztályok mozgása /az osztályharc/ stb.

A mozgásformák kölcsönös kapcsolata

Az anyagi világ tárgyai, jelenségei együtt léteznek, kölcsönhatás van közöttük, átalakulnak egymásba. E kölcsönhatások, az átalakulás, mozgás, változás eredményeként objektive más, eltérő minőségü dolgok jönnek létre. Ilyen módon a világ tárgyai, jelenségei összefüggnek egymással, de ugyanakkor különböznek is egymástól. E minőségi különbségekből következik, hogy egymástól eltérő, minőségileg

különböző mozgásformák léteznek. De ezek a mozgásformák össze is fonódnak, átcsapnak egymásba, hiszen összefüggés, kölcsönös átalakulás érvényesül a világban. Igy tehát a mozgásformák egymáshoz való viszonya kétoldalu, összefonódnak, de különböznek is egymástól.

A magasabb rendü mozgásforma esetén jelen vannak alárendelten az alacsonyabb rendü mozgásformák is. Az élő szervezetben pl. jelen van mechanikai, fizikai, kémiai mozgás is /vérkeringés, hőmérséklet, vegyi folyamatok stb./, de rajtuk kivül ott van az anyagcsere stb. Az élő szervezetben tehát olyan az anyag szerveződése, kölcsönhatása, ami az élettelentől eltérő, más minőségüvé teszi az élő anyagot. Bár jelen van a mechanikai, fizikai, kémiai mozgás is, mégsem ezek teszik élő szervezetté, hanem az anyagcsere-folyamatok, amelyek csak az élő anyagra jellemzőek, az élettelenre pedig egyáltalán nem. Ezért itt a biológiai mozgás a meghatározó, mert bonyolultabb, mint a jelenlevő többi mozgásformák, amelyek a biológiai folyamatok alá vannak rendelve.

Fennáll tehát a mozgások esetében is a minőségi különbség. Éppen ezért egy magasabb rendü, bonyolultabb mozgásformát nem lehet visszavezetni alacsonyabb rendü mozgásra. Minőségileg más az élő és az élettelen világ. Ezért az élő anyagra jellemző mozgást nem lehet csak az élettelenre jellemző mozgással magyarázni. Ugyanigy a társadalmi mozgást nem lehet valamely alacsonyabb rendü mozgásra redukálni.

Az olyan felfogást, amely a magasabb rendii mozgásformát alacsonyabb rendüre próbálja visszavezetni redukcionizmusnak nevezzük. Ilyen redukcionizmus pl. a szociáldarwinizmus vagy a fajelmélet, amelyek a társadalmi jelenségeket a biológia törvényeivel próbálják magyarázni.

A redukcionizmussal ellentétes, de ugyancsak metafizikus felfogás, amely a mozgásformák közötti minőségi különbségeket abszolutizálják, vagy tagadják egységüket. Ilyen pl. a vitalizmus, amely az élő anyag sajátosságát valamiféle életerővel magyarázza.

A mozgásformák osztályozása nagy jelentőségü a tudományok számára. Egy-egy alapvető tudományág egy-egy

alapvető mozgás területén végbemenő folyamatok feltárásával foglalkozik. A mechanika - a mechanikai mozgás, a fizika - a fizikai mozgás, a kémia - a kémiai mozgás, a biológia - a biológiai mozgás területén lezajló folyamatokat kutatja. Az ugynevezett határtudományok pedig két alapvető mozgásforma egymásba való átmeneténék problémáit vizsgálják. Ennek alapján el lehet végezni a tudományok osztályozását is.

A társadalmi mozgás sajátosságai

A társadalom az élő rendszerek fejlődésének sajátszerü legmagasabb foka, amely a társadalmi csoportok, szervezetek, intézmények müködésében és fejlődésében, az osztály és egyéb társadalmi ellentmondások mozgásában nyilvánul meg. A társadalom a marxista felfogás szerint az együttes emberi tevékenység terméke, amelyben az anyag-mozgás összefonódik a tudati mozgással.

A társadalom mozgásjelenségeivel a történelmi materializmus foglalkozik részletesen. Itt a mozgásjelenségek három alapvető csoportját emeljük ki:

- a gazdasági folyamatot, ezen belül az anyagi javak termelésének és elosztásának jelenségeit,
- a politikai folyamatot, vagyis az osztálytársadalmakban az államhatalom megháditásáért, ill. megtartásáért folyó küzdelmet, az osztályharc, a forradalom jelenségeit,
- végül pedig a társadalom szellemi életének jelenségeit /a társadalom anyagi életének visszatükröződését a társadalom tudatában/, ezen belül az erkölcsi, vallási, politikai, jogi nézetek, a müvészet, az irodalom és a tudomány fejlődését.

A társadalmi rendszerek ugyancsak egymással szembenálló, a régit ill. az ujat képviselő erők dinamikus egyensulyát valósitják meg és ebből az ellentmondásosságból fakad változékonyságuk. Az emberi társadalom mozgásjelenségei a társadalmi haladás bonyolult fdyamatává fonódnak össze, amelynek során létrejön a kizsákmányolástól mentes kommunista társadalom, amelyben az ember a természet urává, saját társadalmi viszonyainak pedig tudatos formálójává válik.

3./ Az anyagi világ tér- és időbelisége

A mozgás mellett az anyagnak a másik egyetemes tulajdonságai a tér és az idő, mint a mozgó anyag objektiv létformái.

A tér és az idő fogalma

Bármilyen anyagi objektumot tekintünk, az mindig valamilyen kiterjedéssel rendelkezik. Nincs olyan anyagi jelenség, amelynek ne lenne hosszusága, szélessége és mélysége. Ugyanakkor minden test a többi, körülötte levő testek között valamilyen helyet foglal el. A testek kiterjedésében, egymáshoz való elhelyezkedésükben, külső formájukban e testek térbeli létezése fejeződik ki. Látható, hogy az anyagi tárgyak és jelenségek mindig térben helyezkednek el, az anyag a mozgását mindig térben végzi. Ezért a teret az anyag létezési formájának nevezzük. Ezek alapján a tér fogalmát igy határozhatjuk meg: tér az anyag létformája, amely az anyagi jelenségek objektiv kiterjedtségét és egymásmellettiségét, egymáshoz viszonyitott objektiv helyzetét fejezi ki.

Az anyagi jelenségek azonban nemcsak térben, egymás mellett léteznek, hanem az egyik jelenség megelőzi a másikat, az egyik dolog előbb létezik, a másik később. Másrészt a dolgoknak nemcsak kiterjedésük van, hanem tartamuk is. Az egyik rövidebb, a másik hosszabb életü. Abban, hogy a folyamatok, jelenségek bizonyos egymásutániságban mennek végbe, hogy egymástól tartamuk tekintetében különböznek, időbeli létezésük fejeződik ki. Vagyis az anyagi jelenségek mindig időben léteznek, az anyag mozgását mindig időben végzi. Ezért az idő, a térhez hasonlóan, az anyag létezési formája. Ezen időbeli tulajdonságok összessége adja az idő fogalmát. Az idő az anyag létformája, amely az anyagi jelenségek objektiv egymásutániságát és folyamatosságát /tartamát/ fejezi ki.

A különböző tárgyaknak, dolgoknak, jelenségeknek mindig van térbeli és időbeli tulajdonságuk. Épp ugy hozzátartoznak az anyaghoz, mint a mozgás. A térbeli és időbeli tulajdonságok azonban nem egyformák, hanem igen változatos formában nyilvánulnak meg. Ebből következik, hogy az anyagtól függetlenül mint "üres" tér, mint "tiszta" idő nem létezik, hanem azokat a mozgó anyag határozza meg. A filozófia azonban elvonatkoztat a konkrét térbeli és időbeli tulajdonságoktól. Azt emeli ki, ami közös - vagyis hogy minden dolog, jelenség közös létformája a tér és időbeliség. A tér és idő fi-

lozófiai fogalma tehát épp ugy absztrakció eredménye, mint az anyag és a mozgás fogalma.

A tér és idő kapcsolata az anyaggal, objektiv jellege és különbözősége

A dialektikus materializmus szerint a tér és az idő nemcsak az anyagtól elszakithatatlan, hanem objektiv is. A tér és az idő objektiv volta nem az anyagtól való függetlenségét jelenti. Ellenkezőleg: az anyag objektiv jellegéből következik. Ha az anyag objektiv, akkor a tőle elválaszthatatlan létformák - a tér és idő - is csak objektivek lehetnek.

A mozgó anyag tehát térben és időben létezik, tér és idő nélkül nem lehetséges sem mozgás, sem anyag. Abból, hogy a tér és az idő a mozgó anyag létformái, következik objektiv jellegük. Ugyanis a testek kiterjedése, egymásmellettisége, ugyszintén időbeli tartamuk, egymásutániságuk nem függ érzeteinktől, tudatunktól függetlenül létezik. Vagyis a térbeli és időbeli létezés az anyag objektiv tulajdonsága, a tér és az idő az anyag objektiv létformái.

A térrel és idővel kapcsolatos legfontosabb filozófiai probléma az, hogy objektiv realitás-e, vagy pedig logikai absztrakciók, csak az emberi tudatban léteznek, vagyis szubjektiv formák.

Az idealista filozófusok rendszerint tagadják a tér és idő objektivitását, független létezését a tudattól. Berkeley szerint például "minden hely vagy kiterjedés csupán a tudatban létezik", éppugy, mint az idő, amely szerinte az eszmék megjelenésének rendje a tudatunkban. Tagadja a tér és az idő objektiv létezését Kant is. Szerinte ezek nem a dolgok jellemzői, hanem egy belső érzék formái.

Sok modern polgári természettudós és filozófus tagadja a tér és az idő mikrovilágbeli létezését. Ezt az álláspontot képviseli többek között Jeans, Eddington és mások. A kis kvantumszámokkal jellemezhető állapotok számára - jelenti ki Eddington - "tér és idő nem létezik, legalábbis semmi alapom nincs feltételezni létezésüket."

Egyes filozófusok elismerik ugyan a tér és idő létezését, de tagadják összefüggésüket az anyaggal teljesen önálló, az anyagtól független létezési formáknak vélik őket.

Klasszikus formában Newton fejtette ki ezt a gondolatot. Newton szerint a tér abszolut örökkévaló, változatlan és mozdulatlan, nem függ a dolgoktól. A dolgok viszont függnek a tértől, benne léteznek, hozzá viszonyitva mozognak. Hasonlóképpen "viselkedik" Newtonnál az idő is, amely szintén abszolut, önmagában véve létezik, függetlenül az egyes eseményektől, egyenletesen telik, mindig azonos.

A tér és idő e metafizikus felfogását a modern természettudományok megcáfolták. A Bolyai-Lobacsevszkij féle geometria, az anyag és a tér elválaszthatatlan kapcsolatát igazolta. Einstein relativitás-elméletének fő következtetése az a megállapitás, hogy a tér és idő nem létezik önmagában, az anyagtól elszakitva, hanem olyan egyetemes kölcsönviszonyban áll egymással, amelyben nem tekinthető önállónak, hanem az egységes és oszthatatlan téridő egy-egy viszonylagos oldalaként jelentkezik.[11]

A tér és az idő az anyagnak szorosan egybetartozó létformái. E mellett azonban rendelkeznek eltérő sajátosságokkal is.

A tér alapvető sajátossága, hogy három dimenzióju, vagyis három irányban van kiterjedése.

Az idő sajátossága pedig az, hogy egy dimenzióju, vagyis egyirányu és megfordithatatlan. Az anyag mozgása a multból a jelenen át halad a jövő felé s a folyamatokat visszaforditani nem lehet.

A tükrözés az anyag általános tulajdonsága

Már tárgyaltuk, hogy az anyag számos - tér- és időbelileg véges - konkrét test, anyagi képződmény formájában létezik. Ezek a konkrét testek, anyagi képződmények nem függetlenek egymástól, hanem kölcsönhatásban vannak, hatnak egymásra. Egyik anyagi test a másikra hatást gyakorol, amely azt felfogja, rögziti és megfelelő módon reagál, vagyis egyik test a másikban változásokat idéz elő. E változásokat meghatározza egyrészt a ható test sajátosságai, másrészt az az anyagi képződmény, amelyben a változások végbemennek. A tükrözés lényege az, hogy a ha-

11 Filozófiai kislexikon Kossuth. 1972. 153. oldal.

tó test sajátosságai kifejeződnek abban a testben, amely a hatásokat felfogja, elszenvedi.

A tükrözés - mint az anyag általános tulajdonsága - azt jelenti, hogy az anyagi képződmény tulajdonságai vagy állapotai változásaiban reprodukálni képes más, ráható testek sajátosságait.

A tükrözés legegyszerübb példái: valamely test deformálódása egy másik test rágyakorolt hatására, az elektromos vezeték felmelegedése a benne végighaladó elektromos áram hatására, a test térfogatának növekedése a test melegitése következtében stb.

Minden anyagi képződmény, amelyre más dolog hat nem passzivan, hanem aktivan viselkedik. Visszahat ezekre a dolgokra és megfelelő változásokat idéz elő bennük, amelyek reprodukálják sajátosságait. Ezért minden egyes kölcsönhatásban levő anyagi képződmény egyszersmind tükröző és tükrözött. Valamilyen formában reprodukálja a ráható tárgyak sajátosságait, s maga is reprodukálódik e tárgyak megfelelő változásaiban.

Ez a körülmény a tükrözés sajátosságának egyetemességéről tanuskodik, arról, hogy velejárója minden anyagi képződménynek. /A tükrözés formáit és fejlődését a következő fejezetben tárgyaljuk./

4./ Az anyagi világ végtelensége

A filozófusokat - már a filozófia keletkezése óta - nemcsak a világ milyensége, természete foglalkoztatta, hanem az a kérdés is, hogy véges-e vagy végtelen az anyagi világ. E kérdésre adott válaszok milyensége szorosan összefügg a filozófia két fő vonalával a materializmussal és az idealizmussal.

Az idealista felfogás

Az idealista filozófia keletkezésétől napjainkig az anyagi világ végességét hirdeti. Ez érthető, hiszen a tudat elsődlegességének és a tudat másodlagosságának koncepciójából következik, hogy az anyagi világ véges, amelyet a szellem hozott létre. Volt tehát kezdete és lesz vége is.

A világ térben és időben való végességének hirdetése valamilyen formában minden vallás sajátossága. Mint pl. az "Alapvető Hittan" cimü müben olvasható: "A világ nem mindig volt, van kezdete... a fejlődés kezdetet tételez fel és egy végpont felé irányul.[12] Nyilvánvaló, hogy az ilyen nézetekkel szorosan összefonódik a világ teremtésének misztikus gondolata. A vallás - és az idealizmus egyes ágainak egyik kedvelt érve, mellyel a világ térbeli végességét próbálja magyarázni - az un. "táguló világegyetem elmélete." A világ időbeli végességét a már érintett un. "hőhalálelmélettel" véli igazoltnak.[13]

Ezzel kapcsolatosan hivatkozhatunk pl. XII. Pius pápa 1951-ben a római Szentszéki Akadémián elhangzott beszédére, amelyben kijelentette: "Ha a táguló világegyetemnek ezt a folyamatát az időben visszafelé tekintjük, azt az eredményt kapjuk, hogy milliárd-tizmilliárd évvel ezelőtt valamennyi galaxis anyaga aránylag szük térre volt összeszoritva, amikor is tehát a kozmikus folyamatok elkezdődtek."

A távoli galaxisok szinképében valóban megfigyelhető a nagyobb hullámhossz, a vörös szin felé való eltolódás. Az égitestek szinképvonala jelzi, hogy az égitest közeledik-e hozzánk, vagy távolodik tőlünk. E tapasztalati megfigyelési eredmények alapján a csillagászok többsége ma reálisnak tartja a galaxisok tőlünk és egymástól való távolodását. /Szükséges megjegyeznünk, hogy ekkor sem a tér "tágul", hanem az általunk megfigyelt anyagi objektumok távolodnak el egymástól./

Ebből azonban egyáltalán nem következik a táguló világegyetem elmélete, amit a vallás, az idealizmus olyan szivesen igyekszik felhasználni a világ általa vallott térbeli végességének, majd ennek kapcsán időbeli végességének "bizonyitására."

A megfigyelések nem a világegyetem, hanem annak csak a bennünket körülvevő, egyes meghatározott részének tágulását, távolodását jelzik. E jelenség kiterjesztése a vég-

12 Alapvető Hittan. Budapest, 196o. 9. oldal.

13 Lásd ugyanott, 1o. oldal.

telen világegyetemre - ahogyan a táguló világegyetem elméletének hirdetői teszik - teljesen megalapozatlan. Idézzük Ambarcumjan, szovjet csillagász szavait: "A materialista beállitottságu csillagász szempontjából a metagalaktika bennünket körülvevő részének tágulása, bármilyen tudományos érdekességü legyen is, csak epizód a végtelen világmindenség jelenségeinek végtelen fejlődése során." [14]

A csillagászati kutatások azt is igazolják, hogy a galaxisok csoportosan keletkeznek és különböző koruak. Ez pedig ellentmond a táguló világegyetem elméletének. A különböző koru galaxisok nyilván nem egyszerre keletkeztek, jelenleg is uj galaxisok jönnek létre. Igy az a feltevés, hogy az összes ma létező galaxisok egyszerre jöttek létre, s valamikor egy kisebb térrészben lettek volna összesüritve s ebből alakult volna ki a világ /többek között a tágulás által/ - teljesen hibás és elfogadhatatlan. A galaxisok világában is szakadatlanul végbemegy a mozgás, változás és fejlődés, itt is szüntelen keletkezés, kialakulás történik, s a világegyetem általunk eddig ismert részének anyaga minden bizonnyal a maitól eltérő állapotban levő anyagból alakult ki sok-sok milliárd évvel ezelőtt. [15]

A materialisták mindig az anyagi világ végtelenségét hirdették. A végtelent azonban metafizikus módon fogták fel. Ugy képzelték, hogy a világ minőségileg egynemü konkrét rendszerek végtelen halmaza. Ez kizárta a fejlődés gondolatát, legfeljebb az ismétlődést ismerhette el. Ezt nevezte Hegel "rossz" végtelenségnek.

A dialektikus materializmus a világ végtelenségéről

A marxista filozófia annyiban folytatása a régi materializmusnak, hogy az anyagi világ végtelenségét vallja. Ugyanakkor tulhaladja a metafizikus materializmus végtelenről vallott felfogását.

A dialektikus materializmus szerint a végtelennek kétféle megnyilvánulása van.

---

14 Nagy Szovjet Enciklopédia. 9. kötet. Moszkva, 1951.

15 Dialektikus Materializmus. Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem tankönyve.

1. A végtelen mint a mennyiségi mértékek változásának állandó lehetősége. Ezt extenziv végtelennek nevezzük. Az extenziv végtelenség a világ időbeli és térbeli végtelenségét fejezi ki.

A világ térbeli végtelensége az anyagi rendszerek összességének elvi lezárhatatlanságát jelenti. Az anyag egymásmelletisége mindhárom dimenzióban végnélküli.

Az időbeli végtelenség az anyag teremthetetlenségét, elpusztithatatlanságát, örök létét jelenti. Bármilyen régen keletkezett is valami a multban, volt előtte is s lesz utána is anyag. Az anyagi világ nem keletkezett és létezése a jövőben sem ér véget soha.

Az időbeli és térbeli végtelenség nem az anyag konkrét formáira vonatkozik, hanem a világ egészére, az anyagra mint totalitásra. Az anyag konkrét formái konkrétságukban végesek. A végtelen világ a végesek sokaságában, halmazában realitás.

2. Az anyag-ellentétben a metafizikus felfogással - minőségileg is kimeritheletlen, a minőségi sokféleség végtelensége. Ezt nevezzük intenziv végtelennek.

Az intenziv végtelen egyrészt az anyag tulajdonságainak, kölcsönös kapcsolatainak, létformáinak és fejlődési tendenciáinak mennyiségi kimerithetetlenségét, végtelen sokféleségét jelenti. Másrészt az anyag szerveződésének minőségi különnemüségét, az anyagi strukturák szerveződésében számtalan sok minőségileg eltérő szint létezését, amelyeknek mindegyikén az egyes anyagi objektumok különböző specifikus sajátosságokkal rendelkeznek és különböző törvényszerüségeknek vannak alávetve.

Az anyag végtelenségéről szóló marxista tanitást igazolják a szaktudományok. Az időebeli végtelenséget közvetlenül bizonyitják pl. az un. megmaradási tételek / az anyag, az energia, a tömeg megmaradásának törvénye/, amelyek az anyag teremthetetlenségét, elpusztithatatlanságát igazolják.

A világ végtelenségét közvetlenül, empirikus uton nem lehet bizonyitani, mert érzékileg közvetlenül nem tapasztal-

ható. A világ végtelensége csak közvetett, logikai, tudományos uton bizonyitható. A tudományos megismerés ugyanis nemcsak arra szoritkozik, ami közvetlenül érzékileg tapasztalható, hanem - mint az ismeretelméletben erről bővebben szó is lesz - ennél tovább megy, s az elvont logikai gondolkodás segitségével képes megragadni a lényeget, az általános összképet, a végesekből összeálló végtelen világot is.

A dialektikus materializmus a világot önmagából magyarázza

A dialektikus materializmusnak az anyagról, létezési módjáról és létformáiról szóló tételeiből fontos világnézeti következtetések adódnak. Elsősorban az, hogy mindennek, ami a világban történik, végső fokon anyagi okai vannak. A dialektikus materializmus bebizonyitja, hogy a világ minden jelensége az anyagi világból megmagyarázható.

A dialektikus materializmusnak tehát éppugy mint a materializmus megelőző formáinak történelmileg és logikailag elsődleges kiindulópontja a materialista monizmus. A vallásos, dualista világképpel szemben a dialektikus materializmus a világ anyagiságát, anyagi egységét állitja, és azt a követelményt fogalmazza meg, hogy a valóságot olyannak vegyük, amilyen, hogy a világot önmagából, saját valóságos összefüggéseiből magyarázzuk. A képzeletbeli szellemi világgal szembeállitott anyag fogalmával a materializmus az egyedül reálisan létező valóságot, az átfogó értelemben vett természetet, mindenséget jelöli. Magát az emberi pszichikumot is az anyagi világ jelenségének tekinti, megnyitva ezzel az utat a tudományos pszichológia számára is. A dialektikus materializmus elveti az anyag fogalmának leszükitését, "fizikai" értelmezését. Ugyanakkor, a természettudományok és a társadalomtudományok eredményeire támaszkodva mind magasabb szinten összegezi az anyag általános vonásaira, tulajdonságaira /időbeliség, térbeliség, mozgás/ vonatkozó ismereteket.

A dialektikus materializmus monista kiindulópontja döntő jelentőségü általános elméleti-metodológiai eszköz a természet- és a társadalomtudományok számára azáltal, hogy megfogalmazza a valóság önmagából való magyarázatának követelményét.

Feljegyzések:

III. fejezet

A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS AZ ANYAG-TUDAT VISZONYÁRÓL, A TUDAT TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGÁRÓL ÉS A VILÁG ANYAGI EGYSÉGÉRŐL

Az előző fejezetben az anyaggal, általános tulajdonságaival és létezési formáival foglalkoztunk. Most a tudatot, annak főbb vonásait, az anyag és a tudat viszonyát vizsgáljuk meg. A tudat lényegére, eredetére és szerepére adott válasz ugyanis rendkivül fontos, mert nélküle nem lehetséges a világ milyenségét, termé szetét, egységét tudományosan megmagyarázni.

1./ A filozófia alapvető kérdése és a tudat fogalma

A filozófia alapkérdése /az alapkérdés fő oldala/ - amint ezt a bevezetőben már tárgyaltuk - az anyag és a tudat viszonya. Az erre a kérdésre adott válasz magába foglalja a tudat eredetére, lényegére adott választ is.

Az anyag és a tudat viszonyának idealista eldöntése

Az idealista filozófiák elszakitják a tudatot a testtől, az anyagtól és elsődlegesnek tekintik azt. Az emberre jellemző pszichikus folyamatokat, a gondolkodást, a beszédet stb. veleszületett képességnek tartják.

Az objektiv idealizmus szerint a tudat örök, önálló létező, szellemi szubsztancia, amely az anyagi világnak és a gondolatoknak, fogalmaknak, vagyis az emberi tudatnak is a létrehozója, forrása. Platon pl. az "ideákat" a testtől független, halhatatlan szellemi lényegnek tekinti, amelyből az ember részesül, abba beleköltözik. E felfogáshoz igen közel áll az a vallási tanitás, mely szerint a halhatatlan lelket isten teremtette, s helyezte az emberi testbe és ez a halhatatlan lélek szellemi képességeinek hordozója.

A szubjektiv idealizmus - amely tagadja, vagy kétségessé teszi az objektiv külvilág létezését - eleve értelmetlennek tartja az anyag és a tudat viszonyának vizsgálatát. A szubjektiv egyéni tudat azonositása a valósággal kizárja az objektiv anyagi szerepét a tudat müködésében.

A tudattal foglalkozó szaktudományok területén még ma is igen gyakoriak a szubjektiv idealista nézetek. Az un. alaklélektan szerint az ember a fizikai világhoz nem férhet hozzá közvetlenül. Igy vizsgálódásaink kapcsán csak a pszichikus képződményekkel van dolgunk. Az ember tehát csak saját észleleteit, képzeteit figyelheti meg. Hasonló a helyzet a viselkedés-lélektan mai képviselőinek filozófiai nézeteit illetően. A pszichikus állapotokat és folyamatokat a viselkedésre redukálják, a fizikai világ jelenségei pedig a viselkedés mozzanataivá válnak.

A fiziológiai és pszichológiai kutatások konkrét eredményei azonban egyre jobban ellentétbe kerülnek a tudatról szóló idealista világnézeti felfogásokkal. Ez az idealista elméleti alapokon nyugvó pszichológia válságát eredményezi. E válság leküzdésének világnézeti feltételei - a kutatások szilárd materialista filozófiai alapokra helyezése.

Az anyag és tudat viszonyának materialista válasza

A materialista filozófia létrejöttétől napjainkig szembenáll az anyag-tudat viszonyának idealista felfogásával. Már az ókori materializmus igyekezett kimutatni a tudat anyagi alapját. Demokritosz szerint pl. a lélek is atom, csak finomabb és mozgékonyabb más atomoknál. E naiv felfogás történelmi érdeme, hogy - szemben az idealizmussal - az anyag és a tudat egységét hangsulyozza. /Ugyanakkor persze nem tudja feltárni különbségét./

A XVII-XVIII. század materialista gondolkodói a tudat természetfeletti lényegére vonatkozó idealista nézetet elvetették és feltárták a tudat anyagi meghatározottságát. A kor természettudományos világképéből eredő metafizikus, mechanikus szemléletük következtében azonban nem fejlődésében, kölcsönhatásában vizsgálták az anyag és tudat bonyolult kapcsolatát. Nem látták, hogy a tudat az anyag történelmi fejlődésének eredményeként jött létre, nem hozták összefüggésbe a tudatot az anyag meghatározott fejlettségi fokával,

meghatározott szervezettségével.

Metafizikus korlátozottságuk jelentkezett abban is, hogy a tudatot az anyag passziv, termékének tekintették, s nem látták az anyag-tudat dialektikus kapcsolatát, a tudat aktiv szerepét.

A mechanikus materializmus általános fogyatékossága volt az is, hogy a tudat mibenlétének, müködésének magyarázatában sem láttak tul a természet, a biológia határain. Nem ismerték fel a társadalom szerepét a tudat kialakulásában és müködésében, nem látták, hogy a tudati tevékenység - a tükrözés - társadalmi, történeti folyamat.

A vulgármaterializmus, amely a mult század hatvanas éveiben jelentkezett, az anyag és a tudat viszonyának értelmezésében elsekélyesitette a materializmust. A vulgármaterializmus egyik képviselője Vogt szerint pl. az agyvelő ugy termeli a gondolatot, mint a máj az epét vagy a vese a vizeletet. De vulgármaterialista nézetek még napjainkban is felvetődnek, leggyakrabban a kibernetika alkalmazásával kapcsolatban. Találkozhatunk az elektronikus számitógépek müködésével kapcsolatban azzal a nézettel, mintha ezek a gépek gondolkodnának. Ez a felfogás az anyag és a tudat közötti minden különbséget megszüntet. Az elektronikus gépekben ugyanis csak fizikai folyamatok zajlanak le, amelyeket nem lehet az emberi gondolkodással és a pszichikummal azonositani. Ezek a gépek nem gondolkodnak, nincsenek bennük fogalmak, itéletek stb.

Ezek a gépek anyagukat és müködési törvényeiket tekintve fizikai rendszerek. Nem a természetes anyagfejlődés eredményei, hanem az ember céltudatos tevékenységének a teremtményei. E gépek munkájának, müködésének célszerü jellegét nem maguk a gépek, hanem a tudatos, tervszerü emberi tevékenység adja meg. A gép "választ" ad bizonyos problémákra, de a problémákat is, a válaszadás elvi alapjait is az ember dolgozza ki a gép számára. A gép válasza csupán az ember számára jelenti a probléma megoldását. Az emberi gondolkodás tulajdonságai nem vihetők át mechanikusan a gépre. Valójában tehát nem a gépek gondolkodnak, hanem az ember old meg bizonyos szellemi feladatokat a gépek közreműködésével, segitségével.

A tudat és a lét viszonyának kérdése Marx és Engels fellépésének idején

Marx és Engels fellépésének idején már első helyen állt a filozófiában a tudat és a természet egymáshoz való viszonyának a problémája. Erre utal Engels, amikor megállapitja: "Minden, de különösen az ujabb filozófia alapvető, nagy kérdése a gondolkodás és a lét viszonyának kérdése." A kérdés azonban még nem volt egyértelmüen ismeretelméleti jellegü, különösen nem a német idealizmus csucspontját jelentő Hegelnél. A német klasszikus idealista filozófia, mind szubjektiv, mind objektiv idealista irányba átmenő ága végeredményben az emberi szubjektumot, az Én-t, a tudatot, az eszmeit tette meg az anyagi világ teremtőjévé. A hegeli "abszolut eszméről", ennek mozgásáról: a "logikáról" is közvetlenül kitünt, hogy az nem más mint a valóságos emberi tudat, az emberi eszme kivetitése a világra. Ahogyan az is régóta nyilvánvaló volt, hogy a vallásos képzetek is - amelyeknek filozófiai nyelvre forditása volt a hegeli rendszer - emberi tulajdonságok fantasztikus tükröződései.

Ez annyit jelent, hogy a XIX. század első felében a gondolkodás és a lét viszonyának a problémája több vonatkozásban áll a filozófiai harcok előterében. Előtérbe kerül egyfelől ontológiai vonatkozásban, a vallásos, teológiai felfogás átalakult formáinak következtében /a világot teremtő Isten képzetének átalakulása a Szellem, az Eszme képzetévé/; másfelől ismeretelméleti vonatkozásban az idealizmus szubjektiv, az emberi tudatot, érzeteket egyedül létezőnek tekintő formái, illetve az ehhez kapcsolódó agnosztikus /az érzet, a gondolkodás objektiv megismerő funkcióját megkérdőjelező/ tendenciák következtében. Ezt a komplex helyzetet fejezi ki Engels, amikor a "Ludwig Feuerbach"-ban megállapitja, hogy az egész filozófia legfőbb kérdésévé a gondolkodás és a lét, a szellem és a természet viszonyának kérdése vált. A helyes, a tudományos választ a dialektikus materializmus adta meg a filozófiának erre a nagy kérdésére.

Az anyag-tudat viszonyának dialektikus materialista megválaszolása

A dialektikus materializmus kimondja, hogy az anyag elsődleges és meghatározó. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy az anyag, a természet, a külvilág a tudattól függetlenül létezik.

Az anyag elsődlegessége azt is jelenti, hogy az anyag a tudat létrehozója, a tudat létezésének, müködésének alapja anyagi, a tudati jelenségek kiváltója és fejlődésük meghatározója az ember anyagi környezete, gyakorlati tevékenysége.

A tudat másodlagosságának értelmezésénél a dialektikus materializmus abból indul ki, hogy a tudat nem véletlen jelenség, hanem az anyag történeti fejlődésének eredménye. A tudat másodlagossága mindenekelőtt tehát azt jelenti, hogy a tudat az anyag meghatározott fejlettségi szintjén jelenik meg. A tudat másodlagossága kifejeződik az anyagtól való elszakithatatlanságában, továbbá tükörkép jellegében.

A marxista filozófia a tudat másodlagosságát nemcsak materialista módon, hanem dialektikusan is értelmezi és különösen a tudat szerepének kérdésében haladja tul a metafizikus materializmust. Azt mondja, hogy a tudat nem csupán passziv képmás, hanem a cselekvés, a valóság gyakorlati átalakitásának nélkülözhetetlen eszköze. A megismerés maga is alkotó, aktiv folyamat. A dialektikus materializmus nemcsak elismeri a tudatot, de a tudat viszonylagos önállóságának és aktiv szerepének helyes magyarázatát is megadja. Mindezzel egyben kidolgozza a tudat mozgásának és meghatározottságának tudományos elméletét.

A tudat másodlagosságának dialektikus materialista felfogása egyáltalán nem jelenti a tudat degradálását, ellenkezőleg: mint az anyag legmagasabb rendü funkciója, a legbonyolultabb, célszerü formában megnyilvánuló visszatükrözésre képes.

A tudat fogalma

A tudat tehát bonyolult jelenség, amely sokféle konkrét formában létezik. Beszélhetünk pl. egyéni és társadalmi tudatról, a társadalmi tudat különböző formáiról /tudomány, müvészet, erkölcs, vallás stb./ a különböző osztályok tudatáról, köznapi és elméleti tudatról stb. A marxista filozófia a bonyolult tudati jelenségek legáltalánosabb tulajdonságait, közös lényegét tárja fel és igy dolgozza ki a tudat kategóriáját.

A marxizmus klasszikusai többféle megközelitésben is vizsgálták a tudatot, de nem adtak olyan egyértelmü definiciót mint pl. az anyag vagy a mozgás fogalmáról, a tudatról szóló marxista elmélet egy-egy lényeges vonatkozását,

alapelvét emelték ki. Erre támaszkodva, erre épitve a tudat fogalmát a következőképpen határozhatjuk meg:

A tudat az anyag fejlődésének terméke, az objektiv valóság történelmileg meghatározott célirányos formában megvalósuló visszatükröződése az emberi agyban. A tudat az emberi agy funkciója.

E meghatározás nem foglalja magába a tudatról szóló elmélet minden lényeges vonatkozását, csak azokat, amelyekben kifejeződik a tudat lényege, az anyaggal való kapcsolata, az anyagtól való megkülönböztetése, az állati pszichikumtól való különbsége.

2./ A tudat kialakulásának természeti és társadalmi feltételei

Már az eddigiek során kimutattuk, hogy az anyag teremthetetlen és elpusztithatatlan, hogy termé szetéhez, lényegéhez tartozik a mozgás, hogy képes arra, hogy alacsonyabb formái, megfelelő körülmények között, minőségi változással magasabbrendü formákká alakuljanak át. Az anyag egyszerübb termé szeti formái az élet, az ember, a tudat megjelenése előtt is léteztek. Ma már fő vonalaiban meg tudjuk rajzolni azt az utat, amelyen hosszu fejlődés során az anyagból létrejött a tudat.

Az élet keletkezése

Az egyszerübb anyag tudatot létrehozó fejlődési folyamatában az első döntő állomás az élő anyag kialakulása volt. Az első szerves vegyületek kisérleti uton való előállitása, s nagytömegü gyártása bebizonyitotta, hogy a szerves anyag a szervetlenből keletkezett és megcáfolta azt a tételt, hogy az egyszerübb anyagforma nem hozhat létre magasabbrendü formát. Ez a bizonyitás egyben annak elvi bizonyitása is, hogy ahogyan nincs áthághatatlan határ a szervetlen és szerves anyag között, ugy méginkább nincs a szerves anyagon belül a szorosabban vett élő és nem élő szerves anyag között, a növény, az állat és az ember között.

Az élet keletkezésével kapcsolatban már a multban is több hipotézist állitottak fel, és jelenleg is több elképzelés van. Napjainkban a leginkább elfogadható, szaktudományos és világnézeti szempontból leginkább megalapozott elmélet

a következő:

Az élet keletkezése három fő szakaszban ment végbe.

Az élő anyag végső fokon szénből, hidrogénből, oxigénből, és nitrogénből áll. Az első szakaszban a szénhidrogének és a belőlük eredő legegyszerűbb szénvegyületek jöttek létre. A legegyszerűbb szénhidrogén, a metán, a csillagok légköréből és a csillagközi anyagban is kimutatható. Az anyag fejlődésének ez a szakasza kisérletileg is bizonyitott.

A fejlődés második szakaszában bonyolultabb szénvegyületek, aminósavak, majd fehérjemolekulák keletkeztek. Kimutatták, hogy mintegy ezer atmoszféra nyomáson az aminósavak fehérjemolekulákká egyesülnek, ujabban pedig azt, hogy bizonyos fajta vegyi egyensulyok esetén mindez jóval kisebb nyomás mellett is végbemegy. Az utóbbi években sikerült bizonyos egyszerübb fehérjék kémiai szintézisét teljesen tisztázni.

Az élet keletkezési folyamatának harmadik szakaszában jött létre az anyagcserét folytató fehérjerendszerek csoportja a tulajdonképpeni élő anyag.

A szaktudományok eddigi eredményei lényegében bebizonyitották, hogy az élő nem valami titokzatos szellemi életerő. Engels mintegy száz évvel ezelőtt a dialektikus materializmus elveiből következtetve és támaszkodva a korabeli biológia és szerves kémia csekély eredményeire, összefoglalóan az élet lényegét a következőképpen fogalmazta meg: "Az élet a fehérjék létezési módja, amelyeknek lényeges mozzanata a folytonos anyagcsere a környező külső természettel, és ennek az anyagcserének megszünésével megszünik az élet is, és a fehérje felbomlik." [1]

Engelsnek ez a meghatározása lényegében ma is helytálló. Azóta folyó tudományos kutatások eredményei alapján ki kell egésziteni azonban azzal, hogy a fehérjéken kivül a nuk-

1 Marx-Engels Müvei. 2o. kötet, 563. oldal.

leinsavak[2] az élőanyag legfontosabb alkotórészei, amelyek az anyagcsere folyamatát irányitják. Figyelembevéve a legujabb tudományos eredményeket az élet lényegét a következőképpen határozhatjuk meg: "A földi életet[3] bonyolult szerves vegyületek, elsősorban fehérjék és nukleinsavak jelenléte és a környezettel való állandó kölcsönhatás, az anyagcsere jellemzi."[4]

Az élő szervezetek a környezettel való állandó és szoros kölcsönhatás következtében változtak, fejlődtek, s ennek folyamán a lassu változások bizonyos ponton a fajok átalakulásához, uj, magasabb fejlettségü fajok létrejöttéhez vezettek.

Az ember származása

A szaktudományok egész sora, a dialektikus materializmus, sokoldaluan bebizonyitották, hogy az ember az állatvilágból származik. E bizonyitás sulya olyan nagy, hogy a római katolikus egyház félhivatalosan ugy nyilatkozott, hogy az ember testének állati származása nem áll ellentétben a vallás tanitásával.[5] A legdöntőbb bizonyitékok a következők:

1. Az egyes ember embrionális fejlődése minden egyes esetben leröviditett formában megismétli az állati fejlődés és az állati fokról az emberi fokra való átmenet főbb szakaszait.

---

2 Nukleinsavak: az élő szervezetek nagymolekuláju, bonyolult szerkezetü vegyületei. Fontos szerepük van az örökletes tulajdonságok átadásában és megszabják, hogy az élő szervezetben milyen összetételü fehérjék keletkezzenek. Összetételük, szerepük ma még nem teljesen tisztázott.

3 Ez a meghatározás persze csak földi viszonyokra érvényes. Elképzelhető, hogy eltérő viszonyok következtében, más égitesteken az életnek a miénktől különböző összetételü és strukturáju formája alakult ki.

4. Természettudományi Lexikon. 2. kötet, 322. oldal.

5 XII. Pius pápa "Humani generis" /1950./ c. enciklikájában irta: "Nem kerülünk tehát ellenkezésbe az Egyház tanitásaival, ha feltételezzük, hogy isten az emberi testet alsóbbrendü /állati/ formából fejlődés utján emelte arra a magasabbrendü formára, amely méltó lett a halhatatlan lélek befogadására."

2. Az ember testének szerkezete sok ponton egyezik a legmagasabbrendü állatokéval; 396 anatómiai pontban a csimpánzzal, 385 pontban a gorillával. Az ember több olyan csökevényes szervvel rendelkezik, amelyeknek az ember életében semmi szerepe nincs, az állatoknál viszont van. Ezek a szervek egy korábbi állati lét maradványai. /A vakbél féregnyulványa, a garati hangzsák stb./

3. Az előember leletei. Ma több száz ilyen őslelet birtokában vagyunk. Pusztán a neandervölgyi fejlődési fok kb. 60 db. lelete ismeretes. Ezek a leletek együttesen felrajzolják a fejlődés minden egyes fő fokozatát a legfeljettebb állattól az emberig. Az emlitett fejlődést döntően három tényező mutatja:

a/ A mellső végtag kézzé való fejlődési fokozatai,

b/ a gerinc felegyenesedésének folyamata,

c/ a koponyaagy átalakulása és térfogatának megnövekedési folyamata.

Az itt emlitett három tényező között szoros kölcsönhatás áll fenn, és ebben a mellső végtag kézzé való átalakulási folyamata játszotta az elsődleges, igy az alapvető szerepet.

A visszatükröző képesség fejlődése

Az élőlények fejlődése nemcsak az ember testi szervezetének a kialakulási folyamata, hanem annak a fiziológiai apparátusnak - vagyis az emberi agynak - a kialakulási folyamata is, amelynek funkciója a tudat. Az élőlények fejlődése fokozatosan vezet el az emberi tudat szervének, az emberi agynak a kialakulásához.

E fejlődés főbb vonásainak feltárásával, az emberi tudat legfőbb lényegi jegyét tárjuk fel, azt, hogy a tudat tükörkép, visszatükröződés.

A visszatükröződés fogalmát már az előző fejezetben tárgyaltuk és ugy határoztuk meg, hogy a visszatükröződés kölcsönhatás, amikor is egyik jelenség hat a másikra, módositja annak állapotát, tulajdonságát, azáltal, hogy a másik képes a külső hatást felfogni, befogadni, rögziteni és e hatásra reagálni. Az eredmény a tükörkép. Azt is tárgyaltuk, hogy a visszatükröződés az anyag egyetemes tulajdonsága: egyaránt meg-

található az élettelen és az élő világban. E téma keretében csak az élőlények visszatükröző képességét, s e képesség fejlődését tárgyaljuk.

Az élőlények visszatükröző képességének fejlődése főbb vonásaiban a következő:

Az egysejtüek még testi szervezetük egészével reagálnak a környezeti hatásokra. De már az egysejtüeknél is kialakulnak egyes, érzékenyebb anyagi részek, az un. érzékelő festékszemcsék. A többsejtüeknél már speciális érzékelő sejtek alakulnak ki. A további fejlődés során az érzékelő sejtek felfogó és mozgató idegsejtekre specializálódnak. Majd a felfogó idegsejtekből kifejlődnek a speciális érzékszervek, a látás, szaglás, hallás stb.

Az érzékelő sejtek, illetve az érzékszervek differenciálódásával párhuzamosan mind fejlettebb idegrendszer alakul ki. Az idegrendszer fejlődésének főbb szakaszai: a diffuz, szétszórt "idegrendszer", az ideglláncok, az idegducok, és a gerincágyban, majd a koponyaagyban centralizálódó központi idegrendszer kialakulása.

A magasabbrendü gerinces emlősöknél már kialakulnak a koponyaagy differenciált részei: az agytörzs, nyultagy, kisagy és a középagy is. A fiziológiai apparátus fejlődésével a valóság biológiai visszatükröződésének mind magasabb rendü formái valósulnak meg. A koponyaagy és differenciált részeinek kialakulásával, illetve a koponyaagyban centralizálódó központi idegrendszer kialakulásával pedig egy olyan fiziológiai apparátus jött létre, amely - a környezetnek, a valóságnak - már nemcsak biológiai, hanem pszichikai visszatükrözését is lehetővé tette. Olyan fiziológiai apparátus jött létre, amelyben már nemcsak feltétlen, hanem feltételes reflexek is kialakulhattak.

A felsőbb rendü idegtevékenység mechanizmusát, az elemi pszichés tevékenységnek az agy fiziológiai folyamataival való összefüggését Pavlov[6] tárta fel. A magasabbrendü idegtevékenység alapvető folyamatainak meghatározására alkotta meg Pavlov a feltétlen és a feltételes reflexek

6 Pavlov, Iván Petrovics /1849-1936/: orosz természettudós.

fogalmát.[7]

A feltétlen és a feltételes reflex

A feltétlen reflex az élőlény válaszreakciója a külvilág ingereire. Azért feltétlen, mert a válaszreakció ismételten, feltétlenül bekövetkezik, ha az adott érzékszervet meghatározott külső inger éri. Az élőlény érzékszervei által felfogott külső inger energiája az érzőideg-pályán eljut az idegrendszer központi állományának meghatározott sejtjeibe, és ott áttevődik a mozgatóidegpályára. A mozgatóideg-pályán az ingerület a válaszadó szervhez jut. A válaszadó szerv működése jelenti végső soron az élőlény válaszát a külső ingerhatásokra. A feltétlen reflex állandó kapcsolat az élőlény és a külső környezet között. Ebben a kapcsolatban a közvetítő szerepet az

7 Reflexről beszélünk, amikor egy meghatározott jellegü /bár bizonyos határok között variálható/ kivülről jövő erőhatás egy ugyancsak meghatározott reakciót törvényszerüen kivált. A "törvényszerü" itt azt jelenti, hogy a reakció a szóban forgó állat életének normális és természetes körülményei között mindig bekövetkezik. A tropizmus szintén bizonyos külső erőhatásra törvényszerüen bekövetkező reakció, de eltér a reflextől abban, hogy különleges módon igazodik a külső erőhatáshoz. Szemünk, ha közelében hirtelen mozgás támad, becsukódik. Ez a reflex. Valójában az történik, hogy a mozgó tárgyról jövő fénysugarak kiváltják a szem becsukását /a szemhéj záró mozgását/. A tropisztikus reakció másképp zajlik le; az organizmust valamilyen irányból fényhatás éri, mire az állat abba az irányba fordul, amerről a fény jön és megindul a fényforrás felé /pozitiv fototropizmus/. A reakció jellegzetessége, hogy igazodik a külső erőhatás irányához. Ilyenfajta igazodás a reflexnél nincs; a reakció változatlanul megjelenik, amint a szervezetet bizonyos külső erőhatások érik; a szem egyformán becsukódik, függetlenül attól, hogy a közelében lezajló hirtelen mozgás milyen természetü /ugyanugy becsukódik, ha valaki kezével a szemünk elé kap, vagy ha egy bogár repül a szemünk közelében/. Reflex és tropizmus, alapformái és elemei annak az alkalmazkodásnak, mely később mint cselekvés és viselkedés jelenik meg, és amelynek tökéletesedése az állati élet sajátos fejlődését megszabja. Reflex és tropizmus egyuttal az ember bonyolult cselekvéseinek legkorábbi fejlődéstörténeti előfokai. /Bővebben lásd Kardos Lajos: Általános pszichológia. Tankönyvkiadó, 1965. 27.old./

idegrendszer játssza. A központi idegrendszerrel rendelkező élőlények csak az idegrendszer utján közvetitett külső ingerekre reagálnak. A feltétlen reflex az állattal veleszületett örökletes képesség alapján zajlik le. Az állatok ösztöneit mint öröklött feltétlen reflexek komplexumát foghatjuk fel.

A feltételes reflex a magasabb rendü idegmüködés alapformája, a magasabb rendü élőlények bizonyos feltételek esetén bekövetkező válaszreakciója a külső ingerekre. A feltételes reflex a feltétlen reflexek alapján alakul ki, vagy alakitható ki. Például, ha a kutya etetését néhányszor csengetés előzi meg, akkor később pusztán a csengetés kiváltja a nyálkiválasztási reflexet. A feltételes reflex a feltétlen reflexel ellentétben nem állandó, hanem ideiglenes kapcsolat az élőlény és külső környezete között. A feltételes reflex nem öröklődik, hanem az állat vagy az ember egyedi élete során alakul ki. De ha generációkon keresztül ismétlődik, akkor feltétlen reflexszé alakul át és örökletessé válhat.

A feltételes reflexek biztositják a magasabb rendü élőlények legmegfelelőbb alkalmazkodását a változó környezeti feltételekhez, mert a feltételes ingerek előre jelzik az állat élettevékenysége szempontjából döntő jelentőségü feltétlen ingereket, illetve a feltétlen ingereket kiváltó tárgyakat. /például a veszélyt, az élelem hollétét stb./ A magasabb rendü idegmüködés folyamatában a feltételes inger a feltétlen ingert kiváltó tárgy jelévé, jelzésévé válik.

Az állati pszichés és az emberi tudati tevékenység

A feltételes reflex már nem pusztán biológiai válaszreakciónak, hanem elemi pszichés tevékenységnek tekinthető.

A magasabb rendü idegtevékenységre képes állatok a feltételes reflexek folyamatában, elemi fokon már elemzik, analizálják és szintetizálják a külső ingereket, illetve az ezeket kiváltó jelenségeket. Az ideiglenes idegi kapcsolat /vagyis a feltételes reflex/ tehát az állatoknál és nálunk is a legáltalánosabban elterjedt fiziológiai jelenség, s ugyanakkor pszichikai jelenség is, amit a pszichológusok asszociációnak neveznek. Az elemi pszichés tevékenység Pavlov megállapitása szerint a magasabb rendü állatok konkrét érzéki gondolkodásának fogható fel.

A magasabb rendü állatok elemi, konkrét gondolkodásának az elismerése természetesen nem jelenti és nem jelentheti az állatok gondolkodó képességének és az emberi tudatnak az azonositását. A magasabb rendü állatok, s az emberi tudat között van folytonosság, azonosság is, de van megszakitottság, lényeges különbség is. Az azonosság és a különbség hangsulyozása egyaránt fontos. Ha ugyanis nem ismerjük fel az azonosságot, akkor nem tudjuk megérteni az emberi tudat kialakulását. Ha pedig nem ismerjük el a gyökeres különbséget, akkor leegyszerüsitjük az emberi tudat lényegét. A gyökeres különbség figyelmen kivül hagyása esetén elmosnánk, tagadnánk az emberi tudat társadalmi jellegét, társadalmi meghatározottságát.

Pavlov a magasabb rendü állatok elemi konkrét gondolkodása és az emberi tudat közötti folytonosság, illetve azonosság megállapitásakor, hangsulyozta a köztük levő minőségi különbséget is. Ezt a minőségi különbséget többek között az első és a második jelzőrendszer megkülönböztetésével is kiemelte.

Az első jelzőrendszer alatt a feltétlen és feltételes ingerek rendszerét értjük. Az első jelzőrendszer a magasabb rendü állatoknál és az embereknél alakul ki.

A második jelzőrendszer lényege az emberi beszéd, vagyis a valóság szavakban, fogalmakban való visszatükröződése. A második jelzőrendszer fokán a szavak és a mondatok válnak a tárgyak jelévé, jelzésévé. Az ember számára a szó éppugy feltételes ingert válthat ki, mint bármely feltételes inger. Az embernél tehát a szó helyettesitheti, jelezheti az első jelzőrendszerhez tartozó jelzőingereket. S mivel a szó, a beszéd jelezheti a feltételes jelzőingereket - ezért Pavlov a beszédet második jelzőrendszernek - a jelzések jelzésének nevezi.

A valóság nyelvi formában megvalósuló fogalmi visszatükrözése, vagyis az emberi tudat azonban már nem biológiai, hanem társadalmi fejlődés eredménye. A továbbiakban ezért az emberi tudat kialakulásának társadalmi feltételeit kell elemezni.

Az emberi tudat kialakulásának társadalmi feltételei

Az a tény, hogy az ember állati fokról való biológiai fejlődésének mutatói közül a mellső végtag kézzé való átalakulása játszotta az elsődleges szerepet, azt mutatja és bizonyitja, hogy a munka tette az állatot

emberré, hogy az egész átalakulási folyamat döntő mozgatója és meghatározója az állati tevékenységről a munkatevékenységre való átmenet volt. Ezzel a természetből átlépünk a társadalomba. Igy az emberi tudat létrejöttének nemcsak természeti, hanem döntően társadalmi feltételei vannak. Miben különbözik /elsősorban/ az ember az állattól? A következőkben:

1. Az ember eszközt készit, és céltudatos munkát végez, a maga készitette eszközökkel átalakitja a természetet. Az állat szükségleteit a természet által létrehozott anyagokkal elégiti ki anélkül, hogy céltudatosan alakitaná a természetet.

2. Az ember társadalmi lény. Tevékenységét a maga készitette eszközök, szerszámok segitségével kollektivan végzi. Az ember éppen e kollektiv munkatevékenysége révén válik olyan lénnyé, amelynek lényegi vonásait a társadalmi-történelmi fejlődés határozza meg.

3. Az ember elvont gondolkodással és nyelvvel, beszédkészséggel rendelkezik. Az állat . csak érzéki megismerésre képes, legfeljebb elemi, tárgyi gondolkodásra, és nem rendelkezik nyelvvel.

A munka szerepe az emberi tudat kialakulásában és fejlődésében

Az állati pszichikum tudattá való átalakulásának a munka a feltétele. A munka eredetében az állati tevékenységhez nyulik vissza, az állatok reflex müködéséből ered. Egyes állatfajok szükségleteik kielégitésére szolgáló cselekvéseik végrehajtásánál, természeti tárgyakat eszközként használtak /Pl. bot a gyümölcs leverésére stb./ Eleinte e müveletek alkalomszerüek, egyedi esetek voltak. Később - mivel rendszerint eredményre vezettek - egyre gyakrabban ismétlődtek és szokássá váltak. Ez lényeges változást idézett elő az adott állatok viselkedésében. A környezethez való kapcsolat közvetetté kezdett válni, az eszköz közbeiktatódott, s ez közvetitette a természet és a közöttük levő kapcsolatot. Az állatok és a környező közeg kapcsolatának ez a bonyolultabbá válása pozitivan hatott az idegrendszer, s főként az agyvelő fejlődésére. Az agy ujabb és ujabb kapcsolatokat alakitott ki, egyre bonyolultabb funkciókat töltött be, s ezáltal fejlődött, tökéletesedett. Ez pedig kedvezően hatott az állat "eszköz-tevékenységére," ami szintén bonyolultabbá

vált, fejlődött. E tevékenység fejlődésének bizonyos szakaszában az állatok, ha nem volt kéznél a szükséges "eszköz" valamely tevékenység elvégzéséhez, azzal próbálkoztak, hogy valamiféle más tárgyat tegyenek alkalmassá e cél eléréséhez. Kialakul ily módon az a tendencia, hogy a kellő "eszközt" bizonyos tárgyak megfelelő megmunkálása révén hozzák létre. Ennek a tendenciának a fejlődését az ember állatőseinél az határozta meg, hogy a reflex-tevékenységek fokozatosan tudatos tevékenységgé alakultak át, amelynek célja: speciálisan létrehozott eszközökkel megváltoztatni a környező valóságot.

A munka és a nyelv

Ez a tevékenység az állati állapotból kiemelkedő lények egymás közti és a környező valósággal meglevő kapcsolatának szükségszerü formájává vált. E tevékenység meghatározott, akaratuktól független viszonyokba szervezi, s ezáltal egységes, szervesen összefüggő egésszé, társadalommá egyesiti az állati állapotból kiemelkedő lényeket. Hogy mindez létrejöhessen, funkcionálhasson és fejlődhessen, az individuumok cselekvéseit illetően bizonyos összehangoltságra volt szükség. Ez azonban megkivánta az egységes cél és a feladatok tisztázását, a funkciók elosztását a célok és feladatok megvalósitása folyamán, s ezzel együtt a közösen tevékenykedő egyedek közötti gondolatcserét. "Az emberek oda jutottak, hogy mondanivalójuk volt egymásnak."[8] Ez a szükséglet meghatározta a kielégitésre szolgáló eszköz létrejöttét. Ez az eszköz a nyelv lett, amelyben a tudat saját társadalmi természetének megfelelő anyagi létezési formát öltött. A nyelv, mint olyan jelzőrendszer, amely biztositja az információ megőrzését, feldolgozását és átadását, a gondolatközlésnek és az emberek egymás közti érintkezésének eszköze.

A nyelv kialakulása lényeges változásokhoz vezetett az ember tükröző tevékenységében. A nyelv megszabaditotta az embert a konkrét szituációtól való függéstől, megteremtette a szükséges feltételeket az átfogó általánositásokhoz és a többi emberrel való érintkezéshez, s ezáltal nagymértékben előmozditotta az emberek tudatának kialakulását és fejlődését.

A munkatevékenység természeténél fogva szervezett tevékenységet, összmüködést kiván, ez pedig nem lehetséges a kollektiv tevékenység előre tervezése, az eredmény

8 Marx-Engels Müvei. 2o. kötet 451. oldal.

előrelátása nélkül, vagyis a munkatevékenység megköveteli a cselekvés céljának a cél elérése eszközeinek és módozatainak végrehajtás előtti kialakulását. Ennek az alapja a tevékenység és eredményének számtalan - lényegében azonos módon és azonos eredményt hozó - ismétlődése volt, melynek eredménye a célképzet, majd a céltudat kialakulása.

Az ember társadalmi lény

A munka, az emberi élet alapfeltétele, mindig kollektiv tevékenységként lehetséges. Ebből következik, hogy az ember csak más emberekkel való kapcsolatában lehet ember. Az emberi egyedek, az individuumok, akik meghatározott történelmi korban élnek, csak azáltal válnak emberi egyeddé, emberi individuummá, hogy tevékenységük folyamán elsajátitják azokat a szükségleteket, tevékenységi formákat, eszméket és gondolatokat, amelyeket az őket megelőző individuumok és kortársaik létrehoztak. Az ember társadalmisága egyrészt azt jelenti, hogy az ember csakis más emberekkel való aktiv kapcsolatában élhet emberi életet, másrészt az individuum csak azáltal egyén, hogy magáévá teszi, elsajátitja azokat a tevékenységi - magatartási formákat, erkölcsi szabályokat, eszméket, amelyeket a többi ember megalkotott.

Marx ezt igy fogalmazta meg: "az emberi lényeg nem valami, az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában társadalmi viszonyok összessége." 9

Ez a megállapitás azt is jelenti, hogy az ember nemcsak tárgya, teremtménye a társadalmi viszonyoknak, aki elszenvedi a "külső" hatásokat, hanem alanya, formálója is.

---

9 Marx-Engels Müvei 8. kötet 9. oldal.

3./ A tudat jellege, tartalma és funkciói

A tudatra vonatkozó materialista álláspont lényege nem az, hogy a tudat anyagtól különböző mibenlétét nem ismeri el, hogy a tudatot jellegében is anyagnak tartja, hanem az, hogy: a tudat eredetét tekintve az anyag terméke. A továbbiakban is elválaszthatatlan az anyagtól. A tudat nem önálló, önmeghatározottsággal biró létező, de nem azonos magával az anyagi mivoltu, anyagi jellegü idegtevékenységgel. Az idegrendszer az anyagi külvilág behatását idegingerületté alakitja át, amelyet elvezet a megfelelő idegközpontokba, az agyba, ahol kialakul az idegingerület által közvetitett külső dolog, a tárgy érzéki és gondolati képe, képmása. A külső tárgy: dolog anyag, a közvetitő idegrendszer és annak mozgása is anyagi mozgás, a megfelelő idegközpont is az, de tevékenységük eredménye, jellegét, mibenlétét tekintve már nem dolog, tárgy, objektiv realitás, hanem képmás, mégpedig érzéki, gondolati visszatükröződés. A materialista felfogás itt abban áll, hogy a tudat az anyag érzéki, gondolati visszatükröződése, érzéki, gondolati képe és nem abban, hogy anyag. A tudat szubjektiv képmás. A szubjektiv itt azt jelenti, hogy az anyag érzéki, gondolati visszatükröződése az ember belső állapotaként jön létre és létezik.

A tudat tartalmi objektivitása és szubjektivitása

A tudat tartalmát tekintve az anyagi világ visszatükröződése. Agyunkban mindig a tudatunktól függetlenül létező anyagi világ tükröződik pszichikai, eszmei formában. A tudat tehát nemcsak az agytól, hanem az objektiv valóságtól is elválaszthatatlan. Gondolatok azért keletkeznek agyunkban, mert a külvilág hat érzékszerveinkre. Az objektiv valóság determinálja tudati tevékenységünket. Az anyagi jelenségek határozzák meg tartalmát, amely ezek tükröződését jelenti. Az anyagi és eszmei összefüggését vizsgálva Marx megállapitotta: "... az eszmei nem más, mint az emberi fejbe áttett és leforditott anyagi."[1o]

A tudat megjelenése azt eredményezi, hogy az ember megkülönbözteti magát a környező valóságtól, megérti mi történik körülötte, s ezt tekintetbe tudja venni cselekedeteiben is. Mindez az embert szubjektummá, olyan lénnyé teszi, aki képes megérteni a környező valóságban végbemenő

1o Marx-Engels Müvei. 23. kötet. 2o. oldal.

folyamatokat, meghatározott célokat tüz ki és megfelelő tetteket visz véghez a célok elérése érdekében. A szubjektum természeténél fogva aktiv. Viszonylagos önállósága annak az eredménye, hogy hat a környező valóságra annak megismerése és megváltoztatása céljából.

Az ember meghatározott közösség tagjaként alakul ki és létezik, amelyben az egyének szükségszerüen kölcsönös kapcsolatban és kölcsönös függőségben vannak egymással, vagyis az egyén mint a társadalom tagja létezik, egyetemes szubjektumnak a társadalmat kell tekintenünk. Éppen a társadalom valósitja meg a külvilág megismerését és megváltoztatását. Ami pedig az egyes személyiséget illeti, az csakis annyiban lép fel szubjektumként, amennyiben kifejezésre juttatja a társadalmi lényeget.

A szubjektum sajátos, külön belső világgal rendelkezik, amely a külvilág, az objektiv valóság eszmei tükröződése. A szubjektumnak ez a belső szellemi világa alkotja a szubjektiv területét. Szubjektiv ily módon mindaz, ami az ember /a társadalom/ szellemi világához tartozik, ami a tudat szférájába tartozik, ami a szubjektum által tudatosul.

A tudat viszonylagos önállósága

A tudatnak nincs elsődleges önmeghatározottsága, azonban viszonylagos önállósággal rendelkezik. Ez a viszonylagos önállóság az alapja a tudat aktiv visszahatásának, aktiv szerepének is. A tudat viszonylagos önállósága legáltalánosabb megfogalmazásában azt jelenti, hogy a tudat - a valóság eszmei visszatükröződése - nem azonos a tükrözettel az objektiv valósággal. A tudatnak sajátos belső törvényei vannak, amelyek minőségileg különböznek az anyagi valóság más jelenségeinek belső mozgástörvényeitől. A tudat e belső törvények alapján az objektiv valóságot sajátos, eszmei módon tükrözi vissza.

A valóság mindig az egyének tudatában tükröződik. Ezért a tükrözés során a szubjektum egyéni sajátosságai /érzékszerveinek állapota, hangulata, képességei stb./ belejátszanak az eredménybe - a valóság nem pontosan, eltorzitott módon is tükröződhet. Az egyének tudatában levő közöset, általánosat képviseli a társadalmi tudat.

A tudat sajátos törvényszerüsége, hogy benne a valóságról szerzett ismeretek, benyomások megőrződnek, elraktározódnak, emlékképek formájában. Az emberi társadalom kollektiv ismeretei rögzithetők, átadhatók az irás és a beszéd segitségével. A tükörképek rögződése a tudatban, vagy objektiválódása az irásban lehetővé teszi az egyes tudattartalmak relativ önfejlődését, azok egymásra hatását. Az objektiv valóság visszatükröződése nem pillanatnyi aktus, hanem fokról fokra elmélyülő folyamat. Olyan folyamat, amelyben a már megszerzett ismeret maga is aktiv szerepet játszik a következő fokra való továbbhaladásban, a valóság egyre pontosabb visszatükrözésében.

A tudat, a gondolkodás sajátossága, hogy képes elvonatkoztatni és általánositani. A tudati tevékenységnek ez a tulajdonsága teszi lehetővé a dolgok, jelenségek lényegének, törvényszerüségeinek megismerését, a valóság fogalmi tükrözését.

A valóság jelenségeiben rejlő lényeges viszonyok, törvényszerüségek megismerése teszi lehetővé a tudat számára a tudományos előrelátást, következtetést a természetben és a társadalomban bekövetkező változások irányára és tartalmára.

A tudat aktiv szerepe

Az anyag és tudat kapcsolatának két oldala van. Az elsődleges és döntő az, amely az anyag oldaláról indul ki: az anyag létrehozza és meghatározza a tudatot. A másodlagos és viszonylagos oldal: az anyag által létrehozott és meghatározott tudat visszahat az anyagra.

A tudat aktivitása is kétoldalu. A tudat a tükrözésben sem egyszerüen passziv tábla, hanem aktiv tényező, amely belekapcsolódva az ember világot alakitó anyagi tevékenységébe, szubjektiv képmássá formálja az anyagi hatásokat, az ujonnan keletkezett ismereteket rendezi, az eddigi ismeretekhez viszonyitja, általánosit, következtet, emlékezik, előrelát stb. Ez a tudat belső aktivitása. A tudattevékenység részese annak a folyamatnak, amelynek során az ember az objektiv lehetőséget objektiv valósággá formálja, a valóságot megváltoztatja. A tudatnak az anyagi valóságra nincs, nem lehetséges közvetlen hatása, csak az idegrendszeren és /döntően/ az emberi munkatevékenységen keresztül fejti ki. A tu-

dat anyagi munkatevékenység nélkül képtelen az anyagi valóságra visszahatást gyakorolni. Az anyagi munkatevékenységben a szellemi tevékenység anyagivá válik. Pl. az ember házat épit. Először elkésziti a tervet. A terv itt még gondolati. Amikor épitik a házat a terv alapján végzik az anyagi tevékenységet, azaz az épitő anyagi tevékenységben a tervrajz, a célkitüzés, a gondolat testet ölt, anyagivá válik. Amikor a ház felépül, benne a terv is, a célkitüzés is, a gondolat - amely a munkatevékenységben anyagivá vált - szintén megvalósul. Az ember az anyag meglevő formáinak alapján és annak lehetőségein belül uj formát teremtett ezzel, amelyben a tudat is aktiv módon közremüködött.

A tudat nélkülözhetetlen szerepet játszik a társadalom alakitásában és átalakitásában. Marx szerint "ha az elmélet behatol a tömegekbe, anyagi erővé válik." A marxizmus-leninizmus klasszikusai nem egyszer hangsulyozták, hogy a forradalmi elmélet nélkül nincs forradalmi mozgalom. A társadalomban, különösképpen az osztálytársadalomban a tudat aktivitásának két iránya lehetséges. Az egyik a haladó, forradalmi eszmék visszahatása, amelyek a történelmi fejlődés irányába esnek, a másik a reakciós eszmék aktiv visszahatása, amelyek gátolják a történelmi fejlődést.

4./ A tudat társadalmi meghatározottsága és megjelenési formái

Az emberi tudat természetére vonatkozó világnézeti kérdések egyik legfontosabbika a társadalom és a tudat viszonyának kérdése: a tudat társadalmi meghatározottságának elismerése, vagy tagadása.

A tudat társadalmi meghatározottsága Az idealista felfogás egyik fő tétele, hogy a társadalom fejlődését elsődlegesen a tudat határozza meg. A társadalom fejlődésének mozgató rugói az eszmék, korunkban pl. a tudományok. A marxista filozófia nem tagadja az eszmék aktiv szerepét, de az anyagi tevékenység, a gyakorlat elsődlegességét, meghatározó szerepét vallja. A társadalomban az anyagi és eszmei tevékenység elválaszthatatlan egymástól, de mindig az anyagi tevékenység az elsődleges és végső fokon a meghatározó.

Az emberi tudat alapja és meghatározója a társadalmi lét, amely - mint már említettük - nem más mint az anyagi társadalmi viszonyok összessége, adott rendszere, az emberek tárgyiasult anyagi tevékenysége. Az egyes ember tudata mindig azoknak a konkrét anyagi-társadalmi viszonyoknak a terméke, amelyek között él. A társadalom tudata, - a gondolatok, az eszmék, az érzelmek - az emberek anyagi tevékenységén alapul.

Az emberi tudat tartalmát, szintjét alapvetően meghatározza a termelés állapota, a termelőerők fejlettsége, a termelési viszonyok jellege stb. Napjainkban pl. egy 8 általános iskolát végzett ember tudása magasabb szintü és tartalmában is más mint 2oo évvel ezelőtt egy egyetemet végzett emberé volt. Mindez érthetetlen lenne számunkra, ha figyelmen kivül hagynánk a tudat társadalmi meghatározottságát, történeti jellegét.

A tudat strukturáját ugyancsak a társadalmi lét határozza meg elsődlegesen. Az emberek anyagi tevékenységének különböző formái, a társadalom anyagi viszonyai hozzák létre a társadalmi tudat különböző formáit. A tudományt /elsősorban a természettudományt/ pl. a társadalmi termelés gyakorlati szükségletei hozták létre, s a termelés állandó serkentő hatást gyakorol fejlődésére. Az erkölcsöt az emberi együttélés alakitotta ki, a közösségen belül az emberi magatartást szabályozza stb.

Antagonisztikus osztálytársadalmakban az osztályok közötti antagonisztikus ellentét következtében a tudat is osztályjellegü. Az emberek tudatában elsősorban az osztályok anyagi érdekei jutnak kifejezésre. A kapitalizmusban pl. kialakul a burzsoá és proletár ideológia, erkölcs stb.

A társadalmi tudat

Noha a társadalmi tudattal részletesebben a történelmi materializmus foglalkozik, röviden itt is összefoglaljuk annak leglényegesebb vonatkozásait. A társadalomhoz szervesen hozzátartozik szellemi szférája is, vagyis az emberi közösségek érzelmei, értelmi-ideológiai élete. Az embereknek ahhoz, hogy anyagi életüket fenntartsák és egyre magasabb fokon reprodukálják, nemcsak anyagi javakat, nemcsak a termelő tevékenységhez szükséges társadalmi szervezeti formákat kell létrehozniok, hanem fel kell használniok a gyakorlati tevékenységük szá-

mára megszerzett és felhalmozott ismereteiket is. Társadalom az emberek tudatos tevékenysége nélkül nem létezhet. Fennmaradásának és fejlődésének feltétele tehát tudattartalmak termelése, ujratermelése, felhalmozása, kicserélése és felhasználása.

A társadalmi tudat tehát lényegében a társadalom szellemi élete különböző formáinak /erkölcs, vallás, müvészet, tudomány, filozófia, politika, jogi nézetek/ együttesét jelenti; többé vagy kevésbé, tudatosan átgondolt eszméket, elméleteket, másrészt társadalmi hangulatokat, érzelmeket.

A társadalmi tudaton belül megkülönböztetjük a társadalmi tudat értelmi és érzelmi összetevőjét.

Az értelmi és érzelmi oldal megkülönböztetése és kapcsolatának vizsgálata rendkivül fontos, mert a társadalmi közösségek tudatában kollektiv tartalmak nemcsak gondolatok, elvek stb. formájában vannak jelen, hanem létrejönnek a tapasztalatok, élmények során kollektiv érzelmek, indulatok is, pl. szolidaritás érzése az osztálytestvérek iránt, lelkesedés a forradalom ügyéért, gyülölet osztályellenséggel szemben, de olyanok is, mint a létbizonytalanság érzése, vallásos érzelmek, müalkotások élvezete során esztétikai érzelmek stb.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat értelmi és érzelmi oldalainak kölcsönhatása gondos vizsgálatot igényel minden konkrét történelmi helyzetben. A társadalmi tudaton belül különböző időszakokban és történelmi helyzetekben más és más a szerepük, a jelentőségük az emocionális és az értelmi mozzanatoknak. Heves társadalmi összeütközések esetén pl. az érzelmi mozzanatok gyakran dominánssá válnak. Egyes tudatformákban pl. a vallásban, a müvészetben különösen nagy az érzelmek szerepe. Mégis, a társadalmi élet, a társadalmi folyamat egészében a társadalmi tudaton belül az értelmi-ideológiai oldalé a vezető szerep. Az érzelmeknek, az indulatoknak a racionális mozzanatok adnak irányt, tartalmat.

5./ A világ anyagi egysége

Az előző téma tárgyalásánál kimutattuk, hogy a világ természetére nézve anyagi, hogy a mozgó anyag térben és

időben végtelen. Láttuk azt is, hogy a tudat is végső soron az anyagi világból származik, az anyag fejlődése során jött létre és az anyag visszatükröződése. Ugyanakkor egyrészt rámutattunk az anyagi világ sokféleségére, változatosságára, másrészt arra, hogy a tudat különbözik is az anyagtól, mint annak pszichikai képe. Ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdés: ha a tudat ily módon különbözik az anyagtól, ha a dolgok végtelenül sokfélék: egységes-e a világ? S ha igen, mi az egységnek az alapja? Az anyag és tudat közül melyik az abszolut létező, melyikből lett a másik, mi a dolgokban közös? E kérdések körül a filozófia története során - mivel ezek lényegében azonosak a filozófia alapkérdésével - igen éles harc bontakozott ki a különböző filozófiai irányzatok között. Igy az e kérdésekre adott feleletek is mutatják, hogy az adott filozófus vagy filozófiai iskola melyik fő filozófiai irányzathoz tartozik.

A monizmus, a dualizmus és a pluralizmus állás-pontja

Arra a kérdésre, hogy egységes-e a világ, alapjában kétféle felelet lehetséges: akik tagadják a világ egységét és akik elismerik, hangsulyozzák a világ egységes mivoltát.

A filozófia alapkérdésére egyes filozófusok ugy válaszoltak, hogy mind a tudat, mind az anyag elsődleges, eredendő és egyik sem másodlagos, az anyag és a tudat egymás mellett, egymástól függetlenül létezik. Ez a dualizmus felfogása, amely tagadja a világ egységét, azt állitja, hogy a világnak két önálló lényege van: a tudat és az anyag.

A pluralizmus még ennél is továbbmegy és a világot sok, egymástól elszigetelt, egymásra vissza nem vezethető létezők halmazának tekinti.

A dualizmussal szemben a monista irányzatok általában a világot egységesnek tekintik. A monista filozófiák azt állitják, hogy a végtelenül sokféle jelenség és dolog, végső fokon egyetlen abszolut, önálló létező megnyilvánulási formái, az anyag és a tudat viszonyában az egyik az abszolut önálló, független létező, - a másik abból való, annak a terméke. A monista felfogás tartalmilag alapvetően ellentétes arra a kérdésre adott válaszában, hogy: mi a világ egységének az alapja, miben egységes a világ? Akik ezt az anyagban jelölik meg, a materialista monizmus, akik a tudatban, az idealista monizmus irányzatát alkotják.

A világ egységének metafizikus felfogása

A világ egységének metafizikus felfogása jelentkezhet materialista és idealista talajon. Akár materialista, akár idealista talajon jelentkezik, a világnak mindig egyoldalu, leegyszerüsitett értelmezését jelenti.

Az objektiv idealizmus metafizikus formája a világ szellemi egységét vallja és ezt mereven szembeállitja a természeti és társadalmi jelenségek sokféleségével. Az "abszolut eszme", az isten képezi az abszolut egységet, az örök létezőt, a sokféleség létrehozóját és megteremtőjét. A mai burzsoá filozófiában elterjedt az un. szintelmélet, mely szerint az élettelen és az élővilág, de az élettelenen belüli minőségek is a valóság különböző hierarchikus szintjei, amelyek egymástól függetlenek, nem egymásból keletkeztek, nincs közöttük semmiféle genetikai összefüggés.

Az egység és a sokféleség metafizikus szétválasztásának sajátos formáival találkozunk a szubjektiv idealizmus képviselőinél. Azt hangoztatják, hogy a tapasztalat számára csak az egyes tárgyak, jelenségek hozzáférhetők, ezért a világról, mint egészről nem mondhatunk semmit, az egység csak üres absztrakció, puszta elnevezés.

A metafizikus szemléleti mód a világ egységének materialista felfogására is jellemző volt a Marx előtti filozófiában. A XVII-XVIII. századi materializmus harcolt a dualizmus, az idealista monizmus és a vallás ellen. A természeti anyagon kivül nem ismert el semmi más létezőt, az embert is a természet részének tekintette és a tudatot az anyagból vezette le. A világ egységének konkrét magyarázatát azonban a mechanika törvényszerüségeinek egyetemességében látta. Az anyag végső épitőköveinek az atomokat tekintette, és igy a világ sokféleségét az atomok egyesülésében és szétválásában látta.

A világ egységének metafizikus materialista felfogásával napjainkban is találkozunk. Ma is elterjedt az a nézet, hogy a világ egységét bizonyos "végső részecskék"-ben, az anyag "elemi épitőköveiben" kell keresni, és ezekre vezethető vissza a világ sokfélesége. Ezeket a "végső részecskéket" a fizika által legujabban feltárt anyagfajtákkal azonositják és ugy vélik, hogy minden más létező az általunk ma ismert fizikai anyagfajtákból /elemi részek, mezők/

leszármaztatható. Az ilyen nézetek a minőségi sokféleség tagadásához, egyoldalu mennyiségi világszemlélethez vezetnek.

Az idealista monizmus felfogása a világ egységéről

Az idealista filozófiák, mivel a tudatot tekintik elsődlegesnek, a világ egységének alapját is tudati, szellemi eredetében vélik felfedezni.

Az objektiv idealizmus szerint az anyagi világ valamilyen, az egyes emberek tudatától független szellem vagy szellemi lény teremtménye. Ezek szerint a mi világunk mellett létezik egy, ettől elvileg különböző világ, az eszme, a szellem világa. Ilyen álláspontot képviselt többek között Platon. Szerinte létezik az ideák világa, s ennek csak tükröződése a földi világ. Hasonló ehhez a vallás felfogása: az anyagi világ mellett elismeri isten világának, a mennyországnak, a tulvilágnak a létezését is, ami az isten teremtménye.

Az objektiv idealista álláspontban - mivel az anyagi világ mellett vagy fölött - egy önálló szellemi, természetfeletti másvilágot tételez fel, - mindig van egy dualista tendencia. Vannak objektiv idealisták, akik igyekeznek ezt kiküszöbölni. Ilyen következetesen idealista monista pl. Hegel filozófiája. Véleménye szerint létezik az abszolut eszme, s az anyag ennek az abszolut eszmének a megtestesülése.

A szubjektiv idealizmus az emberi tudatból vezeti le a világ egységét. Az emberi tudat a külvilág létrehozója, egységének bázisa. A pozitivista Dühring a világ egységét a gondolkodásból vezette le. Az egzisztencializmus egyes képviselői azt vallják, hogy a világ egysége a szubjektum szemléletének terméke.

A dialektikus materializmus felfogása a világ egységéről

A dialektikus materializmus álláspontja a világ egységéről az, hogy a dolgok, tárgyak végtelenül sokfélék, egyszerüek és bonyolultak, minőségileg különbözők, de valamennyi az anyag különböző formája, tulajdonsága, beleértve a társadalom anyagát is. Elveti azt az álláspontot is, miszerint a dolgok minőségi különbsége, az élő és élettelen, a természet és társadalom minőségi különbsége ellentétben áll a világ anyagi egységé-

vel, és ezért az élőt az élettelenre, a társadalmat a természetre kell redukálni.

A marxista filozófia szerint a világ egységét nem gondolkodásból, nem is valamilyen objektiv szellemből vagy szellemi lényből, hanem anyagiságából kell levezetni. "A világ valóságos egysége anyagiságában van"... irta Engels.[11] Mint kimutattuk, az anyagi világ térben és időben végtelen, s - a dialektikus materializmus e tételéből következik, hogy a világon az anyagon kivül, tőle abszolut módon különböző lényeg nem létezik, azaz csak egy világ van, az egységes anyagi világ. Ezért el kell vetni egy objektiv szellem vagy szellemi lény létezésének hipotézisét.

De az emberi tudat létezése nem mond-e ellent a világ anyagi egységének, hiszen a tudat nem tartozik bele az anyag fogalmába?

Amikor az anyag fogalmát meghatároztuk, éppen azt a tulajdonságát emeltük ki, hogy a tudatunkon kivül és attól függetlenül létezik. A tudat fogalmáról megállapitottuk, hogy az anyag pszichikai visszatükröződése nem anyag. Az emberi tudat létezése ennek ellenére nem mond ellent a világ anyagi egységének. Mint kimutattuk, a tudatnak nincs önálló, az anyagtól független léte. A tudat az anyagból lett, az anyagtól elválaszthatatlan, az anyag által meghatározott, a speciálisan szervezett anyagnak, az agynak a funkciója és az anyagi világ visszatükröződése. Ezért a tudat csak másodlagosan létezik, és beletartozik az anyagi valóságba. A tudat az anyag tudata, az anyagban létező tudat. A világ anyagi egységéről szóló marxista tétel - tehát - a következőket foglalja magába:

1. A dialektikus materializmus elveti az anyagi világon kivüli szellem létezésének hipotézisét. Csak az anyag és az anyag legmagasabb rendü terméke az emberi tudat létezik, ezért helytelen az emberi tudattól független szellem vagy szellemi lény feltételezése.

2. A dialektikus materializmus az emberi tudatot az anyagból származtatja, az ember - s vele együtt a gondolkozás - az anyag, majd az élőanyag hosszas fejlődésének eredményeként jelent meg a Földön. Eb-

11 Marx-Engels Müvei. 2o. kötet. 46. oldal.

ből a tételből viszont a jelen probléma vonatkozásában két fontos következtetés adódik:

a/ az emberi tudat, mivel az anyagi világból származik, nem lehet a világ egységének alapja, mint ezt a szubjektiv idealisták hirdetik;

b/ az emberi tudat mint a legmagasabbrendüen szervezett anyagnak, az agynak a funkciója, s mint attól elválaszthatatlan, az anyagban létező, s igy az anyagi világnak része, a világ anyagiságával nem áll szemben. A világ anyagisága a tudatra is vonatkozik.

3. Mint az anyag fogalmánál már kimutattuk, a társadalom is az objektiv valóság szerves része, a társadalomban is anyagi folyamatok zajlanak le, igy tehát a dialektikus materializmus - a világ anyagi egységéről szóló tételt kiterjeszti az emberi társadalomra is.

A társadalom materialista szemlélete a dialektikus materializmust minden más materializmus fölé emeli, s éppen ezáltal tudja következetesen kidolgozni és bebizonyitani a világ anyagi egységének tételét.

Feljegyzések:

IV. fejezet

A MATERIALISTA DIALEKTIKA A JELENSÉGEK EGYETEMES ÖSSZEFÜGGÉSÉNEK ÉS KÖLCSÖNHATÁSÁNAK TUDOMÁNYA

A világ anyagi természetének vizsgálatánál kiderült, hogy az anyag változatos, sokféle konkrét formáit szoros kapcsolat füzi egybe. Feltártuk a mozgásformák kapcsolatát és egymásba való átmenetét. Sokrétü összefüggéssel találkoztunk az anyag és a tudat tárgyalásánál is. Amikor azonban az emlitett témákat tárgyaltuk, nem vettük szemügyre magát az összefüggést, a mozgás, változás, fejlődés alapvető törvényeit, nem tárgyaltuk kiemelten mint általános filozófiai problémát. Mindezekkel a dialektika foglalkozik.

1./ A dialektika az egyetemes összefüggés filozófiai tudománya

A marxista filozófia a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás dialektikus materialista magyarázatát adja. A materializmus és a dialektika a marxista filozófiában egymástól elválaszthatatlan, egymást kölcsönösen áthatő szerves egységet alkot. Helytelen az a tétel, mely szerint a materializmus elmélet, a dialektika pedig módszer, a megismerés módszere. A dialektika tárgyát a természet, társadalom és az emberi megismerés általános összefüggései, a mozgás és fejlődés törvényei alkotják. Ilyen értelemben a dialektika tartalmi tételeket is magában foglal, tehát elmélet. Mint módszertan is elmélet, a módszer elmélete. Másrészt a materializmus nem csak elmélet, hanem módszer is, hisz pl. a történelmi materializmus azon alaptétele, hogy a társadalomban az anyagi viszonyok az elsődlegesek, a meghatározóak, a társadalom vizsgálatánál alapvető módszertani kérdés.

A dialektika történeti formái

A jelenségek egymással való összefüggése az anyagi világ egyik legszembetünőbb vonása, amelyre a gyakorlati élet az embert már fejlődésének korai szakaszán megtanitotta. Már az ősember kénytelen volt megtanulni olyan elemi

összefüggéseket, mint a testet boritó állatbőr és a melegérzés, az élelmiszerek és a termőhely, a fegyverek és a védekezés közötti összefüggés, mert ezek nélkül elpusztult volna. Az emberi gondolkodás legegyszerübb formáiban is összefüggéseket tükröz. Egy olyan egyszerü itélet, mint pl. a fa ég, már két különböző jelenség összefüggésbe hozása. Ahhoz azonban, hogy az ember bizonyos összefüggések felismerésétől eljusson ahhoz a gondolathoz, hogy a jelenségek között egyetemes összefüggés áll fenn, sőt, hogy a világ egy egységes egészet alkot, hosszu idő telt el: ez már filozófiai alapgondolat, a görög filozófia felfedezése.

Az első történeti formája az ókori filozófusok naiv ösztönös dialektikája. Az ókor materialista filozófusai - elismerve az anyagi világ örök és végtelen voltát, azt egyben a mozgás, változás szakadatlan folyamatakéntjellemezték. Megállapitásaik azonban csupán zseniális megsejtések voltak, amelyek a természet közvetlen szemléletén alapultak. Bár helyesen ragadták meg az anyagi világ jelenségeinek általános képét, nem tudták megmagyarázni a részleteket.

A dialektika második történelmi formája az idealista dialektika, amelyet a klasszikus német idealizmus képviselői dolgoztak ki. A klasszikus német idealizmus legnagyobb képviselője Hegel volt, aki a XIX. sz. első harmadában kidolgozta az idealista dialektika teljes, egész rendszerét. Ő fogalmazta meg először a dialektikának olyan alapvető törvényeit, mint a mennyiségnek minőségbe való átcsapása, a tagadás tagadásának törvénye, és azt, hogy a fejlődés forrása az ellentmondás, az ellentétek egysége és harca. Hegel azonban objektiv idealista volt. Filozófiája abból indult ki, hogy az eszme az elsődleges, a meghatározó - amelyet ő abszolut eszmének nevezett -, s ez önmagából hozta létre a természetet és a társadalmat. Ez misztikus idealista felfogás, amely "fejetetejére" állitja a valóságos viszonyokat, a dialektika objektiv jellegét nem az anyagi világból, hanem az eszméből vezeti le. A dialektika mint a fogalmak objektiv dialektikája jelenik meg.

Engels a dialektikáról

A dialektika harmadik történeti formája a marxista materialista dialektika. Marx és Engels a hegeli dialektikát felhasználta, azt kritikailag átalakitotta, gyökeres uj materialista alapra helyezte. "Hegelt nem tettük egyszerüen félre - irta En -

gels - ellenkezőleg, ... forradalmi oldalához, a dialektikus módszerhez kapcsolódtunk. De ez a módszer hegeli formájában használhatatlan volt ... Hegelnél tehát a természetben és a történelemben napvilágra lépő dialektikus fejlődés, vagyis a minden zegzugos mozgáson és pillanatnyi visszaemlékezésen keresztül érvényesülő, az alacsonyabbtól a magasabb felé történő továbbhaladás akarati összefüggése csupán a fogalom öröktől fogva - nem tudni hol, de minden esetre minden gondolkodó emberi agytól függetlenül - végbemenő önmozgásnak a lenyomata. Ezt az ideológikus fonákságot kellett kiküszöbölni. Fejünk fogalmait megint materialista módon fogtuk fel, mint valóságos dolgok képmásait, nem pedig a valóságos dolgokat, mint az abszolut fogalom egyik vagy másik fokának képmásait. Ezzel a dialektika a külső világ és az emberi gondolkodás mozgásának általános törvényeiről szóló tudományává redukálódott - törvényeknek a két sorára, melyek magát a dolgot illetően azonosak, a kifejezést illetően azonban annyiban különbözőek, hogy az emberi fej tudatosan alkalmazhatja őket, míg a természetben - és addig nagyrészt az emberi történelemben is - csak tudatlanul, a külső szükségszerűség formájában, látszólagos véletlenségek végnélküli során át érvényesülnek. Ezzel azonban maga a fogalmi dialektika csak a valóságos világ dialektikus mozgásának tudatos reflexe lett, és ezzel a hegeli dialektikát a feje tetejére, helyesebben a fejéről, amelyen állt megint a talpára állitottuk." [1]

A jelenségek összefüggése és kölcsönhatása

A jelenségek egyetemes összefüggése a jelenség egyik legáltalánosabb tulajdonsága. A jelenségek összefüggésének tétele még elvont formában fejezi ki a sajátosságot, hogy az egyes tárgyak és dolgok között meghatározott tartalmi kapcsolat áll fenn. Ha azt állitjuk, hogy két jelenség között összefüggés áll fenn, akkor ezzel még csak arra utaltunk, hogy valamilyen kapcsolat, viszony áll fenn a tárgyak között, de ebből még egyáltalán nem derül ki, hogy ez a viszony lényeges vagy elhanyagolható, szükségszerü vagy véletlen. Egyaránt összefüggés áll fenn egy New Yorkban élő amerikai és egy Vlagyivosztokban élő szovjet ember között, akik sohasem látják egymást, semmiféle kapcsolatuk sincs, de egy földteke lakói és közösen érdekeltek az atomháboru elháritásában, és másrészről összefüggésben áll egymással a Sabin cseppek beadása és a gyermekparalizis megelőzése. Az

1 Marx-Engels Müvei. 21. köt. 280-281. oldal.

első esetben az összefüggés rendkivül távoli, közvetett, bár bizonyos szempontból lényeges lehet, a másodikban viszont közvetlen, elkerülhetetlen kapcsolat áll fenn.

Ha a jelenségek közötti összefüggést közelebbről megvizsgáljuk, akkor ujabb általános vonásra bukkanunk: a jelenségek kölcsönösen összefüggnek, hatnak egymásra, kölcsönhatásban állnak egymással. A kölcsönhatás már tartalmi vonás, amely a jelenségeknek nemcsak esetleges kapcsolatait, összefüggéseit jelenti, hanem azt is, hogy az összefüggések hatásokban konkretizálódnak. A kölcsönhatások jelentős szerepet játszanak a jelenségek életében. A kölcsönhatás korántsem olyan szembetünő vonás, mint az összefüggés. Számos olyan jelenség van, amelyeknek egymáshoz való kapcsolata első pillanatra egyoldalunak tünik. Ezért a jelenségek összefüggéseinek megfelelően módszertanilag arra kell törekednünk, hogy lehetőleg feltárjuk az adott jelenség összes összefüggéseit, mert csak igy kaphatunk igaz képet a jelenségek lényegéről. Ennek az elvnek rendkivül nagy a jelentősége a modern tudományok számára, amelyek a komplex, több tudományág együttmüködését feltételező módszer sikereit mutatják. Nem kevésbé jelentős ennek az elvnek alkalmazása a társadalmi-politikai élet területén, ahol a jelenségeknek különösen gazdag kölcsönhatása figyelhető meg. Igen fontos pl. hogy a népi demokratikus Magyarország egyes jelenségeinek fejlődését, de akár egyéni életünk alakulását ugy értékeljük, hogy beleágyazzuk a népi demokratikus fejlődés egészébe.

Az egyetemes összefüggés és kölcsönhatás ténye módszertanilag nemcsak a totalitás elvének alkalmazását növeli meg, hanem a konkrét szemléletet. A metafizika ugyanis gyakran nemcsak abban nyilvánul meg, hogy kiragad néhány összefüggést, hanem abban is, hogy elvonatkoztat a konkrét történelmi körülményektől, s ezáltal eltorzitja a valóságot. Jellegzetes megnyilvánulása a metafizikus szemléletmódnak az, amikor a kapitalista és szocialista rendszerek összehasonlításánál a polgári szemlélet eltekint azoktól a konkrét történelmi körülményektől, amelyek a szocialista és kapitalista országok fejlődését jellemzik, pl. attól, hogy mennyi idő óta áll fenn a kapitalizmus /méghozzá egyes országokban háborus megrázkódtatások nélkül/, gazdaságilag mennyire fejlett országokban jött létre a kapitalizmus és hogyan jelentkezik ellenkező előjellel ez a tényező a szocialista országok többségénél stb.

A konkrétság követelménye ezzel szemben azt jelenti, hogy mindig a változó és fejlődő valóságból induljunk ki, a társadalmi igazságok értékét sohasem elvontan, hanem az adott valósággal összhangban állapitsuk meg. A konkrétság követelményének tartozéka az is, hogy sulyozzunk, differenciáljunk az adott feladatok és tennivalók között, keressük meg azt a döntő láncszemet, amelynek megragadása az adott periódusban az előrehaladást leginkább biztositja. A jelenségek sokoldalu összefüggésének és kölcsönhatásának vizsgálata elvezet bennünket a filozófia egyik központi problémájához, a determinizmushoz.

A determinizmus fogalma

A determinizmus kifejezés a latin determinare - meghatározni igéből ered. Filozófiai jelentése lényegében egybeesik a kifejezés eredeti tartalmával: a filozófiában azt az irányzatot nevezzük determinizmusnak, amely a jelenségek általános meghatározottságát vallja. A determinizmus ellentéte az indeterminizmus, amely tagadja a jelenségek egy részének vagy egészének meghatározottságát.

A meghatározottságon a jelenségek feltételezettségét, valamitől való függését értjük. A meghatározottságot nem szabad egy vagy két kategóriára, pl. az oksági és törvényszerü összefüggésére korlátozni.

A valóságban a tárgyak és jelenségek meghatározottsága gazdagabb, mint az oksági és törvényszerüségi determináció. Igy beszélhetünk az okságon és a törvényszerüségen kivül a kölcsönhatásról, az egész és rész viszonyáról, a mennyiségről és minőségről, a belső és külső ellentétekről mint a meghatározottság sajátos formáiról. Ezek a formák nem egymás mellett, egymástól elkülönitve léteznek, hanem egymást kölcsönösen áthatva: önállóságuk tehát viszonylagos. Különálló létjogosultságukat az adja meg, hogy a jelenségek meghatározottságát különböző oldalról világitják meg.

Elvileg a determinizmus formáit együtt kellene tárgyalnunk e fejezet keretében. Gyakorlatilag azonban azokat a kategóriákat, amelyek közvetlen összefüggésben állnak a jelenségek fejlődésével nem itt, hanem a fejlődés törvényszerüségeinél fogjuk megtárgyalni /ellentétek, minőség-mennyiség/.

A determinizmus és a filozófia alapkérdése

A dialektikus materializmus deterministá világnézet, a jelenségeket sokoldaluan meghatározottnak tartja.

Van-e valamilyen kapcsolat egy filozófus materialista, illetve idealista alapkoncepciója és a determinizmus kérdésében elfoglalt álláspont között.

Az első megközelitésben ugy tünhet, hogy a jelenségek általános determináltságának elismerése semleges tartalmu tétel, amely épp ugy összeegyeztethető az idealista világnézettel /legalábbis az objektiv idealizmussal/, mint a materialista alapkoncepcióval. Ez a látszat onnan származik, hogy a jelenségek általános meghatározottsága önmagában még nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi határozza meg a jelenségeket, mi által determináltak a jelenségek. Ezért képzelhető el, hogy a jelenségek általános determináltságának elve mögött egy idealista alapgondolat huzódjék meg, amely szerint a jelenségek egy isteni világrend részei, a jelenségek meghatározottsága végső fokon isten akaratára vezethető vissza. S valóban az objektiv idealizmus vallási világképe - de egyes nem vallásos irányzatok - /mint pl. Hegel filozófiája is/ magát bizonyos vonatkozásban deterministának vallja. Igy pl. a katolikus vallás teológusai fontos alaptörvényeknek tartják azt a tételt, hogy a világon mindennek megvan az "elégséges" oka.

Ha azonban közelebbről vizsgáljuk az objektiv idealizmus determinizmusát, akkor kiderül, hogy a determinizmus elvének formális elismerése mögött valójában indeterminista felfogás huzódik meg. Ennek bizonyitása érdekében bontsuk fel az "elégséges" ok formula zárójeleit és nézzük meg, mit ért a teológia azon a tételen, hogy mindennek elégséges oka van? Az elégséges ok elve kettős tartalmat takar: a tétel szerint minden jelenségnek vagy földi, tudományosan hozzáférhető, vagy "égi", közvetlenül isteni, azaz tudományosan megragadhatatlan oka van. Csakhogy a tudomány és az emberi gyakorlat számára csak azok az okok értékesek, amelyek tudományosan megragadhatóak, hozzáférhetőek. A teológiai felfogás tehát a tudomány nyelvére lefordítva annyit jelent, hogy nem minden jelenségnek van evilági megismerhető oka, a jelenségek egy része tehát tudományos szempontból indeterminált. Ezért az objektiv idealista felfogás tartalmilag az indeterminizmus egyik válfajának tekinthető.

Azt a tényt, hogy az objektiv idealizmus nem egyeztethető össze a következetes determinizmussal természetesen nem tekinthetjük véletlennek. Az objektiv idealizmus különböző válfajainak tengelyében egy olyan világszellem vagy isten áll, amelynek lényegéhez hozzátartozik a misztifikus, tudományos determinizmus által megközelithetetlen, tehát indeterminista lényeg.

A szubjektiv idealizmus és az indeterminizmus tartalmi összefüggése még nyilvánvalóbb. Az a tény, hogy a szubjektiv idealizmus tagadja a jelenségek objektivitását, eleve odavezet, hogy ezzel együtt tagadnia kell a jelenségek meghatározottságát is. Ezért a szubjektiv idealizmus általában a nyilt indeterminizmus álláspontjára helyezkedik.

De vajon szükségszerü-e, hogy egy materialista a determinizmus kérdésében is meghatározott irányban kötelezze-e el magát, vagy materializmusa ellenére lehet egyaránt determinista és indeterminista?

Nem nehéz megállapitani, hogy a filozófia alapkérdésére adott materialista válasz és a jelenségek általános determináltságának elve között szoros tartalmi összefüggés áll fenn. Ha a világot egy szakadatlanul mozgó, változó, végtelen sokoldalusságában is egységes anyagi jelenségcsoportnak fogjuk fel, akkor ebből az következik, hogy a jelenségek létrejötte, fennállása és változása evilági okok, feltételek, törvények által meghatározott, nincsenek misztikus, elvileg megmagyarázhatatlan dolgok és jelenségek. A következetesen materialista gondolkodónak tehát a determinizmus problémájára is igenlő választ kell adnia, el kell ismernie a jelenségek általános determináltságát.

Következésképpen arra a kérdésre, hogy van-e tartalmi kapcsolat a materializmus és a determinizmus, másrészről az idealizmus és az indeterminizmus között, lényegében igennel válaszolhatunk. Nemcsak a materialista koncepció igényli a determinista állásfoglalást, hanem az idealizmus irracionális, misztikus elemekkel terhelt világképe is az indeterminizmust. Az idealizmus lényegénél fogva nem fogadhatja el a jelenségek általános, evilági tényezőkből származó meghatározottságát.

A materialista dialektika az összefüggések tudománya

A dialektikának a tárgya a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás, más szóval az egész valóság összefüggéseinek legáltalánosabb formái, a mozgás, a változás, a fejlődés legáltalánosabb törvényszerüségei. A dialektika azokat az általános összefüggéseket és törvényszerüségeket tárja fel, amelyek a természet, a társadalom és az emberi megismerés különböző folyamatait egyaránt jellemzik. Ebből következik, hogy a dialektika a lét /természet és társadalom/ és a megismerés közös dialektikus törvényeinek tudománya. Ezen alapszik a marxista filozófiában a dialektika, a logika és az ismeretelmélet egysége. Ugyanakkor a dialektika általános törvényeinek specifikus /konkrét/ formákban való megjelenése kifejezi a köztük levő különbséget, a materialista dialektika tartalmi gazdagságát.[2]

A polgári filozófusok egy része vagy tagadja, vagy meghamisitja a dialektikát. Vannak, akik csupán a gondolkodás módszerének tekintik. Mások az érvelés müvészetének, logikai tudománynak nevezik a dialektikát. E nézetek alapvető hibája, hogy abszolutizálják a gondolkodás logikáját és elszakitják az objektiv valóságtól. Egyes burzsoá filozófusok meghamisitva a materialista dialektika tartalmát, azonositják azt Hegel idealista filozófiájával.

Ismeretes azonban, hogy Marx és Engels Hegellel ellentétben a dialektikus fogalmakat és törvényeket nem a fogalmak önfejlődéséből vezették le, hanem az anyagi világ jelenségeinek, folyamatainak elemzése révén dolgozták ki azokat. Általánositották a társadalmi gyakorlat és tudományos megismerés történelmi fejlődése során felhalmozott tapasztalatokat, materialista dialektikát alkottak. Marx és Engels nagy lépést tettek a forradalmi gondolkodás terén azzal, hogy alkalmazták a materialista dialektikát a politikai gazdaságtanra, a történelemre, a természettudományra, a filozófiára, a politikára és a munkásosztály stratégiájára.

---

2 A tartalmi gazdaság kifejezésre jut a klasszikusok meghatározásaiban pl. Engels "A természet dialektikája" c. müvében a dialektika tartalmát az összefüggések tudományának nevezte. Az "Anti Dühring" c. munkájában azt irja: "a dialektika egyenlő a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás, egyetemes mozgás és fejlődés törvényeinek tudományával, Lenin "Marx Károly" c. cikkében a dialektikát a fejlődésről szóló legsokoldalubb, legmélyebb tanitásnak nevezte.

A dialektika mint elmélet és módszer

A materialista dialektikának mint tudományos elméletnek a tartalma, az egyetemes összefüggés és mozgás, változás, fejlődés dialektikus kategóriáinak[3] és törvényeinek a kidolgozásában jut kifejezésre.

A dialektika mint módszer a dialektikus elmélet alkalmazása a valóság megismerésének és átalakításának folyamatára." A megismerés meghatározott eljárásait, módjait, szabályait értjük alatta, amelyek lehetővé teszik a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás törvényszerü folyamatainak a legteljesebb, mindenoldalu feltárását és meghatározott cél eléréséhez szükséges tevékenység meghatározását."[4]

Korunkban a dialektikus módszer alkalmazása és a dialektika kategóriáinak, törvényeinek ismerete, tudatos felhasználása - nélkülözhetetlen a mindennapi tevékenységünkben. A dialektikus módszer nélkül nem érthetők meg korunk társadalmi folyamatai, melyek fő tartalma a kapitalizmusból a szocializmusba, majd a kommunizmusba való átmenet. E forradalmi folyamatnak dialektikus elemzése nélkül nem mehet végbe a társadalmi élet forradalmi átalakitása, nem épülhet fel a szocialista, kommunista társadalom. A természet- és társadalomtudományok fejlődése is megköveteli a tudományos

3 Azokat a fogalmakat, amelyek a jelenségek valamely területének leglényegesebb, legalapvetőbb oldalait és összefüggéseit tükrözik, kategóriáknak nevezzük. Minden tudománynak megvannak a maga kategóriái. Filozófiai kategóriák a szaktudományok kategóriáitól eltérően nem egyszerüen a leglényegesebb sajátosságokat és összefüggéseket, hanem az egyetemes sajátosságokat és összefüggéseket tükrözik, vagyis azokat, amelyek a valóság és a megismerés minden jelenségére érvényesek. A filozófiai kategóriák egyetemes fogalmak, amelyek a valóság minden területére alkalmazhatók. Ezek közé tartoznak pl. az olyan fogalmak mint az egyes és általános, a mennyiség és minőség, az ok és okozat, a tartalom és forma, a szükségszerüség és véletlen, a törvény, a lényeg és jelenség, az ellentmondás stb.

4 MSZMP KB Politikai Főiskola Dialektikus materializmus c. jegyzet. /197o./ 62. oldal /dr. Egerszegi Ferenc irása./

felfedezések filozófiai elemzését és célszerü felhasználását, ami csak a dialektika módszereivel lehetséges.

A dialektika és metafizika ellentéte

A dialektika a metafizika elleni harcban jött létre és nyerte el mai formáját. A metafizika gyökeres ellentéte a dialektikának. A dialektika a jelenségeket kölcsönös összefüggésükben, meghatározottságukban vizsgálja. A metafizika a világ egyoldalu, korlátozott felfogása. Az egyszerü összefüggések elismerésén tul elhanyagolja a bonyolult összefüggések vizsgálatát, a jelenségeket egymástól elszakitva, izolálva szemléli.

A dialektika a jelenségeket állandó mozgásukban, változásukban és fejlődésükben vizsgálja. A metafizika abszolutizálja a viszonylagos állandóságot, a mozgást leegyszerüsiti a puszta helyváltoztatásra, csak mennyiségi változást, körforgást ismer el, tagadja a fejlődést. Az ellentmondást a dialektikával ellentétben nem a jelenségek változása, fejlődése forrásának, hanem szubjektivnek, csak a gondolkodásban érvényesülőnek tekinti. A dialektika a világ változását, fejlődését az önmozgásból vezeti le, melynek alapja a jelenségeken belül levő ellentétek egysége, harca.

A metafizikus módszer, mint a jelenségek, dolgok leegyszerüsitett vizsgálata a tudományokban nagy hibákat eredményezhet. Mint világnézeti szemlélet konzervativ, reakciós, mert tagadja a társadalom fejlődését. Ezzel szemben a materialista dialektika lényegéből kifolyólag kritikus és forradalmi, a világ megváltoztatásának, forradalmi átalakitásának módszere, fegyvere. A materialista dialektika a munkásmozgalom, a kommunista pártok gyakorlatának vezérfonala, a világ forradalmi átalakitásáért, a szocializmus és a kommunizmus megvalósitásáért folytatott harcot szolgálja.

Az objektiv dialektika, a logika és az ismeretelmélet egysége

A dialektikus módszer alapvető eleme - a vizsgálódás objektivitása. Vagyis abból indul ki, hogy a dialektika által vizsgált legáltalánosabb törvények, amelyek az egyetemes összefüggés különböző formái, - okság, szükségszerüség stb. - tőlünk függetlenül, rajtunk kivül, tehát objektive léteznek és elválaszthatatlan velejárói a mozgó, változó, fejlődő anyagi világnak. Tehát a valóság tárgyai, folyamatai és a köztük levő viszo-

nyok objektivek, a megismerő szubjektumtól függetlenül léteznek. Ebben jut kifejezésre a dialektikus materializmus objektiv jellege. Ez jelenti az objektiv dialektikát.

A marxista filozófia rendszerébe beletartozik a dialektikus logika és az ismeretelmélet is. Lenin sokoldaluan elemezte a marxista filozófiának azt a sajátosságát, hogy benne a dialektika a logika és megismerés elmélete egybeesik. A marxista filozófia abból indul ki, hogy a törvények két sora - az objektiv anyagi világ és az emberi megismerés, a gondolkodás törvényei - alapjukat, lényegüket tekintve azonosak. Azonosak abban az értelemben, hogy a gondolkodás, a megismerés törvényei csupán az objektiv világ törvényeinek visszatükröződését képezik. S ez annyit jelent, hogy a szubjektiv gondolkodás és az objektiv anyagi világ lényegileg azonos törvényeknek van alávetve, amelyek végső fokon nem mondhatnak ellent, hanem meg kell felelniök egymásnak. A dialektika, logika és ismeretelmélet tehát az anyagi világ és gondolkodás ugyanazon általános mozgástörvényeinek visszatükrözését képezi, ezért nem lehet közöttük áthághatatlan szakadék. Ez azt jelenti, hogy az ismeretelmélet és logika saját tárgyát a fejlődés folyamataként, történelmileg vizsgálja minden tételét, következtetését a fejlődésről szóló elméletre, a dialektikára alapozza.

A dialektika, az ismeretelmélet, a logika egybeesése azonban nem jelenti, teljes azonosságukat. Az objektiv világ fejlődésének törvényei és a gondolkodás törvényei tartalmukat tekintve egybeesnek, de különböznek megjelenési formájukban. A materialista dialektika ezért nemcsak a gondolkodás törvényeit /szubjektiv dialektika/, hanem a külső világ törvényeit /objektiv dialektika/ is átfogja s ezért magától értedődő, hogy az ismeretelmélet és logika, bár része a dialektikának, nem meriti ki azt. A lét és gondolkodás törvényeinek alapvető azonossága és megjelenési formáiknak különbözősége tehát az az alap, amelyre az ismeretelmélet, a logika és a dialektika egybeesése és ugyanakkor relativ különbözősége épül.

A materialista dialektika módszertani alapelvei

Az elmélet és módszer egységét megtestesitő dialektika módszertani alapelvei: az objektivitás, az egyetemesség és a történetiség elve.

Az objektivitás elve a valóság objektiv vizsgálatát jelenti, amely magából a valóságból indul ki, annak minden oldalát, összefüggését, törvényszerüségét igyekszik minél teljesebben számitásba venni. A szocializmus és kommunizmus épitésének idején ez külön jelentőségre tesz szert. A szocializmus a kommunizmus tudományos alapon épül, ami csak a természet és társadalom objektiv törvényei megismerésének és felhasználásának az eredménye lehet. A szubjektivizmus, a voluntarizmus,[5] mellőzi az objektiv feltételeket és törvényeket. A szubjektivizmus felnagyitja például az egyes személyek szerepét. Ilyen volt a második világháboru után Sztálin, Rákosi szerepének az eltulzása. Ekkor alakulhatnak ki a szubjektiv döntések, módszerek, amelyek azután, sulyos elméleti és politikai hibákhoz vezetnek.

Az egyetemes összefüggés elve azt fejezi ki, hogy minden jelenség, folyamat, összefügg más jelenségekkel, folyamatokkal, és közöttük különböző kapcsolatok léteznek. Másrészt kifejezi, hogy minden egyes folyamat, jelenség összetett, vagyis számos alkotórésze, oldala, tulajdonsága van, s ezek ugyancsak összefüggenek egymással. Ahhoz tehát, hogy megismerjük az adott jelenséget, folyamatot meg kell ismerni más jelenségekkel, folyamatokkal való kölcsönös kapcsolatait, másrészt az adott dolog részének, oldalainak kölcsönös összefüggéseit. Tehát az egyetemes összefüggés minél több formáját, megnyilvánulását kell vizsgálni ahhoz, hogy feltáruljon előttünk az objektiv valóság.

A történetiség elve azt jelenti, hogy minden létező konkrét jelenséget, folyamatot, keletkezésében, fejlődésében, pusztulásában vizsgálunk, mindig abban a történelmi, társadalmi közegben, amiben valóban létezik. A helytől, az időtől sem lehet eltekinteni, a konkrét helyzet konkrét elemzése nélkülözhetetlen feltétele a dialektikus megismerésnek.

---

5 A voluntarizmus idealista /főképpen szubjektiv idealista/ filozófia és pszichológiai áramlat, amely az akaratot teszi a világ ősalapjává, szembeállitja a természet és a társadalom objektiv törvényeivel és tagadja, hogy az emberi akaratot a környezet határozza meg. A voluntarizmus megtalálható a mai polgári szubjektiv idealista és különösen az egzisztencializmusban. A marxizmus lényegével ellentétes mindenféle voluntarizmus. Ezért mind az ideológia, mind a politikai gyakorlat terén szembenáll a voluntarista tendenciákkal.

Ugyanakkor a materialista dialektika módszertani alapelvei összefüggnek egymással, kölcsönösen kiegészitik egymást. Az összefüggést nem ismerhetjük meg a történetiség, az objektivitás nélkül, a dolgok történetét fejlődését pedig az összefüggés ismerete nélkül.

2./ Az okság egyetemessége és az oksági összefüggés dialektikája

Gyakorlati tevékenységünk során, a jelenségek, folyamatok vizsgálata közben az első kapcsolat, összefüggés, ami elénk tárul az, hogy egy dolgot vagy jelenséget mindig, vagy rendszerint egy meghatározott másik dolog, vagy jelenség követ, a két dolog, jelenség között tehát meghatározott kapcsolat van. Az oksági összefüggés vagy kauzalitás[6] elve kifejezi azt, hogy minden dolognak, jelenségnek, folyamatnak anyagi oka van.

Az okság fogalma és egyetemes jellege

Az okság fogalma: filozófiai kategória, olyan jelenségek szükségszerü összefüggéseinek a megjelölése, melyek közül az egyik - az ok - kiváltja a másikat - az okozatot. Az a tényező, amely adott esetben egy másik dolgot, folyamatot, annak változását kiváltja, az az ok. Az a jelenség, amelyet előidéz, létrehoz, az az okozat. Az okozati összefüggés tehát két egymástól különböző elemből áll. A kiváltó tényezőből, azaz az okból és a kiváltott tényezőből, azaz az okozatból.

De ahhoz, hogy az okozati összefüggés létrejöjjön nem elég az ok jelenléte, hanem szükségesek bizonyos feltételek is. A feltételek nem közvetlen előidézői az okozatnak. Általában passziv szerepük van az ok aktiv szerepével szemben. A társadalmi forradalmak kirobbanásának az oka például a termelőerők, és termelési viszonyok közötti ellentmondás. Feltétele pedig az, hogy az uralkodó osztály már nem képes a régi módon irányitani, de a tömegek sem akarnak a régi módon élni. /Objektiv feltétel/ A szocialista forradalom kirobbanásának esetében a szubjektiv feltételek is nagy szerepet

6 Okság /kauzalitás/ filozófiai kategória olyan jelenségek szükségszerü összefüggésének megjelölésére, melyek közül az egyik /az ok/ kiváltja a másikat /az okozatot/.

játszanak /szervezett munkásosztály, forradalmi elmélet, forradalmi párt, mely szervezi, irányitja a forradalmat.

Az okokat meg kell különböztetni az alkalmaktól is. Ennek főleg a társadalmi jelenségek megitélésében van jelentősége. Például az USA az elmaradott országok gazdasági, politikai életébe való beavatkozását az ott élő amerikaiak védelmével, állitólagos sérelmével indokolta. De ez nem az igazi ok. A beavatkozás igazi oka: az USA világuralmi törekvéséből fakad, kihasználni, gazdaságilag, politikailag uralma alá kényszeriteni az elmaradott országokat.

Az oksági összefüggés egyetemes jellegü. Ez kifejezésre jut az okságban mint filozófiai kategóriában. Ez azt jelenti, hogy nincsenek ok nélküli jelenségek, nincsenek olyanok sem, melyek hatás, következmény nélkül valók. Ezt fejezi ki az okság törvénye. Az okság egyetemes jellege, a konkrét, ok okozati összefüggéseken keresztül jut érvényre. Az okság objektiv jellegü. Nem is lehet más, mert az okság az objektive létező anyag mozgásában, változásában, kölcsönhatásában létrejövő objektiv viszony. "Nem a megismerő emberi elme hozza létre, nem érzetek vagy fogalmak viszonya, hanem tőlünk függetlenül, objektive létező viszonyok, amelyek a gyakorlati tevékenységben lesznek az ember előtt ismertté."[7] Oksági kapcsolat csak ott idézhető elő, ahol a dolgok természetük szerint objektive oksági viszonyba kerülnek egymással.

Az oksági összefüggés dialektikája

A mechanikus materializmus minden dolognak csak külső okot feltételez. Számára az ok csak ok, az okozat csak okozat lehet.

A materialista dialektika az oksági összefüggést dialektikus kapcsolatnak fogja fel, mely szerint minden ok egyben okozat is, az okozat pedig ok is. Az ok és okozat között kapcsolat van, összekötődnek egymással, oksági láncot alkotnak. Például a technika fejlődése oka a tudományok fejlődésének, a tudományok fejlődése ugyanakkor visszahat a technika fejlődésére, annak egyik okává válik. A kérdés azonban ugy is megfogalmazható, hogy ugyanaz az ok például ismétlődés esetén ugyanazt az okozatot hozza-e lét-

7 MSZMP KB. Politikai Főiskola. A materialista dialektika c. jegyzet /1973./ 31. oldal./ Dr. Szabó Gábor irása.

re? Ha a feltételek és okok teljesen azonosak, beleértve annak a jelenségnek a változatlanságát is, amelyre a hatást gyakorolták, akkor az okozatnak is meg kell ismétlődnie. "Az oksági törvénynek nagy a gyakorlati jelentősége. Ezen alapszik a modern nagyipar széria termelése, mely feltételezi, hogy az ismétlődő gépi müveletek mint okok azonos okozatokat, gyártmányokat eredményeznek. A kommunista pártok politikája is arra épül, hogy a kapitalizmus mint ok, lényegében ugyanazokat az okozatokat hozza létre a különböző kapitalista országokban és végső fokon a kapitalizmus ellentétei a társadalom gyökeres átalakulásához vezetnek."[8] Az utóbbi példa azonban rámutat arra is, hogy az oksági törvényt sem szabad leegyszerüsitve, a valóságos összefüggésekből kiragadva értelmezni.

A valóságban a jelenségek szakadatlanul változnak. Átalakulnak, a feltételek és a tárgyak, amelyekre az okok hatnak és ezért egy és ugyanazon ok különböző okozathoz vezet. A kapitalista országok fejlődése például az azonos okok mellett is igen eltérő képet mutat, mert a sajátos történelmi feltételek, az osztályok mozgása stb. rendkivül változatos eredményeket hozhat. Éppen ezért a dialektikus materializmus az előbbi elvet - azt, hogy az azonos okok azonos feltételek mellett, azonos okozatokat hoznak - kiegészitette azzal, hogy egy ok sokféle okozatot eredményezhet, egy okozatnak többféle oka lehet. Minden okozat előidézésében számos ok közös hatása játszik szerepet. Ennek az a magyarázata, hogy egyetlen kölcsönhatás sincs elszigetelve a többi kölcsönhatástól, hanem szervesen összefügg velük, hat rájuk és maga is hatásuk alatt áll.

Azonban maguk az okok sem egyforma szerepet töltenek be a jelenség kiváltásában. Vannak alapvető okok, amelyek nélkül az okozat nem következhet be és vannak nem alapvető okok, amelyek nélkül az okozat bekövetkezhet. Például a tőkés gazdasági válság alapvető oka a termelés társadalmi jellege, és az elsajátitás magántőkés formája. Nem alapvető okként felléphetnek pl. a pénz devalvációja, az egyes vállalatok csődje, bizonyos áruk iránti kereslet csökkenése stb. Ezek hiánya nélkül azonban még bekövetkezhet a gazdasági válság. Az ok okozati össze-

8 Bővebben lásd a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem tankönyv /1969-1970./ 206. oldal.

függések olyan képzetek, amelyek csak az egyes esetre való alkalmazásukban érvényesülnek. Mihelyt a világ egészével hozzuk kapcsolatba, ott összefolynak, feloldódnak az egyetemes összefüggés, kölcsönhatás szemléletében, az okok és okozatok folytonosan helyet cserélnek.

Az okság világnézeti problémái

Az okozati összefüggés világnézeti problémáit lényegében két csoportra oszthatjuk: az egyikhez azok a kérdések tartoznak, ahol elsősorban a materialista okságelmélet ütközik össze az idealista felfogásokkal, mig a másik csoport azokat a kérdéseket foglalja magában, ahol főleg a dialektikus szemlélet áll szemben a metafizikus koncepcióval.

Az idealizmus és a materializmus első összeütközési pontja az okság kérdésénél az okozati összefüggés egyetemességének problémája. A dialektikus materializmus az okság egyetemességét vallja, azt állitja, hogy a világon minden jelenség okságilag meghatározott.

Az okság egyetemességének elve részben olyan következtetés, amelyet a materialista világképből vezethetünk le. Ha igaz az a tétel, hogy a világon minden jelenség a mozgásban levő anyag része vagy terméke, akkor ebből az következik, hogy minden jelenség származását és alapját az anyagi világban kell keresnünk, minden jelenségnek anyagi, evilági oka van.

Az okság egyetemességének elvét azonban nemcsak általános filozófiai elvek, hanem a tudományok fejlődése és az emberi gyakorlat is alátámasztja. A természet- és társadalomtudományok fejlődése egyaránt azt igazolja, hogy minden jelenségnek megvannak az okai. A jelenségek ebből a szempontból csak abban különböznek egymástól, hogy vannak olyan jelenségek, amelyeknek már megismertük az okait, mig más jelenségeknél az okok feltárása még a tudomány jövőbeni feladata.

Az a tény, hogy a tudomány fejlődésének bármely pontján találhatunk olyan jelenségeket, amelyeknek még nem ismerjük vagy még nem kielégitően ismerjük okait, látszólag ellentmond az okság egyetemessége elvének. Valójában ez a látszat csak addig áll fenn, amig a kérdést elvontan, csak egy adott időszak vonatkozásában vizsgáljuk. A tudomány

fejlődése éppen abban áll, hogy fokozatosan és tömegméretekben tárja föl azokat az okokat, amelyek [illegible] a tudomány egy előző fejlődési fokán még ismeretlenek voltak. Gondoljunk pl. arra, hogy a modern orvostudomány az utolsó fél évszázadban hányféle betegségnek tárta föl a kórokozóit /vagyis okait/ és egyben azokat a gyógymódokat /okokat is/, amelyekkel a betegségek leküzdhetők.

Az okság egyetemességének elvét azonban nem minden szaktudomány művelői fogadják el egyaránt. Különösen a fizikusok körében terjedt el az az ellenkező felfogás, amely szerint a fizika egyes ágaiban, különösen az elemi részecskék világában nem érvényesül a determinizmus elve. Ez a meggyőződés a "fizikai" idealizmus értelmezésének szerves tartozéka, amely szerint a mikrofizika világában elavult a determinizmus elve, a kvantummechanika tudomány csak egy indeterminista értelmezéssel egyeztethető össze.

A fizikai indeterminizmus problémája

A fizikai indeterminizmus behatóbb elemzése és bírálata jelentős elméleti fizikai jártasságot igényel, ezért a jegyzet keretei között arra korlátozzuk magunkat, hogy a vitának néhány, a behatóbb szakismerettel nem rendelkezők számára is érthető, filozófiai mozzanatát érintsük.[9]

Előljáróban egy félreértést szeretnénk tisztázni, amelynek nyomaival nap mint nap találkozhatunk a filozófiával ismerkedők körében. E félreértés lényege abban áll, hogy egyesek megismerkedve Heisenberg, Bohr filozófiai tárgyu munkáival, arra a következtetésre jutnak, hogy a fizika legkiválóbb képviselői egyöntetüen indeterminista következtetéseket vonnak le a kvantummechanika eredményeiből, s a fizikai indeterminizmus marxista bírálatát ugy tekintik, mint a marxista filozófia szembenállását a modern fizika eredményeivel. Ez a magatartás azonban gyökerében idegen a modern marxizmustól, amelynek természettudományokhoz való viszonyát az az alapgondolat vezérli, hogy a marxista filozófiának feltétlenül tiszteletben kell tartania a természettudományok bizonyitott eredményeit. A bizonyitott természettudományos eredmények tiszteletben tartása azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a tételek idealista interpretációit is el kellene fogadnia a marxista filozófiának, ellenkezőleg, köteles-

9 Ennek következtében ez a rövid fejtegetés természetszerüen nem tarthat igényt arra, hogy a fizikai indeterminizmus bírálatának tekintsék.

sége, hogy ezekkel vitába szálljon.

Amikor tehát a marxista filozófia vitatja a kvantummechanika indeterminista értelmezését, akkor nem a természettudományos eredményeket vonja kétségbe, hanem az azokból levont idealista következtetéseket.

A fizikai indeterminizmus fő képviselői Bohr és Heisenberg feleslegesnek tartják az okságot, s mivel az okságot azonositják a determinizmussal, kiküszöbölendőnek tartják a determinizmust is. Következtetésüket egy olyan különbségre épitik, amelyben a kvantummechanika valóban eltér a klasszikus mechanikától. A klasszikus mechanikában a törvények alapján mód nyillott arra, hogy egy makrotest helyzetének és impulzusának /leegyszerüsitve sebességének/ ismeretében - bizonyos határok között - ki lehetett számitani jövőbeli helyzetét és sebességét.

Ezen az alapon képesek a csillagászok arra, hogy megjósolják egy már előzőleg megismert üstökös ujramegjelenésének időpontját, s hasonlóképpen ez ad lehetőséget arra, hogy kiszámithatók legyenek egy ürhajó pályaelemei, ami egyben lehetőséget ad az ürhajó pályájának kivánt irányban történő megváltoztatására. Ezzel szemben a kvantummechanikában Heisenberg felfedezése nyomán kiderült, hogy fizikailag lehetetlen megmérni párositott változóknak pl. valamely részecske helyzetének és impulzusának egyidejü pontos értékeit, ezért nincs lehetőség arra, hogy a részecske jövendő állapotait előre megjósolhassák. Ezt a reális különbséget Heisenberg ugy értékeli, hogy az előre megjósolhatóság hiánya egyet jelent az okság és ezzel együtt a determinizmus hiányával.

Okság és előreláthatóság

Ezzel az értelmezéssel azonban több szempontból nem lehet egyetérteni. Az értelmezés első hibája abban áll, hogy alaptalanul azonositja egymással az okságot az előreláthatósággal. Az okság és az előreláthatóság azért nem azonositható egymással, mert a két kategória két különböző szférába tartozik, az okság az ontológia /lételmélet/, mig az előreláthatóság a gnoszeológia /ismeretelmélet/ területére. Az okozati összefüggésre vonatkozó tételek arról tanuskodnak, hogy az okság elve és az okozati összefüggés egyetemessége az objektiv valóság jellemzője, s e tételek érvényességét teljesen hibás

lenne attól függővé tenni, hogy vajon ismerjük-e például egy meghatározott időpontban a jelenségek összes okait és következményeit. Nyilvánvaló, hogy nincs és nem is lesz soha olyan időpont, amikor a jelenségek összes okait megismerhetnénk, ez azonban nem adhat alapot az okozati összefüggés egyetemességének elvében való kételkedésre.

A tudományok fejlődése ugyanis arról tanuskodik, hogy tömegméretekben tárulnak fel olyan okok, amelyek egy korábbi szakaszban is hatottak már, de ismeretlenek voltak. Ennek alapján a szaktudományok zömének képviselői ugy vélekednek, hogy ha egy jelenségcsoport esetében nem ismerik az okokat, mint pl. jelenleg a rákbetegség esetében, akkor ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy az adott jelenségcsoportnak objektive sem lennének okai.

Az okság azonositása az előreláthatósággal azonban más szempontból is hibás. Az azonositók hibája nem csak abban áll, hogy figyelmen kivül hagyják a lételmélet és ismeretelmélet különbségét, hanem abban is, hogy hibásan általánositják a klasszikus mechanika eredményeit. Amennyiben ugyanis elfogadnánk azt az előbbiekben megcáfolt feltevést, hogy az okság mégis azonos az előreláthatósággal, akkor ezt nem csak a mechanika eredményeivel kellene alátámasztanunk, hanem a többi szaktudomány tapasztalataival is. A többi szaktudomány tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy a biológiában vagy a társadalomtudományok különböző ágaiban az okok ismeretében a jelenségek összetettsége következtében koránt sincs lehetőség olyan foku előrelátásra, mint a mechanikában, ami azonban egyáltalán nem akadályozza meg a biológia és a társadalomtudományok müvelőit abban, hogy területükön érvényesnek tartsák az okság elvét és az okozati összefüggés törvényeit.

De hibás az okság azonositása az előreláthatósággal azért is, mert ahogy okság lehetséges előreláthatóság nélkül, ugy előreláthatóság is lehetséges okság nélkül. A modern tudomány fejlődése során kiderült, hogy az előrelátások teljessége és pontossága rendkivül sok körülménytől függ, lehet pontatlanul jósolni oksági törvény alapján, mig ezzel szemben a statisztikus törvényekkel néha lényegesen magasabb foku előreláthatóság biztositható.

Végül hibás ez az álláspont azért is, mert a kvantummechanikában is félreismerhetetlen jelei vannak annak, hogy bizonyos jelenségek objektiv okozati összefüggésben állnak egymással, igy pl. közismert jelenség a kvantummechanikában, hogy egy elektron csak akkor bocsájt ki sugárzást, ha egy erőtér felgyorsitja, az erőtér tehát vitathatatlanul oka az elektronsugárzásnak.

Összefoglalva megállapitható, hogy a felismert okozati összefüggések - tudományáganként változó mértékben - adnak ugyan lehetőséget az előreláthatóságra /s ennek kétségtelenül nagy gyakorlati jelentősége van, az okok megismerésének egyik fő célja éppen a jövőbeli események előrelátása, s ezen keresztül az emberi célok megvalósitása/, ez azonban semmiképpen sem adhat alapot arra, hogy azonositsuk egymással az okságot és az előreláthatóságot. Ezzel egyrészt figyelmen kivül hagynánk a fel nem ismert okok óriási birodalmát, /a birált elmélet logikai következménye, hogy a fel nem ismert okokat előreláthatóság hiányában nem tekintik okoknak/ másrészt mellőznénk annak a ténynek az értékelését, hogy a felismert okok tudományáganként nagyon egyenlőtlen lehetőséget adnak az előrelátásra.[1o]

A világ "okának" problematikája

Az okság egyetemességének problémája felvet egy olyan lényeges világnézeti kérdést, amelyről a filozófia történetében sok vita folyt: vajon az okság egyetemességének elve kiterjeszthető-e magára a világra, van-e a világnak is mint minden konkrét jelenségnek, létrehozó oka? Nem nehéz megállapitani, hogy ennek a kérdésnek világnézetileg nagy hordereje van, mert az egyes filozófiai irányzatok közvetlen alapjaira vonatkozik, hiszen azt taglalja, hogy mire épül, mitől származik a világ.

Nem véletlen, hogy az ellentétes világnézeti irányok állásfoglalása ebben a kérdésben is gyökeresen különbözik egymástól. Az objektiv idealizmus egyes vallásos válfajai,

---

1o Bár a kvantummechanika értelmezőinek tulnyomó többsége elfogadja azt a heisenbergi feltételezést, hogy egy egyedi részecske jövendő állapotait elvi okokból lehetetlen előre látni, ismeretes a fizikában olyan interpretáció is, amely feltételezi egy un. subquantummechanikai szint létezését, amelynek törvényei alapján egy egyedi részecske jövőbeli állapota is előre látható lenne.

például a neotomista filozófia nagy jelentőséget tulajdonit a "világ oka" problémájának, és Aquinói Tamás óta egyik legjellegesebb istenbizonyitékának tartja az okság elvének kiterjesztését a világra. A bizonyitás legegyszerübb formájában a következőképpen hangzik: Ha a világon mindennek van oka, akkor a világnak is kell, hogy legyen oka. S ez az ok nem lehet más, mint isten.

Ez az érvelés első pillanatban kézenfekvőnek, meggyőzőnek látszik. A közelebbi vizsgálat azonban azt mutatja, hogy az érvelés nem állja ki a kritika próbáját. Az érvelés gyengeségei ott kezdődnek, hogy a teológia csak látszólag fogadja el azt a tételt, hogy a világon valóban mindennek megvan a maga oka. Ha ugyanis feltesszük azt a kérdést, hogy vajon az istennek van-e rajta kivül álló, létrehozó oka, akkor egyértelmüen tagadó lesz a válasz. Az istent kivételnek tartják, istent senki sem hozta létre, az örökkön élő eszmének nincs oka. Ha azonban a teológia az istent kivonja az okság egyetemességének érvénye alól, akkor milyen jogon veti fel azt, hogy az anyagi világnak feltétlenül kivülálló okának kell lennie?

Az érvelésnek továbbá nemcsak az a gyengéje, hogy egyik alaptételét a teológia maga sem fogadja el. Hibás az érvelés azért is, mert nem veszi figyelembe, hogy a világ mint egész az okság szempontjából lényegesen különbözik egy-egy konkrét jelenségtől. Minden konkrét anyagi jelenségről elmondható, hogy annak van valamilyen a jelenséget létrehozó oka, mert minden konkrét jelenség mellett találhatunk más jelenségeket, amelyek azt időben megelőzik. De vajon van-e az anyagi világon kivül is más jelenség, ami az anyagi világot létrehozhatja? A világ okáról csak akkor beszélhetnénk, ha előzőleg bebizonyitanánk azt, hogy a világon kivül is létezik még más jelenség, pl. az isten. Csakhogy a teológia éppen az oksággal kivánja az isten létét bebizonyitani, s ezzel azt a hibát követi el, hogy előre igaznak tételezi fel azt /az isten létét/, aminek bizonyitását célozza.[11]

A dialektikus materializmus szerint nincs tudományos alapunk arra, hogy feltételezzük egy világon kivül fekvő lénynek, mint a világ külön okának létezését. De vajon nem furcsa-e, hogy a világon minden jelenségnek megvan a maga oka, s éppen a világnak mint egésznek nincs külön oka?

11 Az ellenérvelés lényege Spinozától származik.

Valójában itt nincs semmi olyan, ami filozófiailag megmagyarázhatatlan lenne. A világ jellegének eltérése az okság viszonylatában a konkrét jelenségektől egyszerüen annak a következménye, hogy az anyagi világ teremthetetlen és megsemmisithetetlen, időben örök, szemben a konkrét születő, változó és pusztuló jelenségekkel, s igy a nem létrejövő világ "keletkezését", okát kutatni tulajdonképpen értelmetlen.

A célokságí elmélet vagy a teleológia összefüggése a vallással

A dialektikus materializmus nemcsak a "világ oka" problémájánál ütközik össze az objektiv idealizmus álláspontjával, hanem az un. célokság kérdésében is. Az objektiv idealizmus a determinizmus leglényegesebb formájának nem az okságot tartja, amely alkalmas lehet arra, hogy a földi okok sok oldalu és mély feltárásával ateista következtetésekhez vezessen, hanem a jelenségek általános célszerüségét.

Az objektiv idealizmusnak ezt az elgondolását a filozófiai nyelv teleológiának[12] hivja /a görög teleosz - cél kifejezés alapján/. A teleológikus felfogás szerint a világon minden jelenség valamilyen rendeltetést tölt be, célkitüzést valósit meg.

A teleológiai felfogás jellegzetesen vallási koncepció /csaknem minden modern vallás tanitásában megtalálhatjuk a teleológikus elemeket/, felfedezhetők azonban teleológikus tendenciák nem vallásos elméleteknél is. Mivel magyarázható az a tény, hogy a különböző vallási felfogások vonzódnak a célszerüségi elmélethez? Ennek oka abban rejlik, hogy

12 Teleológia: a természet összes jelenségeinek célszerüségéről, célirányosságáról szóló filozófiai tan. A teleológia szerint nemcsak az embernek, hanem a természet minden jelenségének célmeghatározó principiuma, különös fajtáju lelke van. Az ember tudatosan tüz ki célt maga elé, a természetben viszont öntudatlanul valósul meg a cél. A teleológia szerint az élet és a gondolkodás elve magában az anyagban van, amely nem holt atomokból, hanem "élő", a képzelet alkotás képességével rendelkező monászokból áll.

az ember Darwin tudományos felfedezéséig nem tudott választ adni, különösen az élőlények tökéletességére, szervezetük és tevékenységük látszólagos célszerüségére. "A teleológia pedig az élőlények szervezetének és müködésének fejlettségéből arra következtetett, hogy ezek önmagukból nem fejlődhettek a tökéletesség magas fokára, hanem egy égi "mester" kezenyomát viselik." 13

Darwin mérte az első csapást a teleológiára. Bebizonyitotta, hogy az élőlények fejlettsége természetes okok, földi törvények eredménye, az élőlényeket nem teremtették, hanem a fajok fejlődése utján jöttek létre. A természetben ami van, az nem célszerüség, hanem alkalmazkodás a környezethez.

A történelmi materializmus kiegészitette Darwin felfedezését azzal, hogy feltárta a társadalom valódi mozgástörvényeit, feleslegessé tette a történelem "külső" isteni forráshoz vezető magyarázatát. Bebizonyitotta, hogy az emberi társadalomban valóban érvényesül a célszerüség, de ez gyökeresen különbözik a teleológikus célszerüségtől. Ez a célszerüség tisztán földi eredetü, az emberek tudatos célokat kitüző tevékenységének a megnyilvánulása. És hogy milyenek az emberek által kitüzött célok, azok mindig anyagi, társadalmi okok által determináltak. Az emberi tevékenység szférájában tehát valóban jelen van a célszerüség, a célkitüzés, de ezt az emberi tevékenység kereteit átlépve, a természet, a világ mindenség egészére is kivetiteni metafizikus tulzás, mely idealizmushoz vezet, egy felsőbbrendü célkitüző lény létét feltételezi, amit a vallásos világnézet nyiltan hirdet.

Kimutatta a történelmi materializmus azt is, hogy az emberek cselekedeteinek a célok által való meghatározottsága nem végső meghatározottság, mert maguk a célok is determináltak. Végső fokon az objektiv külvilág határozza meg a célokat, az emberi szándékot is. Az ember helyzete tehát, a társadalom és a természet által determinált.

Az okozati összefüggésről szóló filozófiai tételek alkalmazása a jogtudományban

Az okozati összefüggés egyike azoknak a filozófiai kategóriáknak, amelyeknek kiemelkedő szerepük van a jogtudományban. A különféle jogágakban sürün találkozunk

13 Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem tankönyv. /1969-7o./ 2o8. oldal.

az okság gal, gondoljunk pl. a büntetőjogi vagy a polgári jogi felelősségrevonás problémájára vagy a kriminológia egyik alapvető kérdésére: a bünözés okainak, az un. kriminogén tényezőknek a problémájára.

De vajon érvényesülnek a jogtudományban és a jogalkalmazásban azok a sajátosságok, amelyeket az előbbiekben az okozati összefüggéssel kapcsolatban feltártunk? A kérdés látszólag feleslegesnek tünik, hiszen ha a marxista filozófia törvényei közül a dialektika törvényei általános érvényüek, miért ne érvényesülnének éppen a jog területén? Mégis a kérdésnek megvan a maga létjogosultsága: az okság kategóriájának jogi alkalmazása során olyan sajátosságok bukkannak elő, amelynek következtében a marxista jogtudományban egy időben vita folyt arról, nem rendelkezik-e a marxista jogtudomány egy külön, a filozófiaitól eltérő un. "jogi okság gal." Ez a vita azzal a megnyugtató eredménnyel zárult, hogy nincs szükség egy külön "jogi okság" kategóriára, mert a jogban is csupán az az általános jelenség figyelhető meg, ami a többi szaktudomány területén: a filozófiai törvények itt is különös, az adott szakterületnek megfelelő sajátosságok formájában jelentkeznek.

Az első, és igen lényeges sajátosság annál a problémánál jelentkezik, hogy vajon ugyanazt tekinti-e oknak a jogtudomány mint a filozófia. A kérdés közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy ezen a területen mutatkoznak bizonyos eltérések. Az eltérések forrása abban rejlik, hogy a filozófiát az okozati összefüggések törvényszerüségeinek kutatásánál közömbösen hagyja, hogy az egyes jelenségeknek, melyek a konkrét okai, s ennek következtében a filozófia mindazt oknak tekinti, ami egy adott jelenség létrejöttét előidézte. Ezzel szemben a jogtudományt az okozati összefüggés főleg egy meghatározott aspektusban, a felelősségrevonás vonatkozásában érdekli, mivel azonban felelősségrevonni csak embereket lehet, méghozzá épelméjü és bizonyos kort elért embereket, a jogtudomány számára azok az okok relevánsak, amelyek emberi magatartást rejtenek magukban.

Igy pl. ha a fékhiba következtében egy gépkocsi balesetet idéz elő, akkor filozófiailag vitathatatlanul a fékhiba a baleset egyik oka, mig a jog a fékhiba mögött megkeresi azt az emberi magatartást, amelynek alapján valaki esetleg felelőssé tehető /pl. a gépkocsivezető elhanyagolta a fék

rendbentartását/. Sőt nem egyszer az ember felelős lehet olyan jelenségek bekövetkeztéért is, amelyeknek filozófiailag nem ő volt az oka, de passziv magatartásával, kötelességének nem teljesitésével mégis felelős lehet egy büncselekmény bekövetkeztéért. Ez a jelenség figyelhető meg az un. mulasztásos büncselekményeknél, pl. amikor egy sorompóőr nem engedi le a sorompót s ennek következtében a vonat elüt egy embert. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben filozófiailag a baleset oka a vonat mozgása, jogilag azonban a sorompóőrt vonják felelősségre.

Az okság jogi alkalmazásának az a sajátossága, hogy emberi magatartást, méghozzá általában tudatos emberi magatartást tekint csak oknak, semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a filozófia okság kategóriája ne lenne alkalmazható a jogtudományban, mert az esetek messze tulnyomó részében a jog által oknak tekintett emberi magatartás filozófiailag is egyik vagy fő oka a jelenségek bekövetkeztének.

A marxista filozófia okságról szóló tanainak számos olyan alapelve van, amelyet a szocialista jogtudomány közvetlenül is fontosnak tart. Ezek közé tartozik pl. az okozati összefüggés objektivitásáról szóló tanitás. A szocialista büntetőjognak lényeges eleme az a tanitás, amely szerint az okozati összefüggés a tényálladék objektiv oldalához tartozik, ami annyit jelent, hogy az okozati összefüggés feltárásánál csak az vizsgálandó, fennállt-e objektiv okozati összefüggés az elkövető magatartása és a bekövetkezett eredmény között. E kérdésben a szocialista büntetőjog vitát folytat a polgári büntetőjog egyik koncepciójának az un. adaequat causalitas mai, kései megnyilvánulásaival. Az adaequat causalitas elméletének hivei szerint csak abban az esetben lehet okozati összefüggésről beszélni a büncselekményt elkövető magatartása és a bekövetkezett eredmény között, ha olyan eredmény következik be, amely előrelátható volt /bár már az elmélet képviselői is vitatkoztak azon, hogy a biró vagy az elkövető előrelátása lényeges vagy az általános elvárhatóság/. A marxista felfogás szerint az adaequat causalitas elmélete, amikor az okságot szubjektiv mozzanatoktól teszi függővé, összekeveri az okságot a bünösséggel, és ezzel zavarokhoz vezet.

Hasonlóképpen érvényesül az okság egyetemességéről szóló elv is, a jogtudomány sem ismerheti el olyan esetek

létjogosultságát, amelyeknek misztikus, emberileg fel nem tárható okai lennének. Igy pl. a nyomozásnál termé szetes és magától értetődő feltételezés, hogy minden büncselekménynek vannak reálisan me gragadható okai.

Nem mellőzhetők a jogtudomány számára azok a dialektikus összefüggések sem, amelyek az okságot jellemzik. Terjedelmi korlátok miatt két elv alkalmazásának szükségességére mutatunk rá. Az a tény, hogy a jogtudomány az okot az emberi magatartásban keresi és arra korlátozza, eleve azt jelenti, hogy tullép a mechanikus okságfelfogáson, amely döntően a külső okokra épit. A jogtudomány számára azonban nem közömbös az sem, hogy milyen szerepük van a külső okoknak a belső emberi okok kialakulásában, a belső okokra való koncentrálás nem eredményezheti a dialektikus kapcsolat mellőzését. Hogy erre mennyire szükség van, pl. a bünösség megállapitásánál, azt talán a végszükség problémája igazolja a legjobban, amelyet a büntetőjog olyan extrém esetnek tekint, ahol a külső okok olyan kényszeritő erővel hatnak, hogy kizárják a bünösség megállapitását.

Széles mértékben érvényesül a jog területén az ok és okozat közötti dialektikus kölcsönhatás elve, a jogra is vonatkozik a sajátosság, hogy nem minden területen van egyforma jelentősége az okozat visszahatásának az okra. A dialektikus kölcsönhatás legáltalánosabb formája az állam és a jog felépitmény jellegénél érvényesül, ahol az állam és a jog a legváltozatosabb formákban hat vissza az őket /végső fokon/ létrehozó gazdasági alapra. De érvényesül a dialektikus kölcsönhatás az egyes jogágak szintjén is, igy pl. a büntetőjogban nem lebecsülendő jelentősége van annak a ténynek, hogy a büncselekmények, különösen a jelentősebbek visszahatnak az elkövetőre.

3./ A törvényszerü és véletlen összefüggések marxista és idealista értelmezése

A szükségszerü, véletlen és törvényszerü összefüggések tanulmányozásának egyik megközelitési módja az, hogy a kategóriák elemzésénél az okság egyetemességének elvéből indulunk ki. Minden jelenség, ahogy ezt az előbbiekben megállapitottuk, okozatilag meghatározott. Vajon milyen

viszonyban állanak egymással az okok és az okozatok? Szükségszerü-e az okozat bekövetkezése az okok /és a feltételek/ fennállása esetén? Az oksági viszony valóban tartalmaz egy szükségszerüségi mozzanatot, az okok és feltételek megléte elkerülhetetlenül előidézi az okozat bekövetkezését. Ez a megállapitás azonban ebben a formában rendkivül elvont és keveset mond a gyakorlati élet és a tudományos szükségletek számára. A gyakorlati életet és a tudományt ugyanis elsősorban az érdekli, hogy a jelenségeknek melyek azok az oldalai, összefüggései, amelyek lényegesek, amelyekre épiteni, számitani lehet, megkülönböztetésül azoktól az oldalaktól vagy összefüggésektől, amelyek egyediek, vagy csak ritkán fordulnak elő. A válasz a szükségszerü vagy törvényszerü és a véletlen dialektikája alapján fogalmazható meg.

A szükségszerü és a véletlen összefüggés

De vajon milyen összefüggést tekinthetünk szükségszerünek és milyet nem szükségszerünek, hanem véletlen összefüggésnek. A szükségszerü és a véletlen összefüggés kapcsolatban áll más összefüggésekkel, például az oksági törvénnyel is, de nem azonos velük, megvannak a csak rá jellemző vonásai.

A szükségszerüség a jelenségek belső lényegéből fakad és azok törvényét, rendjét, strukturáját fejezi ki. Szükségszerü az, aminek adott feltételek esetén okvetlenül be kell következnie. Tehát azt az összefüggést tekinthetjük szükségszerünek, amely az adott tárgy, jelenség vagy folyamat lényeges az adott dolgot alkotó elemek belső meghatározottságából, kapcsolatából adódik. Olyan kapcsolat, amely az adott jelenség vagy folyamat létezése esetén elkerülhetetlenül létrejön, amelynek oka az adott tárgyban, jelenségben, folyamatban van. Felfoghatjuk ugy, hogy egy konkrét jelenséget vagy folyamatot alkotó lényeges, belső elemek, pólusok közötti viszony, amely elkerülhetetlenül, szükségszerüen létrejön és ez a viszony kifejezi az adott dolog meghatározottságát.

A véletlen alapja nem a jelenségek belső lényege, hanem más jelenségeknek az adott jelenségre gyakorolt hatása. A jelenségekre vagy folyamatokra irányuló külső hatásokból fakad, külső körülmények határozzák meg, oka is külső. A dolgok, jelenségek csak ugy léteznek, hogy más dolgokkal

összefüggésben, kölcsönhatásban vannak és ez a kölcsönhatás kapcsolat, amiből a véletlen mint összefüggés adódik. Szükségszerü tehát a jelenség vagy folyamat belső lényeges elemei közötti viszony, mig a véletlen ugyanazon jelenség vagy folyamat külső, más dolgokkal való kapcsolata által kialakult viszony, összefüggés.

Csak konkrét esetben különböztetjük meg a szükségszerü és véletlen összefüggéseket. A valóságban a szükségszerü és véletlen összefüggés dialektikus kapcsolatban állnak egymással, helyet cserélhetnek. Vagyis, ami az egyik összefüggésben szükségszerü, az más összefüggésben véletlen. A szükségszerü és véletlen összefüggés objektiv és egyetemes jellegü összefüggés.

A szükségszerü és a véletlen összefüggés világnézeti jelentősége

A szükségszerü és a véletlen összefüggésnek nagy világnézeti jelentősége van. A filozófia történet során, de napjainkban is találkozunk olyan nézetekkel, amelyek tagadják a szükségszerü és véletlen dialektikáját. A mechanikus materializmus képviselői csak a szükségszerüséget ismerik el, azt abszolutizálják és ezzel a fatalizmus álláspontjára kerülnek.[14] Azt tartják, hogy az emberek tehetetlenek a természet, a társadalom erőivel szemben és ezzel a kiszolgáltatottság érzését táplálják az emberekben. A szubjektiv idealizmus képviselői pedig a véletlent abszolutizálják. Tagadják a társadalmi fejlődés szükségszerü folyamatát, a társadalmi haladást. A véletlen tényezőknek tulajdonitanak meghatározó szerepet, - például a nagy egyéniségeknek a történelemben - és lebecsülik a néptömegek történelemformáló szerepét. Tagadják a társadalom objektiv törvényszerü fejlődését. A materialista dialektika a szükségszerüség és véletlen egységét kölcsönös kapcsolatát huzza alá. A szükségszerüség a véletleneken át tör utat magának. Ebből az a fontos utmutatás is adódik, hogy minden esetben fel kell ismerni a véletlenek tömegén át megnyilvánuló szükségszerüséget, mert a véletlen a szükségszerüség eleme, kiegészitője és megnyilvánulási formája. A valóságban semmi sem létezik a belső szükségszerüség és külső vé-

14 Fatalizmus, az a tanitás, amely szerint az ember életét és a történelem menetét az emberen kivülálló ellenállhatatlan hatalom, a végzet /sors, Fatum, Moira/ határozza meg.

letlen esetleges kapcsolata nélkül. Ezért mondjuk, hogy a szükségszerü a véletlen alapja, a véletlen a szükségszerüség megjelenési formája. E megállapitásnak a gyakorlati jelentősége abban van, hogy csak ezen összefüggés ismeretében tudunk előre látni, belső lényeges okok meglétéből következtetni, hogy valami következik, de arra is számitani, hogy a várt következmény létrejöttében véletlen összefüggések is közre játszhatnak. Például a szükségszerüség alapján állithatjuk, hogy a proletariátus világméretü győzelme elkerülhetetlen. Azonban ez a világtörténelmi szükségszerüség számos véletlen összjátékán tör utat magának.

A törvény a szükségszerü összefüggés bonyolultabb formája

A törvény az egyetemes és szükségszerü összefüggés bonyolultabb formája. A törvény kategóriája a tudomány és a filozófia hosszas fejlődésének az eredményeként jött létre. "A törvény fogalma - irja Lenin - egyik lépcsőfoka a világfolyamatban levő egység és összefüggés - kölcsönös függés és teljesség - emberi megismerésének." [15] A törvény filozófiai kategória a jelenségek belső lényegi, összefüggéseinek megjelenülésére, amely szükségszerü fejlődésüket meghatározza. A törvény a jelenségek vagy anyagi objektumok tulajdonságai között fennálló oksági, szükségszerü és tartós összefüggés meghatározott rendjét, azokat az ismétlődő lényegi viszonyokat fejezi ki, amelyek között egyes jelenségek meghatározott változásokat idéznek elő más jelenségekben. A törvény legfontosabb jegye a lényeg, a lényegesség, mert ebből levezethetők a törvény többi jegyei is. /A törvény és lényeg azonos rendü, egy fokon álló fogalmak./

Azokat az összefüggéseket nevezzük lényeges összefüggéseknek, melyek a jelenségek, dolgok, folyamatok léte, fennállása szempontjából alapvető jelentőségüek. A lényeg rendszerint a dolog vagy jelenség belső fejlődésével függ össze és a dologra vagy jelenségre jellemző jegyek fejeződnek ki a lényeges kapcsolatokban.

Az anyagi világ lényegi összefüggései a dolgok, jelenségek belsejéből fakadnak, ezért végig kisérik a dolgok, jelenségek egész létét. Sőt, ha a dolgok, jelenségek

15 Lenin Müvei 38. kötet. 34. oldal.

megismétlődnek, a lényegi összefüggések is megjelennek. Például a szocializmusnak lényeges összefüggése a kizsákmányolásmentesség vagy a javak végzett munka arányában történő elosztása. Ezek nemcsak lényeges, hanem tartós összefüggések is, mert a szocializmus egész időszakára jellemzőek. Vagy az élet lényeges összefüggése az anyagcsere. Azonban tartós összefüggés is, mert állandó jellemzője az élő anyagnak.

A lényegiségből következik az általánosság is. A jelenségek lényeges belső összefüggései általában minden azonos tipusu jelenségre jellemzőek, amennyiben a lényeges összefüggések általánosak. Az előbbi példánál maradva: a kizsákmányolásmentesség, a javaknak a végzett munka arányában történő elosztása nemcsak tartós, hanem általánosan jellemzője is a szocialista társadalomnak, mert a szocializmus lényegéből fakad és minden szocializmust építő társadalom lényeges vonása. Az anyagcsere ugyancsak tartós és általános jelenség, mert nem egy élőlény életét kiséri végig, hanem az élet általános jellemzője, minden élőlénynél megtalálható.

A törvény jellemzője a szükségszerüség is. Ezalatt azt értjük, hogy a törvényszerü összefüggés mindig bekövetkezik, mivel belső, lényegi feltételei érvényesülését elengedhetetlenné, szükségszerüvé teszi. Például, ha az egyes országokban a szocialista forradalom eredményeképpen megdöntik a kapitalista társadalmi rendet, megteremtik a proletárdiktaturát, - az egyes országok egymástól eltérő szinvonala ellenére is - szükségszerüen hatni kezdenek a szocializmus törvényei.

A törvény fennáll mindaddig, amig az anyag mozgásformája /vagy fejlődésének meghatározott szakasza/, illetve a gondolkodás megfelelő mozgásformája létezik, s fennáll mindaddig, ameddig léteznek a mozgás vagy gondolkodás adott formáját képviselő jelenségek. Például az értéktörvény az ősközösségi társadalom bomlásának időszakában kezdett érvényesülni, érvényesült a rabszolgatartó, a feudális társadalomban, érvényesül a kapitalizmus és a szocializmus viszonyai között is. Ez a törvény csak akkor tünik el a porondról, ha felépül a kommunizmus, amikor egyáltalán nem lesz szükség árutermelésre. Vagy az a törvény, hogy az emberek tudatát társadalmi létük határozza meg, az em-

beri társadalom megszületésével jött létre, és létezni fog mindaddig, amig az emberi társadalom létezik.

A törvény tehát szükségszerü, általános, tartós, összefüggés, a jelenségek vagy azok oldalai között.

A törvények objektivitása és tendencia jellege

A törvények ugyanakkor objektiv jellegüek is. Az anyagi világ törvényeit nem az emberek tudata, akarata teremti, hanem attól függetlenül léteznek. A tudomány csak visszatükrözi a megismeréstől függetlenül létező objektiv törvényeket. A tudomány törvényei, a természet és a társadalom objektiv törvényeit tükrözik. /A marxista filozófia itt is bizonyitja az anyagi világ elsődlegességét a tudattal szemben./ A dolgokban, jelenségekben nem azért hatnak törvények, mert azt az ember vagy valami természetfeletti lény adja az anyagi világnak, hanem azért képes tudatunk megalkotni a törvény fogalmát, feltárni a törvény tartalmát, mert a valóságban az anyagi viszonyokban ilyen általános lényeges összefüggések vannak.

A megismerés és a világ átalakitása a felismert törvények alapján megy és mehet végbe. "A világ - irja Lenin - az anyag törvényszerü mozgása és megismerésünk, mivel a természet legmagasabb terméke csak arra képes, hogy visszatükrözze ezt a törvényszerüséget." [16]

Az objektivitás azt jelenti, hogy a törvények léte és fennállásuk elkerülhetetlenül, összekapcsolódnak azokkal a viszonyokkal, amelyeknek törvényei. Az anyagi világ változásai uj feltételeket hoznak létre a törvények érvényesülése számára, ilyenkor módosulhat, változhat, növekedhet, csökkenhet azok hatása, de ha a változások teljesen megszüntetik az adott anyagi egységet és ujat állitanak helyére a törvények is megszünnek hatni, uj viszonyok alapján uj törvények hatnak.

A törvények sohasem "tisztán", minden hatástól elkülönülve, hanem megközelitően, tendenciaként hatnak. Az adott területen egyszerre több törvény is érvényesül, melyek keresztezhetik egymást, hatást gyakorolhatnak egymásra. Például a szocialista elosztás elve - munkaszerin-

16 Lenin Müvei 14. kötet. 17o. oldal.

ti elosztás - is csak erősödő tendenciaként érvényesül, mert a jövedelem-szerzésnek társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszán még más lehetősége is van. A tendenciaszerüség azonban nemcsak a társadalmi törvények sajátossága, hanem a természeti törvények jellemzője is. Igy például a szabadesés, Galilei által feltárt törvénye sem érvényesül a maga tisztaságában, mert a légkör, széljárás és egyéb tényezők befolyásolják a szabadon eső test sebességét.

A voluntarizmus és a fatalizmus bírálata

A törvények objektiv jellegének az elismerése a tudományos világnézet elengedhetetlen feltétele. A voluntarizmus /szubjektiv idealista filozófiai irányzat/ tagadja a törvények objektiv jellegét, eltulozza az ember teremtő erejét és az objektiv törvények mellőzésével akadályozza a valóság megismerését, a valóság - természet és a társadalom - megváltoztatására irányuló tevékenységét, a reális célok kitüzését. A fatalizmus pedig az objektiv törvények jellegét ugy fogja fel, mint valami végzetszerüséget az ember számára. Tagadja azt, hogy miután az ember megismerte a törvényeket, tevékenységével befolyásolhatja /meg nem szüntetheti/ azok érvényesülési körét és közvetlen hatását.

A törvények objektiv jellegének fatalista felfogása egyrészt feltételez olyan misztikus tényezőket, melyek előre meghatározzák az ember sorsát, másrészt figyelmen kivül hagyja azt a tényt, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket. A társadalmi törvények nem az emberi cselekedeteken kivül, hanem az emberi cselekedeteken keresztül érvényesülnek, tehát az emberek nagymértékben befolyásolhatják a törvények alakulását. A fatalizmus eszmei gyökere abban van, hogy a kizsákmányoló társadalomban a törvényszerüségek általában spontánul hatnak, s ezért a törvények látszólag mint idegen hatalmak uralkodnak az emberek felett.

A materialista dialektika elutasitja a voluntarista és a fatalista felfogásokat. Bebizonyitja, hogy a természetben és társadalomban objektiv törvények érvényesülnek és ez nem áthághatatlan akadály az emberi cselekvés számára. Ellenkezőleg az ember a természet és társadalom törvényeire támaszkodva, azokat fokozatosan megismerve átalakitja a

természetet, társadalmat. Hiszen az emberi szabadság nem a természeti törvényektől való függetlenségben rejlik, hanem abban, hogy az emberek megismerhetik a törvényeket és meghatározott célokra hatni hagyják őket. Minél inkább vonja hatalma alá az ember a természetet, annál inkább megvalósul szabadsága.

A törvények fajtái

A törvényeket osztályozhatjuk fajtáik - általánosságuk foka - szerint. Megkülönböztetünk kauzális, strukturális, valamint dinamikus és statisztikus törvényeket.

Kauzális törvényeknek nevezzük azokat az összefüggéseket, amelyek lényeges, tartós és általános okok által meghatározottak. A kauzális törvények fejezik ki elsősorban a jelenségek mozgásának, változásának, fejlődésének törvényszerü oldalait, mert /amint azt már az oksági összefüggésnél tárgyaltuk/ jellemzőjük az időbeni egymásutániság és az, hogy az egyik jelenség /vagy több jelenség/ létrehozza, kiváltja, avagy megszünteti a másikat. A kauzális törvény, mozgás-törvénynek is nevezhető. Ilyen kauzális törvény például a kapitalizmusban a termelési válság törvénye, amelynek fő okai: a kapitalizmus alapvető ellentmondása, a termelés és fogyasztás közötti ellentmondás, valamint a termelés anarchiája.

A strukturális törvények lényege abban áll, hogy a jelenségek szerkezetileg meghatározott módon épülnek fel, a jelenségek alkotó elemei szükségszerüen meghatározott viszonyban állnak egymással. A strukturális törvényszerüség nem abban áll, hogy bizonyos tartós, lényeges és általános okok következtében meghatározott folyamatok jönnek létre, hanem az időbeli tényezőktől függetlenül maga a fennálló állapot tartalmaz szerkezeti törvényszerüségeket. Ilyen példája a strukturális törvényeknek a kizsákmányoló társadalmak osztályszerkezete. Ilyen törvény pl. hogy a kapitalista társadalom meghatározott osztályokból áll, elsősorban tőkés és munkásosztályból. Ez törvényszerüség, mert e két alapvető osztály nélkül a kapitalizmus sem létezik. Vagy a biológiában az egyes állat- és növényfajok faji jellemzői, vagy a fizikában az atomok felépitése stb.

A kauzális /oki/ és strukturális /szerkezeti/ törvények nem válnak el élesen egymástól, sokkal inkább egymást kölcsönösen áthatva érvényesülnek. A kettő viszonyában azon-

ban a strukturális törvények fejezik ki elsősorban a jelenségek mozgásának, változásának, fejlődésének törvényszerü oldalait, a jelenségek szerkezete pedig meghatározott fejlődés eredményeként jön létre. Ennyiben a kauzális törvények nélkül nem érthetjük meg a strukturális törvényeket sem.

A felsoroltakon kivül megkülönböztetünk még dinamikus és statisztikus törvényeket. "A megkülönböztetés alapja abban áll, hogy mig a dinamikus törvény minden egyes, a hatókörébe eső jelenségre közvetlenül érvényes, addig a statisztikus törvény csak az adott terület jelenségeinek tömegére érvényes. A statisztikus törvény segitségével tehát nem határozható meg az egyes jelenség viselkedése vagy mozgása, az egyes jelenségek eltérhetnek a statisztikus törvénytől, amig a dinamikus törvény esetében ilyen eltérés nem lehetséges. Például dinamikus törvény a tömegvonzás törvénye, mert egyetlen tömeggel biró fizikai jelenség sem vonhatja ki magát a tömegvonzás törvényének hatálya alól. A társadalmi törvények viszont statisztikus jellegüek, amelyek az emberek meghatározott csoportjának általános magatartását irják elő, azonban az egyes emberek tevékenysége eltérhet, ellentmondhat a törvénynek. Például a társadalmi osztályharc törvénye az emberek nagy számára érvényes. Az egyes munkás vagy tőkés magatartása ellentmondhat osztálya törvényszerü mozgásának, az osztály lényegét kitevő emberek cselekedetei azonban egybeesnek a törvénnyel. Az osztályharc tehát olyan statisztikus törvény, ami az emberek nagy számára érvényes. Azonban a statisztikus jelleg nemcsak a társadalmi törvényeket jellemzi, hanem a természeti törvények jelentős részét is. Statisztikus jellegüek például a kvantummechanika vagy a kinetikus gázelmélet törvényei is.

A specifikus, az általános és az univerzális törvények

Csoportosithatjuk a törvényeket hatóterületük szélessége szerint is. Ebből a nézőpontból a törvényeknek három fő csoportja van:

1. specifikus vagy részleges törvények;
2. a jelenségek nagyobb csoportjában érvényes általános törvények;
3. egyetemes vagy univerzális törvények.

A specifikus törvények a konkrét specifikus jelenségek vagy az anyag részleges tulajdonságai közötti viszonyt fejezik ki. Objektive pontos mennyiségi és minőségi meghatározottsággal rendelkeznek és függvényszerüen határozott matematikai formában kifejezhetők.

Az általános törvények az objektumok és a jelenségek nagy összességeinek általános tulajdonságai között fennálló viszonyokat jellemzik /pl. a tömeg, az elektromos töltés megmaradásának törvényei a fizikában, a természetes kiválasztódás törvénye a biológiában stb./ Ezek is kifejezhetők törvényszerüen.

Az egyetemes törvények a világ alapvető dialektikus törvényszerüségei, amelyek az anyag egyetemes, mindenütt létező tulajdonságai, változási, illetve fejlődési tendenciái közötti viszonyokat fejezi ki. Utóbbiaknak nincs konkrét függvényszerü formájuk és matematikai kifejezésük, mivel nem korlátozzák őket semmilyen konstansok, paraméterek, meghatározott feltételek vagy objektumok specifikus csoportjai, hanem ugy jelentkeznek, mint az általános, amely az 1. és 2. csoport törvényeinek sokaságában nyilvánul meg.

Az előbbiekben jellemzett törvénycsoportok közötti határok, különbségek feltételesek, mozgékonyak. A részleges, specifikus törvényekben az általános törvények müködése nyilvánul meg, az utóbbiakat pedig konkrét jelenségek, többek között részleges törvények általánositása utján ismerjük meg. A törvények érvényesülése attól függ, hogy megvannak-e hozzá a megfelelő feltételek. A feltételek megteremtése biztositja azt, hogy a törvényekből adódó következmények a lehetőség szférájából a valóság szférájába menjenek át. A társadalomban a törvények /társadalmi törvényszerüség/ érvényesülése feltételezi az emberek tevékenységét, akik képesek - akár tudatában vannak, akár nem - megteremteni vagy megsemmisiteni a törvények érvényesülésének /realizálódásának/ feltételeit.

Az egzisztencialista törvény-koncepció

A modern polgári filozófiai irányzatok közül különösen az egzisztencialista és a neopozitivista filozófiában találkozhatunk a törvények idealista értelmezésével. A két irányzat közül az egzisztencializmus elsősorban a társadalmi törvények létezését vonja kétségbe. J.P. Sartre, amikor még

nem közeledett a marxizmushoz, a következőképpen indokolta meg a társadalmi törvények tagadását: Abból indult ki, hogy az ember gyökeresen különbözik minden más élő és élettelen lénytől. A különbség lényege szerinte abban áll, hogy az emberen kivül minden más jelenség léte és mozgása determinált, az ember cselekedete azonban alapjában indeterminált. Sartre nem tagadja ugyan, hogy a társadalomban élő embert számtalan benyomás éri, hatnak az emberre, kora sajátos viszonyai, problémái. Ennek ellenére ugy véli, hogy az emberi cselekedetet mégsem lehet döntően determináltnak tekinteni, mert a cselekedet alapjában az emberi döntéstől függ. Az ember abszolut szabad, sorsa az, hogy "szabadságra itéltetett." Ebben a döntésben végső fokon senki és semmi sem segit az embernek. Az ember magára hagyott lény, aki végső fokon - a társadalmi hatások ellenére is - abszolut szabad.

Jellegzetesen példázzák a sartre-i felfogást szinmüvei. Magyarországon is sokáig nagy sikerrel játszották: "Az ördög és a jóisten" c. drámáját, amelyben a főhös szakadatlanul olyan dilemmák között vergődik, amelyekben a választás csak a között van, hogy több ember vagy kevesebb ember pusztuljon el, s a választásban semmiféle társadalmi eszme nem segiti a hőst.

Az egzisztencializmus sartre-i felfogása indokolatlanul felnagyitja a választás szerepét az emberi történelemben. Az a tény, hogy a társadalomban meghatározott társadalmi formák követik egymást, az ellentétes osztályokra bomlott társadalomban az osztályok szakadatlanul harcot vivnak stb. arra utal, hogy az emberi választásokat nem lehet abszolut elsődlegeseknek és függetleneknek felfogni.

Ebből következően nem lehet egyetérteni azzal a sartre-i gondolattal sem, hogy az emberek teljesen magukra hagyottan döntenének a valóságban a társadalmi eszmék, sőt az emberi közösségek segitséget adhatnak a döntések kialakitásához.

A neopozitivista törvényfelfogás

A neopozitivizmus, amely magát tudományfilozófiának nevezi, természetszerüen nem követheti a nyilt voluntarizmus utját. A törvények egyértelmü tagadása ugyanis teljesen illuzórikussá tenné azt a célkitüzést, amely arra irányul, hogy a tudomány

eredményeit filozófiailag interpretálják. Ezért a neopozitivizmus fő vonala elismeri a tudomány törvényeinek létjogosultságát, de tagadja azok objektivitását. Ezt a hipotézist a következőképpen próbálják megalapozni. Minden elméletnek közvetve vagy közvetlenül az érzéki tapasztalatok utján kell igazolódnia. A törvények mint általános kijelentések azonban nem verifikálhatók, mert az egyedi tények sohasem adnak kielégitő alapot egy általános tétel igazolására, s ezért a törvényeknek csak mint az egyes tényekkel előrelátó szabályoknak van valószinü értékük. Értelme tehát csak az egyes konkrét esetekre vonatkozó tételeknek van, a törvények csak gondolati segédeszközök. Ebből arra következtetnek, hogy objektiven, önmagukban, érzéki tapasztalattól függetlenül nincsenek objektiv törvények, az ilyenek létezésének feltételezése teljesen értelmetlen.

A neopozitivizmus felfogása ellentmondásos. Nem tud választ adni arra, hogy ha a törvények nem a valóság törvényei, akkor miért támaszkodhatnak rájuk a tudományos kutatók, miért teszik lehetővé a törvények az események előrelátását? Nyilvánvaló, hogy a törvények csak azért alkalmasak erre a funkcióra, mert ténylegesen meghatározzák az események menetét.

Eltulozza a neopozitivizmus a törvények bizonyitásának meglevő nehézségeit. A törvények konkrét esetekben való érvényesülése valóban nem bizonyitja teljesen, hogy a törvény a jövőben is mindig hatni fog, ez azonban nem jelenti azt, hogy egyáltalában nem bizonyitaná a törvények létezését. Az a tény, hogy a törvények az esetek tömegében érvényesülnek, nagymértékben valószinüvé teszi a törvények fennállását.

A neopozitivizmus empirizmusa szükségszerüen elvezet a törvények számának erős korlátozásához is. Igy pl. tagadják a filozófia törvényeinek zömét, mivel ezek a törvények szerintük a nem érzékelhető valóságra vonatkoznak, és igy még közvetve egyedi tények segitségével sem igazolhatók.

A neotomista törvényfelfogás

Sajátos álláspontot foglal el a törvények kérdésében a neotomista filozófia. A neotomizmus egyrészről formailag elfogadja a determinizmus elvét /lásd az okságról és a teológiáról vallott felfogásukat/, ugyanakkor teológiai okokból meg-

kérdőjelezik a törvények szükségszerü voltát. A neotomizmus formailag itt sem tagadja, hogy vannak törvényszerüségek, de azt állitja, hogy semmi sem szabja meg az anyagi világon belül, hogy a törvények pont olyanok legyenek, amilyenek, lehetnének tehát egészen mások is, s ennyiben a törvények is véletlenek. Semmiféle logikai ellentmondás vagy lehetetlenség sem állna elő azzal, hogy egy természeti törvény másként vagy egyáltalán nem müködne.

A neotomista álláspont jellegzetesen tudományellenes. A különböző szaktudományok ugyanis éppen arra törekszenek, hogy feltárják az esetleges változó, más körülmények között másként végbemenő mögött az állandót, a törvényt. Ezek a törvények akkor is törvények maradnak, ha a tudomány adott fejlettségi fokon még nem tud választ adni arra, hogy miért pont olyanok a törvények, amilyenek. /Emellett a miértek vég nélkül feltehetők, hiszen a törvény megalapozásával kapcsolatban most már az alapozás miértje kérdezhető meg./ A neotomizmus álláspontja itt annyiban áll szemben a tudománnyal, hogy mig a tudomány a törvényszerü és véletlen megkülönböztetésére törekszik, addig a neotomizmus egybemossa a törvényszerüt a véletlennel, azon az alapon, hogy mindegyik más is lehetne, mint amilyen.

Ennek az álláspontnak azonban nemcsak abban áll a gyengéje, hogy szkepticizmussal szemléli a tudomány eredményeit, hanem abban is, hogy mig az egyik pólust indokolatlanul megfosztja megalapozott törvényszerü jellegétől, addig a másik pólust még indokolatlanabbul felruházza az önmegalapozottság tulajdonságával és mereven elutasitja az itt sokkal jogosabbnak tünő, az istennel kapcsolatos miérteket. Valóban szinte kiáltó az ellentét a neotomizmus álláspontjának két gondolata között, mig a neotomizmus a tudósok tizezreinek több évtizedes, sőt évszázados munkáját, amely a törvények feltárásával lehetővé tette, hogy az ember hihetetlen gyakorlati eredményeket érjen el /pl. a világürbe való behatolás/, könnyedén véletlenszerünek bélyegzi, addig a saját bevallásuk szerint tudományosan megközelithetetlen, vélt istenfogalmat, amelynek még létezése felől is viták folynak, a legnagyobb természetességgel ruházza fel a szükségszerüséggel, a további megalapozás szükségtelenségével.

4./ A tartalom és forma; a lényeg és jelenség; a lehetőség és valóság összefüggése

A valóság tárgyainak, jelenségeinek és folyamatainak egyetemes összefüggésével, az összefüggések és kölcsönhatások sokféleségével kapcsolatban, már előzőleg is jeleztük, hogy a valóság reálisan létező és bonyolult összefüggéseit, azok sokféleségét és konkrét formáit, elméletileg a materialista dialektika fogalmai, kategóriái fejezik ki. E kategóriák közül az oksági, a szükségszerű és a törvényszerű összefüggés kategóriáinak lényegét összefoglaltuk. A valóság egyetemes összefüggéseinek mélyebb és alaposabb megismerése miatt, röviden összefoglaljuk a tartalom és a forma; a lényeg és a jelenség, illetve a lehetőség és a valóság kategóriák és összefüggések lényegét, kölcsönös viszonyukat és szerepüket is.[17]

A tartalom és a forma fogalma, összefüggése

A "tartalom" mint a materialista dialektika kategóriája valamely jelenségre jellemző valamennyi kölcsönhatás és ezek által meghatározott változás összességét jelenti. Például valamely társadalom tartalma: a társadalmat alkotó emberek között létrejövő valamennyi kölcsönhatás, s különösen azok a kölcsönhatások, amelyek az anyagi javak termelése, elosztása és fogyasztása során alakulnak ki; a pártok, az állam és az állampolgárok közötti kölcsönhatások stb.

Valamely jelenség tartalmáról beszélve hangsulyozandó, hogy ehhez a belső és a külső kölcsönhatások is hozzátartoznak: a jelenséget alkotó elemek közötti kölcsönhatások is, valamint a jelenségnek más, őt körülvevő jelenségekkel való kölcsönhatásai is. Például valamely élő szervezet tartalmához nem csak a bensejében lezajló folyamatok tartoznak, hanem mindazon aktusok is, amelyek voltaképpen meghatározott válaszreakciók a külső közeg bizonyos tényezőinek hatására.

A jelenségre jellemző kölcsönhatások és változások nem rendszertelenül mennek végbe, hanem meghatározott keretek között, amelyektől bizonyos stabilitást és minőségi meghatározottságot kapnak, s meghatározott, viszonylag stabil

17 E kategóriákat Alekszandr Septulin: A marxizmus-leninizmus filozófiája cimü tankönyve /Kossuth Könyvkiadó, 1972./ alapján foglaljuk össze.

összefüggés-rendszerrel, meghatározott strukturával rendelkeznek. A tartalmi mozzanatok viszonylag stabil összefüggésrendszere, strukturája alkotja a jelenség formáját. Így például az állati szervezet formája: a test morfológiája, strukturája; a termelési mód formája: az anyagi javak termelése és elosztása folyamán az emberek között kialakult társadalmi viszonyok viszonylag tartós rendszere.

A tartalom és a forma összefüggése

Mint már rámutattunk, a tartalom és a forma szerves összefüggésben, dialektikus egységben van, de ebben az egységben nem azonos szerepet töltenek be. A meghatározó a tartalom, a forma a tartalom közvetlen hatására jön létre.

A tartalom közvetlen hatására létrejövő forma mindamellett nem passziv, hanem a maga részéről visszahat a tartalomra. Ez a hatás általában kétféle: a forma vagy elősegiti a tartalom kifejlődését, vagy akadályozza, attól függően, hogy megfelel-e a tartalomnak vagy sem. Ha megfelel, elősegiti a tartalom kibontakozását. Ha nem felel meg, hátráltatja a tartalom fejlődését.

Miért van az, hogy a forma egyes esetekben megfelel a tartalomnak, más esetekben nem? Azért, mert a forma természetét tekintve stabil, a tartalom viszont változékony, mozgékony, a jelenségre jellemző folyamatok összességét jelenti. A forma létezésének kezdeti szakaszában megfelel az őt életre hivó tartalomnak, tág teret biztosit a fejlődése számára. A tartalom gyorsan fejlődik. Egy idő elteltével azonban már olyan szintet ér el, hogy az adott összefüggésrendszer keretei szükké válnak. A forma kezdi akadályozni a tartalom fejlődését. Olyan helyzet alakul ki, amelyben a forma nem felel meg a tartalomnak. A későbbiekben ez az eltérés egyre sulyosabbá válik, s előbb-utóbb a régi forma - a viszonylag stabil összefüggésrendszer - összeomlásához vezet, illetve uj összefüggésrendszer, uj forma kialakulásához, amely az első időkben szintén megfelel az őt meghatározó tartalomnak, majd pedig szintén elavul és uj váltja fel, s ez igy megy a végtelenségig.

A régi forma összeomlásának és az uj forma kialakulásának folyamata a tartalom gyökeres minőségi átalakulásának folyamata. Egyes kölcsönhatások, folyamatok megszün-

nek, mások létrejönnek, ismét mások módosulnak benne.

Például, amikor az egyik gazdasági rendszert vagy termelési módot másik váltja fel, mert megoldódtak az ellentmondások a fejlődésükben előreszaladt termelőerők /tartalom/ és az elavult termelési viszonyok /forma/ között, nemcsak a forma - az emberek közötti termelési viszonyok -, hanem a tartalom - a termelőerők - is átalakul. Igy például, amikor a kisipari, kézmüves termelésről megtörtént az átmenet a tőkés manufakturára, a termelési viszonyok megváltozásával együtt lényeges változások következtek be a termelőerők területén is, aminek eredményeképpen teljesen uj termelőerő jelent meg, mivel másként osztották el az embereket a termelési folyamatban és másként szervezték meg a munkát. Megváltoznak a termelőerők akkor is, amikor a tőkés termelési viszonyok szocialistává alakulnak át; lényeges rekonstrukciót hajtanak végre rajtuk. Mivel a szocializmusban nem a profitszerzés a termelés célja, hanem az emberek szükségleteinek maximális kielégitése, szükségképpen megváltozik a vállalatok tevékenységének iránya, más arányok jönnek létre az egyes termelési ágak között, korábban nem létező, uj ágazatok születnek stb.

Tehát a fejlődő tartalomnak nem megfelelő, régi forma átalakulása uj formává egyben a tartalom gyökeres átalakulását is jelenti. Ezt a törvényszerüséget Lenin igy fejezte ki: "... a tartalom harca a formával és megforditva. A forma levetése, a tartalom átalakitása."[18]

A rész és az egész, az elem és a struktura

Amikor a tartalma szemszögéből vizsgáljuk a jelenséget, egészként jelenik meg előttünk, mint az őt alkotó valamennyi elem, oldal, illetve valamennyi köztük levő kölcsönhatás összessége. Éppen ilyen sommás módon hozzuk összefüggésbe a tartalmat a formával. A tárgy megismerésének előrehaladtával azonban már nem elegendő a tartalomnak ez a sommás jellemzése, szükségessé válik egyes mozzanatainak, egyes elemeinek, folyamatainak, viszonylatainak tüzetesebb vizsgálata. A tartalom egyes részekre tagolódik, amelyeknek elemzése szükségessé teszi egymással és az egésszel való össze-

18 Lenin Müvei. 38. köt. 207. old.

függésük törvényszerüségeinek feltárását. Az egyes részek és az általuk alkotott egész összefüggésének törvényszerüségeit a "rész" és az "egész" kategóriái tükrözik, a részek egymás közötti, az egész keretein belüli összefüggésének törvényszerüségeit pedig az "elem" és a "struktura" kategóriái.

Résznek nevezzük azt a tárgyat /folyamatot, jelenséget, viszonylatot/, amely valamely másik tárgyhoz /folyamathoz, jelenséghez, vonatkozáshoz/ tartozik, s annak tartalmi mozzanataként szerepel. Egésznek nevezzük azt a tárgyat /folyamatot, jelenséget, vonatkozást/, amely alkotórészekként más, egymással szervesen összefüggő tárgyakat /jelenségeket, folyamatokat, vonatkozásokat/ foglal magában, s olyan sajátosságokkal rendelkezik, amelyek nem korlátozhatók az őt alkotó részek sajátosságaira.

Minden tárgy voltaképpen meghatározott részekből álló egész. Például a vizmolekula mint egész egy oxigénatomból és két hidrogénatomból áll. A vizmolekulát alkotó egyes atomok, amikor az egész részévé válnak, nem vesznek el az egészben, nem olvadnak össze annak minőségével, hanem megőrzik saját specifikus minőségi meghatározottságukat, bizonyos elkülönültséggel és önállósággal rendelkeznek, ami lehetővé teszi számukra, hogy szigoruan meghatározott helyet foglaljanak el az egészben és szigoruan meghatározott szerepet töltsenek be. A molekula ilyenformán tagolt egész, amely saját specifikus tartalommal rendelkező részeket foglal magában.

Az egész és a rész összefüggése, amely abban jut kifejezésre, hogy az egész minősége függ az őt alkotó részek specifikus természetétől, a részek minősége pedig az egész specifikus természetétől, annak a következménye, hogy a részek az egész strukturáját alkotó meghatározott összefüggésben vannak az egészben. Éppen az egyes elemek összefüggése határozza meg az egész létrejöttét, s azt, hogy az elemek az egész alkotórészeivé válnak. Struktura nélkül nincs egész. A struktura az egész létezésének fő feltétele.

A "struktura" fogalma az egészt alkotó elemek kombinációjának és összefüggésének módját jelenti. Az "elemek" fogalma azokat a komponenseket jelöli, amelyek valamely egészet alkotnak és meghatározott összefüggésben vannak egymással.

Az "elem" és a "rész" fogalma nem azonos. Az elemek a strukturával, a közöttük kialakuló meghatározott összefüggésrendszerrel kapcsolatban nyilvánitják saját specifikus tartalmukat. Az önállósággal és minőségi elkülönültséggel rendelkező elemek lényegesen különböznek egymással való összefüggésüktől /a strukturától/. A részek specifikus tartalma viszont nem a köztük levő összefüggés viszonylatában nyilvánul meg, hanem az egészhez való viszonyban, s ezért ezeket nem lehet szembeállitani az egész strukturáját alkotó összefüggésekkel, mivel ez utóbbiak maguk az egész elemei. Ebből adódik az, hogy a "rész" fogalma tágabb az "elem" fogalmánál. Az egésznek nemcsak az egymással bizonyos összefüggésben levő elemek a részei, hanem maguk az elemek közötti összefüggések is, vagyis a struktura. Ebből következik azután, hogy az elemek sajátosságai függnek annak az egésznek a strukturájától, amelyet alkotnak, az egész strukturája pedig függ az őt alkotó elemektől, ezek természetétől és mennyiségétől. Más szóval, az elemek, amelyekre valamely tárgy tagolódik, s az e tárgyra jellemző struktura - az elemek összefüggésének módja - szükségszerü összefüggésben, dialektikus egységben vannak egymással. A tanulság tehát az alábbiakban foglalható össze:

1. Tekintettel arra, hogy a tartalom és a forma kölcsönviszonyában a tartalom a meghatározó, hogy a forma csak a tartalomban bekövetkező meghatározott változásoknak megfelelően változik, a gyakorlatban valamely jelenség formájának megváltozását a jelenség tartalmában felhalmozódó változásoknak kell megelőznie.

2. Minthogy a forma csak akkor segiti elő a tartalom fejlődését, ha megfelel a tartalomnak, a gyakorlati tevékenységben, amely valamely jelenség fejlődésének meggyorsitására irányul, figyelmesen nyomon kell követni a tartalom és a forma összefüggését, s ha a forma elmarad az előreszaladó tartalomtól, idejében gondoskodni kell a szükséges változtatásokról, amelyek összhangba hozzák a tartalom fejlődésének elért szintjével. Ez biztositja a jelenség akadálytalan fejlődését.

A lényeg és jelenség fogalma és összefüggése

Mint az előzőekben megállapitottuk, a tartalom magában foglalja a dologra jellemző összes kölcsönhatást és vál-

tozást, a forma pedig a dolog strukturáját alkotó összes szilárd összefüggést és vonatkozást. A tartalmat alkotó kölcsönhatások és változások egy része szükségszerü, más része véletlen. Hasonló jellemző a formára is. Egyes őt alkotó összefüggések és vonatkozások szükségszerüek, mások véletlenek. Az, ami a tartalomban és a formában szükségszerü, a dolog lényegét alkotja, ami pedig véletlen, a jelenségét.

Ugyanakkor nem szabad azt gondolnunk, hogy a szükségszerü oldalak és összefüggések mechanikus összessége alkotja a lényeget. A lényeg a dolog olyan szükségszerü oldalainak és összefüggéseinek összessége, amelyben ezek természetes kölcsönös függőségben, dialektikus egységben vannak.

Vagyis, a lényeg a dolog valamennyi szükségszerü oldalának és összefüggésének összességét jelenti, azok természetes kölcsönös feltételezettségében; a jelenség pedig ezen oldalak és összefüggések megjelenése a felszinen a véletlen eltérések tömege révén.

A dialektikus materializmus szerint az anyagi dolgok lényege materiális, a rájuk jellemző szükségszerü oldalak és összefüggések összességét jelenti és az emberi tudattól függetlenül létezik. Szervesen összefügg a jelenséggel, csak benne, általa tárja fel saját tartalmát. A jelenség viszont a maga részéről szintén elválaszthatatlanul összefügg a lényeggel, nem létezhet nélküle. "... a lényeg - irta Lenin a lényeg jelenséggel való szoros összefüggését hangsulyozva - megjelenik. A jelenség lényegi." [19]

A jelenség, lévén a lényeg megjelenésének formája, különbözik a lényegtől: a lényeg torzitott módon fejeződik ki benne. Például a tőkés társadalomban a jelenségek arról tanuskodnak, hogy az emberek sorsa, anyagi helyzete dologi viszonyoktól függ, a piaci cserefolyamatokban résztvevő áruk árának játékától. Valójában mindez az anyagi javak termelése, elosztása és fogyasztása folyamán az emberek között kialakuló viszonyoktól függ.

A jelenség, amikor a lényeget kifejezi, ahhoz, ami a lényegtől származik, hozzátesz olyan uj mozzanatokat, vonásokat, amelyeket nem a lényeg határoz meg, hanem a dolgot

19 Ugyanott, 237. old.

körülvevő külső körülmények, illetve a dolog és a környező feltételek közötti kölcsönhatások. Ezért a jelenség mindig gazdagabb a lényegnél. Ezt könnyü belátni, ha megvizsgáljuk az áru értékének és árainak viszonyát. Valamely áru árai mindig változatosabbak /és ebben az értelemben gazdagabbak/, mint az értéke, mivel bennük nemcsak az jut kifejezésre, hogy az adott áru egy egységének előállításához társadalmilag szükséges munka mennyiségétől függnek, hanem az is, hogy függnek számos külső tényezőtől is, s kiváltképp attól, hogy milyen a piacon az illető áru keresletének és kinálatának aránya.

Továbbá, ha a jelenség tartalmát nemcsak a lényeg - a dolog belső szükségszerü oldalainak és összefüggéseinek összessége - határozza meg, hanem létezésének külső feltételei, más dolgokkal való kölcsönhatásai is /amely dolgok állandóan változnak/, akkor a jelenség tartalmának mozgékonynak, változékonynak kell lennie, mig a lényeg szilárd, amely megőrződik mindezen változások ellenére. Például, valamely áru árai állandóan változnak, az értéke viszont meghatározott ideig változatlan marad. Hasonló a helyzet az emberek anyagi helyzetével is /s főként a munkásokéval/ a tőkés társadalomban. Ez változik a termelés fejlődésének egyik szakaszáról a másikra való áttéréssel, például a megélénkülésből a fellendülésbe, illetve a válságba és depresszióba való átmenettel. Ám az emberek termelési viszonyainak összessége /lényege/, amely anyagi helyzetükeg meghatározza, viszonylag változatlan, stabil marad.

A lényeg és a jelenség viszonyának ezt a törvényszerüségét Lenin igy fejezte ki: "...a lényegtelen, a látszólagos, a felszines többnyire eltünik, nem tartja magát olyan "keményen", nem "ül" olyan "szilárdan", mint a "lényeg".[2o]

A lényeg, bár stabil a jelenséghez képest, nem marad teljesen változatlan. A lényeg is változik, de lassabban, mint a jelenség. Ez a változása abból fakad, hogy a jelenség fejlődése folyamán egyes szükséges oldalak és összefüggések kezdenek felerősödni és nagy szerepet betölteni, mások háttérbe szorulnak vagy egészen eltünnek. Példa lehet erre a kapitalizmus átmenete a monopóliumok előtti szakaszból az

---

2o Ugyanott, 112. oldal.

imperializmus szakaszába. Mig a kapitalizmus fejlődésének szabadversenyes szakaszában a szabad konkurrencia, az árukivitel dominált, s a monopóliumok nem töltöttek be semmiféle lényeges szerepet, addig az imperializmus szakaszában a szabadverseny továbbra is előfordul ugyan, de hallatlanul korlátozzák a monopóliumok, amelyek itt általános jelenséggé válnak és meghatározó szerepet játszanak a társadalom életében, az árukivitel háttérbe szorul, a tőkekivitel válik uralkodóvá stb. Ez arról tanuskodik, hogy ugyanazon lényeg saját határain belül meghatározott változásokon megy át.

Ha a jelenség nem esik egybe teljesen a lényeggel, ha a lényeg torzitott módon jelenik meg benne, akkor:

1. A megismerésben nem szabad megállni a jelenségnél, a külső oldalak és összefüggések leirására szoritkozni, s ezekből megitélni a vizsgált tárgy lényegét. Be kell hatolni a jelenség mélyébe, reprodukálni kell a tudatban a közvetlen észlelés elől rejtett szükségszerü oldalakat és összefüggéseket, s ezekből kiindulva kell megmagyarázni a jelenségben megfigyelhetőt.

2. A gyakorlati tevékenységben nem szabad abból kiindulni, ami a jelenségek felszinén figyelhető meg, mivel az mulandó, változékony, esetleg nem ismétlődő; a belső oldalakra és összefüggésekre kell inkább támaszkodni, a jelenségek adott területén érvényesülő törvényekre. Ezek stabilak, s épp ezért lehetővé teszik, hogy eligazodjunk a környező valóságban és tervszerü, céltudatos tetteket hajtsunk végre.

A lehetőség és a valóság fogalma és összefüggése

Amikor a megismerés feltárja a vizsgált tárgy lényegét, a multhoz fordul, nyomon kiséri a tárgy keletkezésének és fejlődésének történetét. Amikor eléri a lényeget, már előretekinthet, nemcsak azt határozhatja meg, mi volt a vizsgált tárgy a multban, s mi a jelenben, hanem azt is, mivé válik a jövőben. Más szóval, amikor valamely jelenség lényegét - a rá jellemző szükségszerü oldalak és összefüggések /törvények/ összességét - tisztázzuk, itéletet alkothatunk mind valóságos, mind pedig lehetséges állapotairól.

Valóság az, ami reálisan létezik. Lehetőség az, ami bekövetkezhet megfelelő feltételek mellett.

Azt mondhatná valaki: "ha a valóság az, ami reálisan létezik, akkor nem lehet megkülönböztetni a lehetőségtől, hiszen a lehetőség szintén reálisan létezik." A lehetőség valóban reálisan létezik, de csak mint ama sajátossága, képessége az anyagnak, hogy megfelelő feltételek mellett egyik dologból vagy minőségi állapotból másikká alakulhat át. Ebben a formájában, vagyis mint az egyikből a másikba való átalakulás lehetősége, a lehetőség a valóság mozzanataként jelenik meg, s természetesen rendelkezik egy olyan lényeges vonással, mint a reális létezés.

Amikor viszont ugy beszélünk a lehetőségről, mint még nem létező valamiről, nem azt tartjuk szem előtt, hogy egy jelenség mássá alakulhat át, hanem azokat a minőségi állapotokat, jellemzőket, amelyekké az adott jelenség megfelelő feltételek mellett átalakulhat. Ezeknek nincs reális létük, még nincsenek meg a valóságban, de megjelenhetnek, bekövetkezhetnek.

Tehát lehetőségen azokat a sajátosságokat, állapotokat, folyamatokat, dolgokat értjük, amelyek nincsenek meg a valóságban, de amelyek megjelenhetnek a valóságra jellemző ama képesség révén, hogy egyes dolgok másokba mehetnek át.

Ha a lehetőség realizálódik, valósággá válik, s ezért a valóságot megvalósult lehetőségként, a lehetőséget pedig potenciális valóságként határozhatjuk meg.

A lehetőség tehát nem mindig, hanem csak megfelelő feltételek mellett alakul át valósággá. Például a szocialista forradalom lehetősége a kapitalista országokban csak akkor válhat valósággá, ha az egész nemzetet megmozgató válság van ezekben az országokban, olyan helyzet, amikor már nemcsak az alsóbb osztályok nem akarnak a régi módon élni, hanem a felső tizezer sem tud már a régi módon kormányozni, amikor még sulyosabbá válnak az elnyomott osztályok nélkülözései és nyomorúságai, s épp ezért növekszik az aktivitásuk, s végül, amikor a forradalmi osztály képes olyan "forradalmi tömegakciókra, amelyek elég erősek ahhoz, hogy széttörjék /vagy megtörjék/ a régi kormányhatalmat."[21]

21 Lenin Összes Müvei. 26. köt. 2o4. oldal.

A feltételek azoknak a tényezőknek az összességét jelentik, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valamely lehetőség valósággá váljék.

A lehetőségek valósággá válása nem azt jelenti, hogy a lehetőségek száma csökken. Egyes lehetőségek megvalósitása más lehetőségek keletkezéséhez vezet. Ezeket az uj valóság szüli. Ily módon a valóság, amikor az egyik minőségi állapotból a másikba megy át, soha nem meritheti ki lehetőségeit. Lehetőségei korlátlanok.

A lehetőségek fajtái

Mint már megállapitottuk, minden jelenség számos különböző és ellentétes oldalak és tendenciák egysége, amelyek mindegyikének megvan az a képessége, hogy /megfelelő feltételek mellett/ mássá vagy saját ellentétévé alakuljon át. Ennek megfelelően minden jelenségnek sok különböző lehetősége van. Ha tekintetbe vesszük e lehetőségek sajátosságait, a következő fajtákra oszthatjuk fel őket:

reálisak és formálisak,

elvontak és konkrétak,

megfordithatók /reverzibilisek/ és megfordithatatlanok /irreverzibilisek/,

egymás mellett létezők és kizárólagosak,

lényegi lehetőségek és a jelenségbeli lehetőségek.

Reálisaknak nevezzük az olyan lehetőségeket, amelyeket a tárgy funkcionálásának és fejlődésének szükségszerü oldalai és összefüggései, törvényei határoznak meg; formálisaknak pedig az olyan lehetőségeket, amelyeket véletlen összefüggések és viszonylatok határoznak meg.

A reális lehetőségre példa a tervszerü gazdálkodás lehetősége a szocialista országokban. Ezt egy olyan, a szocialista országokra nézve szükségszerü tényező határozza meg, mint a termelési eszközök társadalmi tulajdonának uralma. A formális lehetőségre példa lehet a kapitalizmusban a munkásnak az a lehetősége, hogy tőkéssé váljék. Ez a lehetőség nem szükségszerüségen alapszik, nem következik a tőkés termelési mód funkcionálásnak törvényeiből, hanem külső tényezők, a körülmények véletlen összejátszása határozza meg. A kapitalizmus törvényeiből éppen az ellen-

kező következik, az, hogy a munkásnak a tőkés társadalomban örökké munkásnak kell maradnia.

A valóság szükségszerü oldalai és viszonyai által kialakult reális lehetőségek abban különböznek egymástól, hogy milyen összefüggésben vannak a megvalósulásukhoz szükséges feltételekkel. Attól függően, hogyan függnek össze ezekkel a feltételekkel, elvont és konkrét lehetőségekre oszlanak.

Konkrét lehetőség az olyan lehetőség, amelynek megvalósulásához kialakulhatnak vagy már kialakultak a megfelelő feltételek a jelenben; elvont lehetőség az a lehetőség, amelynek megvalósulásához a jelenben nincsenek meg a szükséges feltételek. Ahhoz, hogy ez a lehetőség megvalósuljon, a vele rendelkező jelenségnek még számos fejlődési szakaszon kell keresztülmennie.

A konkrét lehetőség szemléletes példája lehet a gazdasági válságok lehetősége a kapitalizmus viszonyai között. E lehetőség megvalósulásához a fejlett tőkésországokban kialakulhatnak és - mint az élet tanusitja - ki is alakulnak a megfelelő feltételek. Ez a lehetőség csak a kibontakozott tőkés társadalmat illetően konkrét, az egyszerü árutermelés vonatkozásában még elvont. Az egyszerü árutermelés keretei között nem voltak meg a szükséges feltételek ahhoz, hogy ez a lehetőség valósággá váljék. Ahhoz, hogy ezek létrejöjjenek, az egyszerü árutermelésnek még számos fejlődési szakaszon kellett keresztülmennie. Át kellett alakulnia tőkés árutermeléssé, ez utóbbinak pedig meghatározott fejlődési szintet kellett elérnie. Éppen ezért nem véletlen, hogy a kapitalizmus első gazdasági válsága csak 1825-ben robbant ki.

Attól függően, hogy valamely lehetőség valósággá válásának milyen sajátosságai vannak, a lehetőségeket megfordithatókra és megfordithatatlanokra oszthatjuk.

Megfordithatónak /reverzibilisnek/ az olyan lehetőséget nevezzük, amelynek megvalósulásával az eredeti valóság lehetőséggé válik. Megfordithatatlannak /irreverzibilisnek/ pedig az olyan lehetőséget nevezzük, amelynek megvalósulásával az eredeti valóság lehetetlenséggé válik.

Reverzibilis például az a lehetőség, hogy a mechanikai mozgást hővé alakitsuk, mivel ennek valóraváltásával az, ami korábban valóság volt - a mechanikai mozgás -, lehetőséggé válik. Valóban a hő magában rejti azt a lehetőséget, hogy mechanikai mozgássá alakuljon át. Irreverzibilis lehetőség az, hogy a kőszén vegyi energiáját elektromos energiává alakitsuk át. Ennek megvalósulásával az eredeti valóság lehetetlenséggé változik; az elektromosság nem rendelkezik azzal a lehetőséggel, hogy kőszénné alakuljon át.

Azok a különböző lehetőségek, amelyek ugyanazon jelenségre jellemzőek, meghatározott összefüggésben vannak egymással, kölcsönösen függnek egymástól. Ha a lehetőségek egymás közti összefüggésének jellegét tekintjük, egymás mellett létezőkre és egymást kizárókra oszthatjuk őket. Valamely más lehetőséggel kapcsolatban egymás mellett létezőnek nevezzük azt a lehetőséget, amelynek megvalósulása nem vezet a másik lehetőség megszünéséhez; kizárólagosnak nevezzük azt a lehetőséget, amelynek megvalósulása a másik lehetőség megszünését idézi elő.

Az egymás mellett létező lehetőségre példa az, hogy a paraszt kulákká válhat, ahhoz a lehetőséghez viszonyitva, hogy béressé is válhat. Ha kizsákmányoló kulákká vált, előfordulhat, hogy nem birja a konkurrenciát, tönkremegy, s ily módon béressé, bérmunkássá változik. Annak lehetősége viszont, hogy a tőkés magántulajdon társadalmi, szocialista tulajdonná válik, kizárja a kizsákmányolás lehetőségét. Megvalósulása az utóbbi lehetőség megszünéséhez vezet, a szocialista tulajdon kialakitásával a kizsákmányolás lehetetlenné válik.

Egyes lehetőségek megvalósulása nem változtatja meg a lényeget, mások megvalósulása megváltoztatja, az adott tárgy mássá válásához vezet. Azt a lehetőséget, amelynek megvalósulása nem változtatja meg a dolog lényegét, a jelenségben rejlő lehetőségnek nevezzük; azt a lehetőséget pedig, amelynek megvalósulása a dolog lényegének megváltozásával, a dolog más dologgá való átalakulásával függ össze, a lényegi lehetőségnek nevezzük.

Az a lehetőség például, hogy valamely iparágban a tőkésekkel vivott harc eredményeképpen elérjék a munká-

sok munkabérének emelését, a jelenségben rejlő lehetőség, mivel megvalósulása nem változtatja meg az adott társadalmi csoportok társadalmi lényegét. A munkások azok maradnak, akik addig voltak: a termelési eszközök tulajdonától megfosztott, a hatalomtól távoltartott, a burzsoázia által kizsákmányolt emberek. A szocialista forradalom lehetősége viszont a tőkésországokban lényegi lehetőség. Megvalósulásával megváltozik a társadalmi rendszer lényege, a tőkés társadalom szocialistává alakul át.

A lehetőségek e helyütt vizsgált fajtái közvetlenül összefüggnek az emberek gyakorlati tevékenységével, figyelembevételük elősegiti valamely gyakorlati feladat minél helyesebb megoldásának biztositását, a gyakorlati eredmény eléréséhez szükséges utak és eszközök minél helyesebb megválasztását.

Minthogy minden lehetőség csak a megfelelő feltételek mellett válik valósággá, ha meghatároztuk a lehetőség megvalósitásával kapcsolatos feltételeket, céltudatosan létrehozhatjuk ezeket, s törekedhetünk a bennünket érdeklő lehetőség valósággá változtatására.

Minthogy a reális lehetőségeket a valóság szükségszerü oldalai és összefüggései, a formálisakat pedig véletlen oldalai és összefüggései szülik, a gyakorlatban a reális lehetőségekből kell kiindulni, mivel ezek megvalósulása szükségszerü. Ami viszont a formális lehetőségeket illeti, azok megvalósulása nem szükségszerü, lehet, hogy valósággá válnak, lehet, hogy nem.

Tekintettel arra, hogy a reális lehetőségek nem mind egyformák, hogy egyesek közülük - a konkrétak - megvalósulhatnak a jelenben, mások pedig - az elvontak - csak a jövőben, ha a megfelelő jelenség a fejlődés magasabb fokára emelkedett, a gyakorlatban meg kell őket különböztetni egymástól, s mindegyiket a maga helyén kell felhasználni. Például a konkrét lehetőségekből kell kiindulni a folyó tervezés megvalósitásánál, a távlati tervezés megvalósitásánál viszont az elvont lehetőségeket is figyelembe kell venni.

Minthogy a reverzibilis és irreverzibilis, egymás mellett létező és egymást kizáró, valamint a lényegi és

jelenségben rejlő lehetőségek megvalósulása rendkivül különböző, sőt ellentétes eredményekhez vezet, mielőtt gyakorlati akciókat hajtanánk végre valamely lehetőség valósággá változtatása érdekében, meg kell határoznunk, hogy az illető lehetőség mely lehetőség-fajták közé tartozik, s számitásba kell vennünk mindazokat a következményeket, amelyek megvalósitása során előállhatnak.

V. fejezet

A FEJLŐDÉS DIALEKTIKUS MATERIALISTA FELFOGÁSA ÉS A MOZGÁS, VÁLTOZÁS, FEJLŐDÉS ALAPVETŐ TÖRVÉNYEI

A dialektika - ahogyan Engels megállapitotta - minden mozgás legáltalánosabb törvényeivel foglalkozó tudomány. E törvények tehát nemcsak a fejlődés /ahogyan nem egyszer még ma is mondják/, hanem a mozgás, változás és fejlődés legáltalánosabb egyetemes törvényei. Nincs semmi a világon, amit ki lehetne vonni e törvények hatóköréből. Egyetemes, legáltalánosabb jellegük sajátos, specifikus megnyilvánulásaikon keresztül mutatkozik meg.

Az anyagi világ minőségi gazdagsága a mozgásformák, a változásféleségek és fejlődési folyamatok minőségi gazdagságában is megmutatkozik. Változatos megnyilvánulásaikban azonban vannak közös, lényegi vonások, amelyek a materialista dialektika által feltárt legáltalánosabb törvényekben nyernek kifejtést. E törvények sajátos módon minden folyamatban, minden mozgásban, változásban, fejlődésben érvényesülnek, azokból kell kihámozni, kikövetkeztetni őket. A materialista dialektika törvényeiben is kifejezésre jut az anyagi világ egysége és sokfélesége.

1./ A mozgás, változás és fejlődés dialektikus materialista koncepciója

A világ - s benne a különböző dolgok, jelenségek - örök, szakadatlan mozgás, változás állapotában vannak. A mozgás - mint már tudjuk - az anyag létezési módja, attributuma. A mozgás - változás általában, amely a mechanikai mozgástól /a legegyszerübb helyváltoztatástól/ a legbonyolultabb mozgásformáig, a társadalmi mozgásig minden mozgásformát, minden változást magába sürit.

A materialista dialektika a mozgásról

A világban jelenlevő mozgásformák azonban irányultságukat tekintve is sokfélék: találunk olyan változásokat, amelyek nem járnak lé-

nyeges, minőségi változásokkal, mások pedig egy adott dolog gyökeres minőségi átalakulásához, fejlődéséhez vezetnek. Nem egy esetben ismétlődést vagy körforgást észlelünk s igy tovább. A végtelen anyagi világot az önmozgás jellemzi, mig az egyes tárgyak, jelenségek más tárgyak, jelenségek, tehát környezetük hatására mozognak, változnak.

Az a tény, hogy a dolgok, jelenségek összefüggésben állnak egymással, már azt is tartalmazza, ahogyan erre Engels annakidején rámutatott,[1] hogy egymásra hatnak s ez a kölcsönhatás éppen maga a mozgás. Minden mozgás /kölcsönhatás/ együtt jár valamilyen változással, minden mozgás közös lényege - a változás. A változás tehát minden mozgás lényegének közös, egyetemes vonása. A mozgás kölcsönhatás - változás általában.

A világban meglevő minőségi sokféleség és az egyetemes összefüggés különböző formáinak sokfélesége következtében a változás is sokféle lehet. A teljesség igénye nélkül megemlitünk néhányat.

Létezik olyan változás, amikor az adott tárgynak bizonyos uj vonásai jelennek meg, mások ugyanakkor eltünnek, egy sor korábban is létező vonása pedig változatlan marad. Változott az adott dolog /minden pillanatban változik/, ugyanakkor maradt is az, ami korábban volt. Változás és állandóság, különbözőség és azonosság - ez az az ellentmondás, amely minden mozgás lényeges vonása. Egy dolog jelenlegi állapota különbözik korábbi állapotától, ennek a különbségnek az alapján beszélhetünk változásról. De mégis ráismerünk az adott dologra /nem lényegesen s nem mindenben tér el korábbi állapotától/, tehát változott, de önmagával azonos is maradt, a különbözőség az azonosságot, a változás az állandóságot is magába foglalja. Az adott dolog önmagával való azonossága, viszonylagos állandósága csak változásainak folyamatában létezik. /L. a mozgás abszolut, s a nyugalom viszonylagos jellegét/.
A mozgás a viszonylag állandó állapotok változása.

Változásról beszélhetünk akkor is, amikor egy adott jelenség strukturáját alkotó elemek változnak. Lehet tehát részleges, csak egyes alkotóelemeket, s teljes, a jelenség egészét érintő változás. Változnak az adott dolog más je-

1 MEM 2o. köt. 365. oldal.

lenségekkel, dolgokkal való kapcsolatai, amelyek kihatnak magára az adott dologra, s annak változását idézik elő.

A legfontosabb azonban a változás tartalmának vizsgálata, vagyis az, hogy mi történik az adott jelenséggel, annak egyes oldalaival /mindenekelőtt ellentétes pólusaival/, milyen mennyiségi és minőségi változások következtek be a jelenségre vonatkozóan, milyen állapotból, milyen másik, a korábbitól eltérő állapotba került vagy mássá alakult át. E változások elemzéséhez a materialista dialektika előbbi fejezetben tárgyalt kategóriái /a tartalom-forma, jelenség-lényeg, elem-struktura, rész-egész stb./ és alapvető törvényei:

- az ellentétek egységének és harcának törvénye;
- a mennyiségi és minőségi változások törvénye;
- és a tagadás tagadásának törvénye adnak elsősorban segitséget.

A változások sok esetben a lényeg változását jelentik, amikor a korábbi állapoton lényegesen tulmenő, tökéletesebb, fejlettebb állapot jön létre. Ebben az esetben fejlődésről beszélünk.

Az elmondottakból következik, hogy a mozgás /kölcsönhatás/, a változás és a fejlődés nem szinonim, egymást fedő fogalmak. Nem minden mozgás és változás egyben fejlődés is, ez utóbbi a mozgás és változás speciális esete.

A fejlődés két koncepciója

A fejlődés fogalmának kialakitásában, a fejlődés folyamatának helyes megértésében, a fejlődés két koncepciójának lenini jellemzéséből indulhatunk ki. "A fejlődés /evolució/ két alapvető /vagy lehetséges, vagy két történelmileg megfigyelhető/ koncepciója:

- a fejlődés mint csökkenés és növekedés, mint ismétlődés
- és a fejlődés, mint ellentétek egysége /az egységesnek megkettőződése, egymást kölcsönösen kizáró ellentétekre és ezek kölcsönös viszonya/.* A mozgás első koncepciója esetén homályban marad az önmozgás, annak hajtóereje, inditéka /vagy kivülre tevődik ez a forrás - isten,

*Kiemelés: Sz.G.

szubjektum stb./, a második koncepció esetén a fő figyelem éppen az 'önmozgás' forrásának megismerésére irányul.

Az első koncepció holt, szintelen, száraz. A második eleven. Csakis a második koncepció ad kulcsot minden léttel biró 'önmozgáshoz'. Csakis az adja kezünkbe az 'ugrásoknak', a 'fokozatosság megszakadásának', az 'ellentétbe való átcsapásnak' a régi megsemmisülésének, az uj keletkezésének a kulcsát." [2]

Lenin e gondolatai aláhuzzák a fejlődés dialektikus materialista koncepciójának lényegét és szembeállitják azt a mechanikus, metafizikus fejlődésfelfogással. Ez utóbbi hangoztatja ugyan, hogy fejlődés van a világban, de a fejlődést egyoldaluan, csak mennyiségi növekedésként és csökkenésként vagy ismétlődésként értelmezi. Eltulozva azt a kétségtelen tényt, hogy a mechanikai mozgást tekintve egy nyugalomban levő vagy egyenesvonalu egyenletes mozgást végző test csak külső erő hatására végez mechanikai mozgást vagy gyorsul fel - a fejlődés metafizikus koncepciója nem ismeri el az önmozgást, s általában /a mozgás minden esetében/ kivülre helyezi a mozgás forrását. Igy alapot ad a vallásos, idealista nézetek számára /első lökés; legfőbb mozgató; isten/.

A második, a dialektikus materialista koncepció határozottan elutasitja a leegyszerüsitett, a vallás, az idealizmus számára is elfogadható fejlődés-felfogást, s a mozgás, az önmozgás, a fejlődés helyes megértése számára a legfontosabbat, a dolgokban bennerejlő objektiv ellentéteket ragadja meg. A materialista dialektika a fejlődést csökkenésként vagy növekedésként, a fejlődést csak mennyiségi változásként értelmező metafizikus [3] felfogással szemben az állandóság és a változékonyság, a mennyiségi és minőségi változás dialek-

2 Lenin Müvei. 38. köt. 348. oldal.

3 Metafizikus fejlődés-koncepciót hirdet az un. "alkotó evolucionizmus" is, amely elismeri ugyan a minőségi változást, de elszakitja a mennyiségi változástól. Mivel nem a mennyiségi változások teremtik meg a minőségi változás feltételeit, igy az uj minőség létrejötte misztikussá, irracionálissá válik az "alkotó evolucionizmus"-ban. Szerinte a fejlődést tudományosan képtelenség feltárni.

tikus egységeként, a fokozatosság megszakadásaként, az ugrások megnyilvánulásaként fogja fel a fejlődést. A marxista filozófia tehát a mozgás bonyolult, specifikus megnyilvánulásának tartja a fejlődést, amely meghatározott, objektiv törvények alapján végbemenő folyamat, amelynek megértéséhez elengedhetetlen a materialista dialektika törvényeinek ismerete.

A fejlődés folyamata elválaszthatatlan az anyagi valóság mozgásától, vagyis a mozgó anyag belső sajátosságaiból következik. A fejlődés tehát objektiv folyamat, amely objektiv törvények szerint megy végbe. A fejlődés fogalmában ez az objektiv fejlődési folyamat tükröződik vissza.

A fejlődés kritériumai

A fejlődési folyamatokat gyakran ugy jellemezzük, mint olyan folyamatokat, amelyek az egyszerübbtől a bonyolultabb, alacsonyabb rendütől a magasabb rendü felé tartanak. Ehhez azonban tisztáznunk kell, hogy mi az egyszerübb és a bonyolultabb, mi az alacsonyabb rendü, mi a magasabb rendü? Ezeknek a fogalmaknak csak egymáshoz viszonyitottan van értelmük s egy kritérium alapján /pl. hogy egy jelenség bonyolultabb strukturáju/ nem lehet dönteni. Egy bonyolultabb strukturáju dolog még nem feltétlenül fejlettebb is, a fejlődés folyamata nem azonositható a bonyolultabbá válással.

Az adott jelenség strukturája mellett azt is meg kell vizsgálni, hogy egy fejlettebbnek tartott jelenség milyen kölcsönhatásokra képes,

egyszerüen vagy differenciáltan tudja-e visszatükrözni környezetét,
hogyan reagál az őt ért hatásokra, reagál-e olyan hatásra is, pl. amire a másik - a fejletlenebbnek tartott - jelenség nem, tud-e többféleképpen reagálni stb.

Figyelembe kell venni azt is, hogy milyen funkciói vannak az adott dolognak, el tudja-e azokat látni vagy sem és hogyan.

Megközelitőleg ezek azok a kritériumok, amelyek alapján hozzávetőlegesen - számitásba véve, hogy maguk a kritériumok is változnak - eldönthető: egy fejlődési folyamatban vajon mi a fejlettebb, a magasabb rendü?

A fejlődés fogalma

A fejlettebb, a tökéletesebb, a magasabb rendü kialakulása - tehát a fejlődés fő iránya - progressziv folyamat. Ennek ellenére nem állithatjuk, hogy a fejlődés csak progresszió. Érdemes felidézni Engels sorait, aki a következőket irta: a fejlődésnek, "az emberiség fejlődésének, valamint az e fejlődésről az emberek fejében kialakuló tükörképnek az egzakt ábrázolása... csak dialektikus uton, a létrejövés és elmulás, az előre vagy visszalépő változások általános kölcsönhatásainak állandó tekintetbevételével jöhet létre."[4] A fejlődés tehát nem végtelen progresszió.

Először, mint minden mozgás, a fejlődés is ellentmondásos, a mozgásban érvényesülő, és már előzőleg emlitett ellentmondás - az azonosság és különbség, az állandóság és változékonyság ellentmondása - mellett az előre vagy visszalépő - változások /ahogyan Engels irja/ dialektikus kölcsönhatása jellemzi a fejlődést. A fejlődési folyamatokban jelen levő két ellentétes irányu változás, a progresszió és regresszió egysége és harca minden fejlődésben megnyilvánuló ellentmondás specifikus tartalma. Minden fejlődési folyamatban ott van a regresszió is, egyetlen ilyen folyamat sincs biztositva a megtorpanások, visszaesések ellen.

Másodszor, a fejlődés fogalma csak véges dolgokra vonatkozhat, amelyek keletkeznek, fejlődnek és megsemmisülnek. keletkezésük pillanatában már magukban hordozzák megsemmisülésük lehetőségét is, éppen azért, mert végesek. A fejlődés egy-egy szakaszának van kezdete s van vége, amikor a folytonosságot is biztositva, a fejlődésnek egy ujabb szakasza kezdődik.

Harmadszor, minden dolog, amely fejlődésen megy át, bonyolult, belső strukturával rendelkezik. E struktura alkotóelemei különbözőek és nem egyforma ütemben és módon változnak a fejlődés folyamán. Egyes elemek elmaradnak a fejlődéstől, még a régit képviselik, visszahuzóerőt jelentenek s nehezebben adják át helyüket olyan uj elemeknek, amelyek a már létrejött, uj, a fejlődés irányába ható elemekkel összhangban segitenék valóban a fejlődést. Gondoljunk pl. a tartalom és a forma dialektikájára. Nincs mindig teljes összhang kö-

4 MEM. 2o. köt. 24. old. /Aláhuzás Sz.G./

zöttük, nem egyszer vagy a forma, vagy a tartalom "visszalépő" tendenciát mutat, vagy éppen stagnál, s ilyen módon a regressziót képviseli. A fejlődés ez esetben éppen a közöttük levő ellentmondás megoldódása, a visszahuzó oldal leküzdése során tör utat magának. A dolgokban, jelenségekben meglevő ellentétes pólusok is különbözőképpen fejlődhetnek. Számos esetben az egyik pólus visszahuzó erőt képvisel, de hozzátartozik az adott jelenség létéhez, s a fejlődés csak e pólus visszaszoritása, leküzdése, megszüntetése révén mehet végbe.

Mi jellemzi például korunkban a társadalom fejlődését? Korunk átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba, ez a fejlődési folyamat fő tendenciája. De ebben a folyamatban ott vannak azok az erők is, amelyek minden eszközzel akadályozzák ezt az átmenetet, gátolják a fejlődést, a regressziót képviselik. Természetesen nem abban az értelemben, hogy visszafejlődést akarnának, mondjuk olyan módon, hogy a mai modern kapitalizmus fejlődjön vissza a szabadversenyes kapitalizmusba s onnan tovább a feudalizmusba. /Bár akadhatnak ilyen elemek is./ A regresszió nem feltétlenül a kezdeti állapothoz való visszafejlődést jelenti, a regresszió fő tartalma sokkal inkább a progresszióellenesség, az előrehaladás akadályozása. A fejlődés csak a regresszió leküzdése révén, hosszu történelmi folyamatban valósulhat meg.

Minden fejlődési folyamatra vonatkozóan azt találjuk, hogy a felmenő és lemenő ág, a progresszió és a regresszió minden fejlődési folyamat alapvető oldala, amelyek egyidejüleg léteznek, feltételezik, kiegészitik egymást, alá- vagy mellérendelt viszonyban lehetnek egymással.

Az elmondottak alapján azt kell megállapitanunk, hogy a fejlődés tendenciaként s nem "tiszta" formában jelentkezik a különböző folyamatokban.

A fejlődés, mint jeleztük, nagyon szorosan összekapcsolódik az ellentétek egységének és harcának törvényével. De összekapcsolódik a mennyiségi és minőségi változások, valamint a tagadás tagadásának törvényével is; a fejlődés minőségi változás, és a tagadások sora. /Erre azonban részletesebben a törvények tárgyalása során térünk vissza./

Az elmondottak alapján: a fejlődés a mozgás egyik irány szerinti formája, egy adott rendszer lényegéből fakadó, a progresszió és regresszió egységét és harcát tartalmazó, meghatározott irányu /fő tendenciájában a progressziót kifejező/ minőségi változás.

A fejlődés - mint hangsulyoztuk - véges, belső strukturával rendelkező, összetett objektumokra érvényes. Ebből következik, hogy a végtelen anyagi világ fejlődéséről értelmetlen beszélni. A világban minden egyes dolog fejlődött vagy fejlődik, a világban tehát állandóan jelen van a fejlődés, de e fogalom nem vonatkoztatható a világra mint egészre. Engels a következőket irta: "Örök körforgás, amiben az anyag mozog; olyan körforgás ez,... melyben az anyag minden véges létezési módja... egyaránt mulandó, és amelyben semmi sem örök, csak az örökké változó, örökké mozgó anyag és azok a törvények, amelyek szerint az anyag mozog és változik."[5]

A fejlődés fogalmáról, a fejlődés folyamatáról elmondottak az emberi megismerés fejlődésére is vonatkoznak. A tudományos, filozófiai ismeretek, a tudományos fogalmak, filozófiai kategóriák, törvények fejlődése is a progresszió és regresszió kölcsönös kapcsolata, harca során megy végbe. Az emberi gyakorlat az az alap, amely felveti a fogalmak, kategóriák, törvények, az elmélet továbbfejlődésének szükségességét. A megismerés fejlődésének az objektiv fejlődés-folyamatokat kell visszatükröznie. De az e területen meglevő, korábban kialakult fogalmak, nézetek, elméletek sokszor akadályozzák az előrehaladást; fejlődés csak az elavult, konzervativ nézetek leküzdése árán következhet be.

Röviden szólnunk kell a haladás fogalmáról. A haladás különbözik a fejlődéstől, nem minden fejlődés egyben haladás is, ez utóbbi a fejlődés olyan speciális esete, amikor az adott jelenség fejlődésének minden egyes fokán ujabb és ujabb sajátosságra tesz szert. A haladás fogalma a progresszióval esik egybe. A haladás a fejlődés fő iránya, s ugyanakkor e fő irány mellett - alárendelten annak ellentéte - a regresszió is jelen van. E fogalom használatának különös

5 U.o. 339-340. oldal.

szerepe van a társadalom fejlődésében, ahol a haladás mindenekelőtt a termelőerők és termelési viszonyok dialektikája alapján értelmezhető.

2./ Az ellentétek egysége és harca a dialektikus ellentmondás törvénye

A mozgás, változás és fejlődés folyamataiban érvényesülő egyik legáltalánosabb törvény, mely a természet, a társadalom és a gondolkodás minden megnyilvánulásában, minden mozgásában, változásában és fejlődési folyamatában jelen van - a dialektikus ellentmondás törvénye. E törvény tárja fel minden mozgás, változás és fejlődés belső alapját, tartalmát és lényegét, ezért megkülönböztetett helyet foglal el a materialista dialektikán belül. Ahogyan Lenin kifejezte, "... ez a dialektika veleje /egyik 'lényege' egyik alapvető, ha ugyan nem az alapvető sajátossága vagy vonása/." [6] E törvény magyarázza meg az anyag önmozgását, ez adja a kulcsot a régi és az uj harcának megértéséhez, ez világitja meg a mozgás, változás és fejlődés objektiv jellegét.

Az ellentétek felismerésének folyamata

Az ellentétek problémája már az ókori görög filozófiában is felmerült Herakleitosz, később Arisztotelesz és mások müveiben. Az ellentétekről szóló tanitás azonban inkább csak a közvetlen szemléleten alapuló megfigyelés vagy megsejtés volt. A filozófia története során azután többen is foglalkoztak az ellentétek kérdésével, pl. Kant, de a tudományos ismeretek hiányos volta, továbbá különböző társadalmi korlátok miatt ez a tanitás sem emelkedhetett a valóban általános, tudományos, az objektiv valósággal megegyező, helyes filozófiai ismeret szinvonalára.

Sokáig akadályozta az objektiv ellentmondásos viszonyok felismerését az abszolut azonosságot, illetve az abszolut ellentétességét hirdető metafizikus gondolkodásmód. Objektive az azonosság a különbözőséget, az ellentétességet, az ellentétesség pedig az azonosság mozzanatait is tartalmazza. A "tiszta" azonosság a mozgás belső forrásának tagadását eredményezi. "A tiszta" ellentétesség pedig

6 Lenin Müvei. 38. köt. 348. oldal.

az ellentétes oldalak egymásba történő átalakulását hagyja figyelmen kivül s nem veszi észre a dolgokban létező szükségszerü, belső, objektiv egységet.

Hegel a metafizika ellen folytatott harca során jelentősen kibővitette, sok vonatkozásban helyesen kidolgozta ezt a törvényt. Aláhuzta, hogy a dolgok az azonosság mellett különbséget is tartalmaznak, egyes különbségek pedig ellentétté fejlődnek. Az ellentét belső, s ez a fejlődés alapja. Végső soron azonban Hegelnél nem a valóságban meglevő ellentétekről volt szó, hanem az abszolut eszme ellentéteiről, amelyek az abszolut eszmének, az abszolut eszme változásának, fejlődésének - nem pedig az anyagi világ mozgásának, fejlődésének - jelentették belső alapját, tartalmát. Hegelnél az ellentétek végül ki is békültek egymással.

A filozófiát ezen a területen is a marxizmus-leninizmus klasszikusai tették valóban tudományossá és teljessé. Az ellentéteket az anyagi valóságban tárták fel, aláhuzva az ellentétek objektiv jellegét - sokoldaluan megvilágitották fejlődésük és megoldásuk különböző oldalait.

A valóság ellentmondásos természete a mozgás, változás és fejlődés alapja

Az anyagi valóság különböző tárgyai, jelenségei igen sok közös vonást tartalmaznak, s ugyanakkor eltérnek, különböznek is egymástól. Egyes különbségek a mozgás, változás, fejlődés során ellentétté válnak, nem egyszerüen különböznek, hanem szemben állnak egymással.

Az ellentétes oldalak, pólusok, tulajdonságok a dolgok, jelenségek létezésének és mássá levésének, tehát mozgásának, változásának, fejlődésének alapjai. A dolgok csak ugy léteznek, hogy ellentmondásos oldalakat tartalmaznak s ezek alapján alakulnak át.

A mozgás - ahogyan már emlitettük - maga ellentmondás, ennek következtében az ellentétek egysége és harca egyetemes jellegü törvény. A mozgás ellentmondásos természete az azonosság és a különbség, az állandóság és változás ellentétének egységében és harcában nyilvánul meg. Ebből a szempontból figyelmet érdemelnek Engels következő sorai: "... minden szerves lény, minden pillanatban feldolgoz kivülről kapott anyagokat és másokat kiválaszt, testében min-

den pillanatban elhalnak sejtek és ujak képződnek; hosszabb-rövidebb idő után e test anyaga teljesen megujult, más anyag-atomokkal pótlódott, ugy, hogy minden szervezett lény folyvást ugyanaz és mégis más."[7] Ez a megállapitás természetesen nemcsak minden szerves lényre vonatkozik, hanem minden jelenségre. Engels szavaival: "ha valamely dolog az ellentéttel terhelt, akkor önmagával ellentmondásban van és gondolati kifejezése ugyancsak. Pl. hogy egy dolog egyidejüleg ugyanaz marad és mégis folyton változik, hogy magán hordozza 'maradandóságának' és 'változásának' az ellentétét, ez az ellentmondás."[8]

Mozgás és ellentmondás ugyanazon dolog két vonatkozása, külön-külön nem létezhetnek, az ellentmondás a mozgásban, változásban, fejlődésben adott, az ellentmondás léte feltételezi a mozgást, változást és fejlődést, amelyek alapját az ellentmondás alkotja.

Az ellentmondás oldalai, az ellentétes pólusok sem mozdulatlanok, statikusak, "... az egész ellentét nem egyéb, mint két oldal mozgása, ámbár e két oldal természetében van egész létezésének előfeltétele."[9] Ugyanezt a gondolatot más oldalról, a lényegre vonatkozóan Lenin is kiemeli, amikor arról ir, hogy az azonosságot, az állandóságot nem szabad abszolutizálni, ellenkezőleg, fel kell ismerni ellentéteiket, a bennük levő ellentmondást. Tulajdonképpen - irja Lenin - a dialektika annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely magában a tárgyak lényegében rejlik; nemcsak a jelenségek mulékonyak, mozgékonyak, folyékonyak, csupán feltételes határok által elválasztottak, hanem a dolgok lényegei ugyszintén."[10]

Az ellentmondások sokfélesége

A marxizmus-leninizmus klasszikusai nagyszerü példáit adták annak, hogyan kell az első, felületes szemlélet alapján állandóságot, azonosságot mutató dolgok mélyén ellentmondásos természetüket felismerni. Marx igy tárta fel pl. a kapitalista termelési mód lényegét. Rávilágitott, hogy "egy bizonyos fokon ez a termelési mód megszüli saját megsem-

7 MEM 2o. köt. 23. oldal.

8 U.o. 676. oldal.

9 MEM 2. köt. 34. oldal.

1o Lenin Müvei 38. köt. 238. oldal.

misitésének anyagi eszközeit. Ettől a pillanattól kezdve olyan erők és szenvedélyek mozdulnak meg a társadalom ölében, amelyek ugy érzik, hogy a termelési mód bilincsbe veri őket. Meg kell semmisiteni, meg is semmisitik... A tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasitása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátitókat kisajátitják." [11]

A valóságban az ellentmondások végtelen hálója létezik. Nemcsak az azonosság és különbség, változás és állandóság, hanem az uj és a régi, a progresszív és a regresszív ellentmondása a folyamatokban, valamint az egyes és általános, a tartalom és a forma, a rész és az egész, a mennyiség és minőség s igy tovább, között feszülnek az ellentmondások. Ezek az egyetemes ellentmondás oldalai, mozzanatai, sajátos formái. Ezen objektive létező, ismétlődő ellentmondások közös, lényeges vonásait tartalmazza az ellentétek egységének és harcának törvénye mint általános, egyetemes törvény.*

Az ellentétes oldalak egyike az ellentmondás fő oldalát alkotja. A fő oldal mindig az, amelyik jobban rányomja bélyegét az adott ellentmondásra, az adott dologra, és egy adott időszakban elsősorban meghatározza annak természetét. Mindig a körülményektől függ, hogy az ellentétes oldalak közül melyik a fő oldal, de végső soron, előbb vagy utóbb az az oldal válik fő oldallá, amelyik a fejlődést, az ujat képviseli. Korunkat elemezve pl.- ahogyan ezt az 1960-as Moszkvai Nyilatkozat többek között aláhuzta - azt

11 MEM 23. köt. 712-713. oldal.

* Ellentéten a tárgyon, a jelenségen belüli szembenálló oldalakat értjük. Az ellentét fogalmában azt hangsulyozzuk, hogy az oldalak ellentétesek, kizárják egymást, szemben állnak egymással. Az ellentmondás fogalma pedig az ellentétes, szemben álló oldalak viszonyát fejezi ki. Az ellentétek ilyen módon az ellentmondás, a köztük fennálló viszony oldalai. Az ellentmondás az az alap, amelyen a mozgás, fejlődés kibontakozik. /Gyakran az ellentét fogalmát - a fenti értelmezés mellett - a kiélezett ellentmondás értelmében is használják/.

találjuk, hogy a szocialista világrendszer az emberi társadalom fejlődésének mindinkább döntő tényezőjévé válik.

Az ellentétek egysége és harca

A tárgyak, jelenségek, különböző folyamatok vizsgálata azt mutatja, hogy minden, ami létezik, egymástól eltérő, ellentétes oldalakat, belső ellentmondásokat rejt magában. Ezek az oldalak egymás nélkül nincsenek, eltérnek, ellentétesek, de kölcsönösen feltételezik is egymást. Az ellentétes belső oldalak, tulajdonságok, tendenciák egyidejűleg léteznek ugyanazon tárgyban, együtt alkotnak egy egészet, egy egységet. "Az ellentétek azonossága /talán helyesebben szólva: egységük?/ nem egyéb, mint az ellentmondó, egymást kölcsönösen kizáró, ellentett tendenciák elismerése, a természet /beleértve a szellemet és a társadalmat/ összes jelenségeiben és folyamataiban."[12]

Az ellentétek egysége tehát a két különböző ellentétes oldal közötti szükségszerű kapcsolat sajátos formája. Az ellentétes oldalak, ezek kapcsolata, egysége elválaszthatatlan az anyagtól. Ebből következik, hogy az ellentétes oldalak és egységük objektive léteznek.

A két ellentétes oldal együttlétezése, kölcsönös feltételezettsége az ellentétes oldalak közötti egység alapja; az egység azonban - ahogyan Lenin megjegyzi - több formában megnyilvánulhat, jelentheti az ellentétes oldalak egybeesését, azonosságát, hatás-egyenlőségét is. Mindig feltételezik egymást, de egybeesés, azonosság nem mindig áll fenn. Ha példaként említjük a termelőerők fejlődését, akkor ezen belül általában megkülönböztetünk technikai és gazdasági oldalt. Az egyik - a technikai arra törekszik, hogy mind jobb, tökéletesebb termelőeszközök, gépek jöjjenek létre; a másik - a gazdasági oldal azt tartja szem előtt, kifizetődő-e gazdaságilag a fejlesztés. E két oldal ellentéte egymásnak, az egyik a technikai, másik a gazdasági érdeket, tendenciát jelzi ki. Mindig megtalálható e két oldal, de nem mindig esnek egybe, hanem csak akkor, amikor a két oldal a maga módján egyaránt elősegíti a fejlődést.

Az ellentétek egysége tehát a kölcsönös feltételezettségen tul azt is jelenti, hogy az ellentétes pólusok bár különböznek, de abban megegyeznek, hogy egyformán az adott

12 Lenin Müvei, 38. köt. 347-348. oldal.

dologhoz tartoznak, vannak közös sajátosságaik. Ilyen értelemben beszélhetünk egybeesésükről, belső megfelelésükről, mint az egység sajátos formáiról.

Az ellentétek átcsapása egymásba

A két ellentétes oldal a körülmények hatása folytán - tehát mindig meghatározott feltételeknél - helyet cserél, egyik vagy másik átcsaphat saját ellentétébe. Ezzel kapcsolatban Lenin a következőket írja: "A dialektika arról szóló tan, hogy hogyan lehetnek és hogyan szoktak az ellentétek azonosak lenni /hogyan válnak azokká/, - milyen feltételek mellett lehetnek azonosak, egymásba átváltozva, - miért nem szabad az emberi elménék ezeket az ellentéteket holtaknak, megmeredteknek vennie, hanem eleveneknek, feltételeseknek, mozgékonyaknak, egymásba átváltozóknak." [13] Az ellentétes oldalak egymásba való átmenete, egymást átható szerepe is egységüket hozza alá.

Ez az átcsapás, helyetcserélés mind a természetben, mind a társadalomban megfigyelhető. Számos példát említhetünk pl. a társadalmi élet területéről. Itt azonban a konkrét helyzet, a meghatározott történelmi időszak és körülmények még nagyobb szerepet kapnak. Ezt figyelembevéve érthető, hogy a kapitalista társadalmi rend fejlődése, változása során a szabad verseny átcsapott a maga ellentétébe - kialakultak a nagy monopóliumok.

Az ellentétek egymásba való átváltozása, átcsapása az ellentétek egységéről és harcáról szóló törvény igen fontos része, enélkül nincs változás, fejlődés. Az átcsapás a fejlődés rendkivül jelentős mozzanata. Különösen fontos ez a társadalmi fejlődés szempontjából. /A proletariátus a kapitalizmusban elnyomott osztály, a szocialista forradalom győzelmével azonban uralkodó osztállyá válik, a burzsoázia pedig uralkodóból elnyomott osztállyá lesz. Itt tehát az ellentétek /elnyomott és uralkodó osztály/ helyet cseréltek, átváltoztak saját ellentétükké, s éppen ez az átváltozás képezi a társadalmi fejlődés nagy jelentőségü forrását.

Az ellentétek egysége a dolgok, jelenségek, folyamatok viszonylagos állandóságát, időleges meghatározottságát adja. Az ellentétes oldalak azonban az összefüggés, az egység mellett ki is zárják egymást, egyik ellentéte a má-

13 Lenin Müvei 38.köt. 91-92.old.

siknak, az egyik a másikkal ellenkező, szemben álló tulajdonságot, minőségileg más tendenciát képvisel, az egységet tehát áthatja a pólusok egymást kizáró aktiv harca."[14]

A két ellentétes oldal nem képvisel mindig egyforma erőt. Az ellentétes oldalak mozgásban, változásban vannak. A körülmények, környezetük hatására, valamint belső természetük folytán fejlődnek. E változás, fejlődés során hol az egyik, hol a másik oldal kerül tulsulyba, s jelenti a nagyobb erőt. Ha olyan helyzet áll elő, amikor a két oldal egyforma erőt képvisel, ebben az esetben az egység egy ujabb formájáról, az egyenhatásról van szó. Az ellentétes oldalak azonban ez esetben sem közömbösitik, semlegesitik egymást, hanem szemben állnak, kizárják egymást, közöttük tehát ekkor is folyik harc.

Az ellentétek egysége viszonylagos, harcuk pedig abszolut

Az ellentétek egységének és harcának törvényét vizsgálva - a fent elmondottak után - megállapithatjuk, hogy e törvény két oldalt tartalmaz: az egységet és a harcot. Az egység és a harc, a törvény e két oldala a dolgokban, jelenségekben meglevő két ellentétes oldal, ellentétes tendencia alapján létezik s e két oldal adja az ellentmondásos viszonyt. E két oldal, az egység és a harc elválaszthatatlan egymástól, de szerepük, jellegük nem egyforma. Lenin ezzel kapcsolatban a következőket állapitja meg: "Az ellentétek egysége /egybeesése, azonossága, egyenhatása/ feltételes, időleges, átmeneti, relativ. Az egymást kölcsönösen kizáró ellentétek harca abszolut, amint abszolut a fejlődés, a mozgás."[15]

Itt először utalnunk kell a nyugalom viszonylagos, továbbá a mozgás abszolut jellegével kapcsolatban mondottakra, ahogyan erre Lenin is utal. Minden tárgy, jelenség ellentétes oldalakat egyesit magában, amely oldalak viszonylagos nyugalomban, viszonylagos egységben vannak /egybeesnek, azonosak/, ugyanakkor állandó mozgásban, harcban is állnak

14 A "harc" kifejezést általában átvitt értelemben kell használni: ez az egymást kizáró tendenciák, oldalak szembenállását jelöli.

15 Lenin Müvei, 38. köt. 348. oldal.

egymással. Ez az állandó harc, szüntelen mozgás éppen az ellentétek által létezik.

Az egységen, mint az ellentmondásos viszony alapján lehet egybeesés, azonosság vagy hatásegyenlőség az ellentétes oldalak között, amely ez esetben nem abszolut, mert a két ellentétes oldal között /egyensuly esetén is/ harc folyik, amely egy pillanatra sem szünik meg, mint ahogy a nyugalom sem jelenti a mozgás teljes megszünését. Mindig az adott jelenségen, folyamaton belüli szakadatlan harc boritja fel egy idő után a viszonylagos egységet, szünteti meg az adott minőséget, s vezet el egy uj egység, egy uj minőség kialakulásához, amelyben azonban a rá jellemző ellentétes pólusok között tovább folyik a harc. A harc részt vesz az adott dolog létezésének, más dolgokká való átalakulásának minden szakaszán, jelen van az egység minden konkrét formájában. Összeköti az egységeket, igy a fejlődés folyamán a folytonosságot képviseli. Résztvesz az egység lerombolásában is. Az egység viszonylagos jellegével szemben a harc abszolut volta tehát azt jelenti, hogy a pólusok mindig szembenállnak, kizárják egymást, ellentétei egymásnak, soha nincsenek teljes nyugalomban. Az egymást feltételező ellentétes oldalak, tendenciák kibontakozása végül is megbontja az adott kapcsolatot, az adott egységet s uj egységet hoz létre. Ekkor következik be a fejlődés, ez jelenti a fejlődés ujabb szakaszát.

A dialektikus ellentmondások a valóság egészére érvényesek

Láttuk tehát, hogy a két ellentétes oldal egyidejü, együttes létezése, s a köztük levő kapcsolat, az egység jelenti az illető tárgy, jelenség viszonylagos állandóságát, minőségét. Ezen egység és kapcsolat révén jelenik meg a tárgy vagy jelenség előttünk mint egész. Egy bizonyos idő multán azonban az adott tárgy, jelenség megszünik, átalakul, más minőségü lesz, más ellentétes oldalai lesznek. Ez az átalakulás, minőségi változás épp a két ellentétes oldal közötti harc utján következik be, még akkor is, ha a tárgy előttünk mint egész, mint egység jelenik is meg. Igy értelmezhetjük a dialektikus ellentmondás tartalmát, amely tehát a dolgok, jelenségek, folyamatok egymást kölcsönösen kizáró, de egyben egymást feltételező oldalainak, tendenciáinak belső, aktiv, dinamikus viszonya. Ez a viszony feltételezi az ellen-

tétes oldalak egymásbahatolását, az azonosság és különbség mozzanatát. Ahogyan ezt Engels kifejezi: "... egy ellentét két pólusa... éppugy elválaszthatatlan egymástól, mint ahogyan ellentett, s hogy minden ellentétességük ellenére egymást kölcsönösen áthatják." [16]

Mint hangsulyoztuk, a dolgokban,mozgásukban, változásukban és fejlődésükben objektive létező ellentmondásos viszonyok két oldalt, az ellentétes pólusok kölcsönös feltételezettségét /egységét/ és egymás kölcsönös kizárását /ellentét, harcát/ tartalmazzák. A dialektikus ellentmondás megismerése a törvény e két oldalának, viszonyuknak a feltárását jelenti. Ezért az egyoldalu, metafizikus alapról történő megközelitési módok nem segitik elő az ellentmondásos viszonyok tényleges, objektive létező természetének me gismerését, eltorzitják a valóságot s hibás következtetésekhez vezetnek. Ezt tapasztalhatjuk a revizionizmus különböző megnyilvánulásaiban, amelyek tartalmilag végső fokon a két ellentétes társadalmi rendszer egybeolvadását, konvergenciáját hirdető burzsoá nézetekkel képviselnek azonos platformot. Az objektive létező ellentmondásos viszony eltorzitását láthatjuk a különböző ultrabaloldali, álforradalmi nézetekben, amelyek csak ellentétek harcát veszik észre /figyelmen kivül hagyják az egységet/, s elutasitják a békés egymás mellett élés politikáját.

A dialektikus ellentmondások azonban nemcsak az objektiv természeti és társadalmi folyamatokban, hanem a megismerésben is, vagyis a valóság egészében jelentkeznek. A megismerés folyamatában az objektive létező sajátos ellentmondások a különböző kategóriákban, általánositva pedig az ellentétek egysége és harca törvényében tükröződnek. E törvény ismerete segit azután a me gismerés továbbfejlődésében. Ahogyan Lenin irta: "A megismerés a gondolkodás örök, végtelen közeledése az objektumhoz. A természetnek /a társadalomnak és a gondolkodásnak is - /kieg. Sz.G./. az emberi gondolatban való tükröződését nem 'holtnak', nem 'elvontnak', nem mozgás nélküllnek, n e m e l l e n t é t e n é l k ü l i n e k, hanem az ellentétek mozgása, keletkezése és megoldódása örök f o l y a m a t á b a n kell felfogni." [17]
Ugyanezt a gondolatot "A dialektika kérdéséhez" c. tanulmányában igy hangsulyozza: "A világban végbemenő összes fo-

16 MEM 2o. köt. 23. oldal.

17 Lenin Müvei. 38. köt. 179. oldal.

lyamatok 'önmozgásukban', spontán fejlődésükben, eleven életükben való megismerésének az a feltétele, hogy mint ellentétek egységét ismerjük meg őket."[18]

A megismerés tehát akkor lehet eredményes, ha számba veszi az objektive létező dialektikus ellentmondásokat, amelyek magában a megismerés folyamatában, fejlődésében is ott vannak.

"Maga a termelőerők nemzetközivé válási folyamata is dialektikusan ellentmondásos. Egyfelől még nagyon hosszu ideig fennmarad a nemzeti államok elkülönülése. Másfelől a termelőerők társadalmasodása jelenlegi, magas fokán, a munkamegosztás vonalán már ma is folyik az államok gazdaságának objektiv közeledési folyamata. Nemzetközi gazdasági egyesülések jönnek létre mind nagyobb méretekben, egészében megnövekednek az országok és népek közti gazdasági kapcsolatok. A társadalom jelenkori fejlődése olyan feladatokat állit az emberiség elé, amelyeket nem lehet egy ország, egy nemzet erőivel megoldani, csak az összes, illetve több ország és nép egyesitett erejével. Ilyenek például a természetvédelem vagy a kozmosz meghóditásának a feladatai, a nemzetközi energetikai rendszer megteremtése, a világtengerek gazdaságának kiaknázása stb.

Mindennek megvalósulása rendkivül hosszu időt vesz majd igénybe. A gazdaság, a tudomány és a technika nemzetközivé válásának folyamata csak a "nemzeti" és a "nemzetközi" dialektikájának helyes felfogásán keresztül érthető meg. Egy objektiv világfejlődési tendenciáról van szó, amely végső soron a népek, nemzetek egyesüléséhez vezet.

A világgazdaság egységes gazdasági szervezetté fejlődésében a legelőnyösebb megoldásokat a fejlődés szocialista formája nyujtja. Jól látható ez a termelőerők nemzetközivé válásának jelenkori legfontosabb megnyilvánulásaiban, a nemzetközi gazdasági integrációnak az egyes világrendszereken belül jelentkező formáiban. Ezek a gazdasági integrációk teljesen eltérő jelleget, tendenciát hordoznak a két társadalmi rendszerben, itt is jelentkezik a békés épités két "tervének", két fejlődési programjának a problémája. Ez a két terv is az ellentétek egységét képviseli a jelenlegi világgaz-

18 U.o. 348. oldal.

daságban s mint ilyen, a fejlődés meghatározott irányáért folyó harc eszköze...

Más szóval: a tőkés integráció nem nyujtja és lényegében nem is nyujthatja az egyes és az általános: a nemzeti és nemzetközi harmónikus egyesitését. Ezek között az ellentétek között leküzdhetetlen a konfliktus.

Éppen ez az oka annak, hogy a kapitalizmus, amely az egységes világgazdasági rendszer folyamatát megindította, és magas szintre emelte, nem képes befejezni azt. Ez a történeti küldetés már az uj, a szocialista, a kommunista társadalmi rendszerre vár. A szocialista integrációban az a "másik terv" ölt formát, amelyről Lenin annakidején mint a világgazdaság kiépitésének tervéről beszélt. És ebben összekapcsolódnak és kölcsönösen áthatják egymást a "nemzeti" és a "nemzetközi", minthogy a gazdasági fejlődés nemzetközivé válása most csak az önálló szocialista nemzeti államok egyesülésének utján mehet végbe. Itt már nincs antagonizmus az ellentétes oldalak között. Nem mondhatjuk persze, hogy ezek az ellentétek nem szülnek néhány ellentmondást és nehézséget. De a szocialista állam eltérő természete lehetővé teszi a nehézségek fokozatos leküzdését, hiszen itt az országok egyesülése már nem a kapitalizmus kizsákmányoló céljait, más népek elnyomását, hanem az egész szocialista világrendszer és minden ország érdekeit szolgálja."*

Az ellentmondások sajátszerüsége | Az ellentétek egységének és harcának törvénye általános, egyetemes jellegü törvény, amely a különböző, sajátos, konkrét ellentmondásokban realizálódik. Az ellentmondás mindig konkrét. Annak alapján, hogy az anyagi világban egymástól eltérő, minőségileg különböző, sokféle tárggyal, folyamattal találkozunk, az ellentmondások is - amelyek különböző formában a mozgó anyag sajátos megnyilvánulásaiban jelentkeznek - rendkivül sokfélék.

Az ellentmondások sajátszerüségét illetően azt látjuk, hogy az élettelen és élő természet is az ellentmondásos viszonyok sokaságát mutatja számunkra. A pozitiv és negativ elektromosság, az északi és déli mágneses pólusok, az elemi részecskék kettős - korpuszkuláris és hullám tulajdonsága, az asszimiláció és a disszimiláció, az élő szervezet és környezete közötti ellentmondás - és sorolhatnánk tovább.

A társadalomban az osztályok közötti különböző ellentmondások, a termelőerők és termelési viszonyok közötti ellentét s mások,

*M.Rozental /1906-1975./: "Az imperializmus és a forradalom leninii kutatásának dialektikája" c.könyve, Miszl,1976. Az OM. Filozófia, Politikai gazdaságtan, Tudományos szocializmus Tájékoztató 1977, 6. számából idézi NF.

A gondolkodás, a megismerés folyamatában, a fogalmak, kategóriák, elméletek, módszerek alakulásában, változásában és kölcsönhatásában fellépő, az objektiv külvilág és a szubjektiv jellegü gondolkodási, megismerés közötti ellentmondások, s igy tovább.

Minden alapvető mozgásformában /s nemcsak az alapvetőekben/ megtalálhatók a rájuk jellemző, természetükkel összefüggő ellentmondások. Ezek megismerése segiti elő az adott mozgásforma mélyebb megismerését.

Az ellentmondás sajátos jellege az adott tárgy vagy jelenség lényegétől, belső termé szetétől, minőségétől, oldalaitól és az adott tárgy környezetétől, összefüggés-rendszerétől függ. Az élettelen és élővilág, továbbá a társadalmi-gazdasági alakulatok pl. minőségileg eltérnek egymástól. Ez az alapja annak, hogy az ellentétek is - amelyek az élettelen és élővilágban vagy a társadalomban megnyilvánulnak - szintén eltérnek egymástól, sajátos formát mutatnak. Mindenütt, mindenkor és mindenben van ellentét, de ezek sajátosak, eltérőek, a dolog természetétől, belső lényegétől függően.

A társadalomban megnyilvánuló ellentétek sem azonosak, nem egyformán jelentkeznek a társadalom fejlődésének minden szakaszában. A társadalom fejlődésének szakaszai, a különböző társadalmi-gazdasági formációk minőségileg mások, eltérőek s ebből következik, hogy ellentéteik is eltérőek, különbözőek, sajátosak. Az osztálytársadalmakban végig megtalálhatók az osztályellentétek, de ez a közös, valamennyi osztályokra szakadt társadalomban megnyilvánuló ellentmondás más sajátosságot mutat a rabszolgatartó társadalomban, mást a feudalizmusban és ismét mást a kapitalista társadalomban.

Mindezekből az következik, hogy nem elég általában felismerni a tárgyakban, folyamatokban levő ellentétes oldalakat, azok viszonyát, hanem azokat sokoldaluan kell tanulmányozni is, feltárni, hogy az adott tárgy, jelenség természetéből adódóan, meghatározott környezetben milyen sajátosságokat mutat az ott megnyilvánuló ellentmondás. Csak akkor lesz helyes az illető folyamat vagy jelenség megismerése, ha a benne levő ellentmondás sajátosságait is feltárjuk.

A marxista filozófiai irodalom az egyetemes jelleggel biró ellentmondásos viszonyokat több szempontból is csoportositja.

Az ellentmondások megnyilvánulásait vizsgálva beszélhetünk pl. belső és külső, alapvető és nem alapvető, fő és nem fő, valámint a társadalomban jelentkező ellentmondások esetében antagonisztikus és nem antagonisztikus ellentmondásokról.

Belső és külső ellentmondások

A belső és külső ellentmondásokat aszerint különböztetjük meg egymástól, hogy az ellentmondás két pólusa hol helyezkedik el: az adott jelenségen belül foglalnak-e helyet, vagy az egyik pólus az adott jelenségen kivül van. Ennek alapján belső ellentmondás áll fenn akkor, amikor mindkét pólus az adott tárgyon, jelenségen, folyamaton belül helyezkedik el. Ez az ellentmondás az adott tárgy sajátja, a benne létező, tehát a tárgy belső, ellentétes oldalait fejezi ki. Külső ellentmondásról pedig akkor beszélünk, ha az ellentmondás egyik pólusa egy adott tárgyon belül van, a másik pólus viszont egy másik tárgyban vagy jelenségben található. Külső ellentmondás az is, amikor az ellentmondás egyik pólusa maga az adott tárgy, másik pólusát pedig a tárgy környezete jelenti.

A belső és külső ellentmondások szerepe nem egyforma. Általában a belső ellentmondás a lényegesebb. Ez abból következik, hogy minden dolog természetét a benne levő ellentétek határozzák meg. Gyökeres minőségi változás egy adott dolog esetében csak akkor következhet be, ha ellentétes oldalai megváltoztak, átalakultak, ha az adott dologra jellemző ellentmondás megoldódott.

Az abszolutizálás azonban ebben a kérdésben sem helyes. Egyrészt azért, mert több olyan példát említhetünk, amikor a külső ellentmondás nagyon lényeges, másrészt nincs merev válaszfal a külső és belső ellentmondás között. Egyazon ellentmondás más-más meghatározott összefüggésben lehet külső, s lehet belső ellentmondás is. A kapitalista és a szocialista világrendszer közötti ellentmondás az egész emberiség fejlődése szempontjából belső ellentmondás, ugyanakkor azt figyelembe véve, hogy mindkét rendszernek megvannak a maga belső tendenciái, oldalai, hogy a szocialista világrendszer egységes egész - ezt

szem előtt tartva a szocialista és a kapitalista világrendszer közötti ellentmondás külső ellentmondás.

> Külső ellentmondás áll fenn pl. a természet és társadalom között. Erre az ellentmondásra azonban nagy hatással van a társadalom fejlődése, a társadalom belső ellentmondásainak megoldódása. Az ember harcban áll a termé szettel, igyekszik annak titkait feltárni, megismerni, s a természet erőit a maga szolgálatába állitani. De csak akkor hajthatja teljesen uralma alá a természetet, ha olyan társadalmi rendet teremtett, ahol semmi sem akadályozza a termelőerők fejlődését, ahol összhang van a termelőerők és termelési viszonyok között, ahol a tudomány állandóan, gyorsuló ütemben fejlődik, ahol a természet megismert törvényei az ember javát szolgálják.

A külső ellentmondások szerepének és jelentőségének abszolutizálása, eltulzása a lényege annak az egyoldalu, metafizikus felfogásnak, amely "egyensulyelmélet" néven ismeretes. E felfogás értelmében nem a mozgás, nem a harc a tárgyak, folyamatok természetes állapota, hanem a nyugalom, az egyensuly. Az "egyensulyelmélet" a harcot csak időleges, átmeneti állapotnak tekinti, amely akkor következik be, ha valamilyen egészségtelen, természetellenes dolog folytán az egyensuly felborul. Az "egyensulyelmélet" képviselői pl. a társadalom fejlődését kizárólag a termé szet és társadalom között fennálló külső ellentmondással magyarázzák.

Alapvető és nem alapvető ellentmondások

A különböző tárgyakban, jelenségekben, folyamatokban nemcsak egy, hanem több ellentétpár, ellentmondás is létezik. Lehetnek olyan ellentmondások, amelyek az adott jelenség lényeges, me ghatározó oldalai között állnak fenn, mások pedig a lényegtelen oldalak közötti viszonyra vonatkoznak. Az alapvető ellentmondás a leglényegesebb, a meghatározó oldalak közötti ellentmondás. Az alapvető ellentmondás az adott dolog, jelenség egész létezése alatt fennáll, meghatározza az összes többi ellentmondást. Ezek az alapvetőhöz képest - minthogy az adott jelenség szempontjából nem lényeges oldalakra vonatkoznak - nem alapvető ellentmondások. Az alapvető ellentmondás megoldásától függ végső soron a nem alapvető ellentmondások megoldása is.

A kapitalista társadalmi rendet vizsgálva azt találjuk, hogy a társadalmi termelés és az egyéni kisajátítás közötti ellentmondás jelenti az alapvető ellentmondást, ez mutat rá a kapitalizmus lényegére, ez határozza meg az összes többi ellentmondást. Ezen alapvető ellentmondás tükröződik vissza a burzsoázia és a proletariátus között folyó osztályharcban.

Emellett azonban más ellentmondásokkal is találkozhatunk a kapitalizmus viszonyai között. Ellentmondás van pl. a kis- és nagyburzsoázia, a különböző monopólista csoportok, a különböző burzsoá pártok között stb. -, de ezek nem alapvető ellentmondások. Ha harc folyik is pl. egyes monopolista körök vagy különböző burzsoá pártok között, ez a harc sohasem vezet el a kapitalizmus megdöntéséhez. A kapitalista társadalmi rend forradalmi megdöntését csak az alapvető ellentmondás megoldása, a burzsoázia és a proletariátus között folyó osztályharc következetes végigvitele eredményezheti.

A nem alapvető ellentmondások azonban nem hatástalanok az alapvető ellentmondásra nézve. Hatnak az utóbbira, elősegithetik vagy hátráltatják annak megoldását. Pl. a kistőkések és a nagyburzsoázia közötti ellentmondás, bár nem vezet el a kapitalizmus megdöntéséhez - hiszen ez a kistőkéseknek sem érdekük -, mégis segiti a burzsoázia és a proletariátus közötti ellentmondás megoldását.

Ugyanez a helyzet a nemzeti függetlenségükért, felszabadulásukért küzdő országokban is, ahol az elnyomott, gyarmati ország burzsoáziája és az elnyomó, gyarmattartó ország burzsoáziája között nem alapvető ellentmondás áll fenn. Ez az ellentmondás azt eredményezheti, hogy a felszabadulásukért küzdő gyarmati országok burzsoáziája szembeszáll az elnyomó ország burzsoáziájával, sikraszáll a nemzeti függetlenségért. Ilyen módon az elnyomott és az elnyomó ország burzsoáziája között meglevő ellentmondás elősegiti az adott gyarmati országban a társadalmi haladást, s ennek következtében közelebb hozza az alapvető ellentmondás megoldását.

Fő és nem fő ellentmondások

Több szerző nem tesz különbséget alapvető és fő, illetőleg nem alapvető és nem fő ellentmondás között. Fő ellentmondáson mindig az alapvetőt érti. Mi különbséget teszünk közöttük, az alapvető ellentmondás mellett külön beszélünk fő ellentmon-

dásról is. A fő ellentmondás azt fejezi ki, hogy meghatározott időszakban melyik ellentmondás van előtérben, amelynek a megoldása a jelenség, a folyamat fejlődésének az adott időszakban legfontosabb láncszeme. A fő ellentmondás tehát fontosságot, aktualitást fejez ki; olyan ellentmondás, amely az adott időszakban előtérbe került, amelynek a megoldását az élet napirendre tüzte.

- Az alapvető ellentmondás a jelenség létezésének ideje alatt lényegét tekintve változatlan.
- A fő ellentmondás a fejlődés egyes konkrét szakaszaiban különböző. Esetenként egybeesik az alapvető ellentmondással, esetenként eltér attól.

A kapitalizmus alapvető ellentmondása - fejlődésének minden szakaszában a társadalmi termelés és az egyéni kisajátitás közötti ellentmondás, ami a burzsoázia és a proletariátus antagonizmusában jut legélesebben kifejezésre.

Az első világháboru befejezésének időszakában nemzetközi méretekben pl. a burzsoázia és a nemzetközi proletariátus közötti alapvető ellentmondás jelentette egyben a fő ellentmondást is. Később, a fasizmus előretörésével megmaradt ugyan ez az alapvető ellentmondás, de fő ellentmondássá a fasizmus és demokrácia, a fasiszta és az antifasiszta erők közötti ellentmondás vált. A második világháboru időszakában ennek az ellentmondásnak a megoldása segitette legjobban elő az alapvető, a burzsoázia és proletariátus között fennálló ellentmondás megoldását. E fő ellentmondás megszüntetése után kerülhetett csak sor az alapvető ellentmondás megoldására jónéhány európai és ázsiai országban, köztük hazánkban is.

Az elmondottak azt igazolják, hogy a nemzetközi helyzet vagy egy adott ország belső helyzetének elemzésénél igen fontos elhatárolni egymástól az alapvető és a fő ellentmondást, megtalálni és megoldani azt, amelyik az adott időszakban leginkább előreviszi a fejlődést, amelyik segiti, közelebb hozza az alapvető ellentmondás megoldását is. A fő ellentmondás helyes felismerése segit megragadni a döntő láncszemet.

Korunk alapvető és fő ellentmondása

A kommunista és munkáspártoknak, a nemzetközi kommunista mozgalomnak a számára rendkivül fontos, hogy el tudjanak igazodni a korszak bonyolult, sokrétü ellentmondásai között. Korunk tartalmáról átfogó elemzést adott a kommunista és munkáspártok 1960-as Moszkvai Nyilatkozata, amely a következőket állapitotta meg: "Korunk - amelynek fő tartalma a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal elkezdődött átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba - a két ellentétes társadalmi rendszer harcának korszaka, a szocialista és a nemzeti felszabaditó forradalmak korszaka, az imperializmus összeomlásának és a gyarmati rendszer felszámolásának, egyre több nép szocialista utra térésének, a szocializmus és a kommunizmus világméretü diadalának korszaka.[19]

Ebből következik, hogy korunk alapvető ellentmondása a szocializmus és a kapitalizmus erői közötti ellentmondás. Ez az ellentmondás antagonisztikus jellegü, mindaddig létezik, amig fennáll a kapitalizmus. Megoldásának egyetlen esete lehetséges: a kapitalizmus pusztulása.

Ezen ellentmondás megoldásának eszköze azonban nem egyedül a fegyveres harc, s még kevésbé a háboru. Éppen ellenkezőleg: a szocialista világrendszer és a haladó erők mindent megtesznek a háboru elkerülése, a békés egymás mellett élés érdekében. Ennek legfőbb célja, hogy a háborukat örökre kiiktassák az emberiség életéből és a két világrendszer ellentétét a békés gazdasági verseny és az ideológiai-világnézeti viták keretében, s minden országban a belső haladó, forradalmi erők összefogása és szervezett harca utján, forradalmi változások révén - a forradalom és ellenforradalom exportja nélkül - oldják meg. Ma még sajnos nem lehet végérvényesnek tekinteni a béke biztositását. Vannak még - éppen a kapitalista világrendszer, az imperializmus léte következtében - olyan elemek, amelyek háborut akarnak. Ezekkel szemben áll a szocialista világrendszer, a béke hiveinek nagy serege. Korunkban tehát a szocializmus és kapitalizmus alapvető ellentéte mellett van egy másik ellentmondás is, a béke erői, a két társadalmi rendszer békés egymás mellett

19 A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. /A kommunista és munkáspártok 1960-as Moszkvai Nyilatkozata. 13. oldal./

élését, a társadalmi haladás és a nemzetközi függetlenség békés nemzetközi feltételeit biztositó erők és a háboru erői, az agressziv imperialista politika, a háborus fenyegetés és a nemzetközi reakció erői közötti ellentmondás. Ez korunk fő ellentmondása. Ennek megoldása vagy már az előrelépés is ennek megoldásában, segiti elő legjobban az alapvető ellentmondás megoldását.

A kor alapvető és fő ellentmondása szorosan összefügg egymással. A háboru elsősorban a különböző monopolista csoportok érdeke. A háboru ellen folyó harc tehát egyben harc az imperializmus ellen, előrelépés az alapvető ellentmondás megoldásában.

A szektás nézetek hirdetői elutasitják a békés egymás mellett élés politikáját s azt hangoztatják, hogy jobb lenne elébe menni a harmadik világháborunak, mert az legalább a kapitalista világ megsemmisülését eredményezné. Ez azonban felelőtlen kalandorpolitika, melyet a marxizmus-leninizmus elitél. E nézetek képviselői hibásan itélik meg korunk ellentmondásait. Ebből fakad azután többek között a nemzetközi kommunista mozgalom fontos kérdéseit érintő teljesen hibás politikai álláspontjuk is.

A jobboldali revizionisták a békés egymás mellett élést az osztályharcról való lemondással azonositják, a békés egymás mellett élésre hivatkozva elhallgatják korunk alapvető ellentmondását és leveszik a napirendről annak forradalmi megoldását.

A békés egymás mellett élés nem jelenti a harcról, az osztályharcról való lemondást, hanem az osztályharc sajátos formája.

Antagonisztikus és nem antagonisztikus ellentmondások

Az ellentmondások közül a kommunista pártok elméleti és gyakorlati munkája szempontjából mindenekelőtt a társadalmi ellentmondások tanulmányozása a leglényegesebb. A társadalomban megnyilvánuló ellentmondások sajátszerüsége abból következik, hogy a társadalom az emberek tudatos tevékenysége által létezik, akik különböző - elsősorban szükségleteik és érdekeik alapján tevékenykednek. Az érdekek közül az osztályérdek determináló szerepét kell elsősorban kiemelnünk.

A társadalmi ellentmondások két nagy történelmi tipusa az antagonisztikus és nem antagonisztikus ellentmondások.

Akadnak szerzők, akik a természet világában is beszélnek ilyen tipusu ellentmondásokról, a természetben azonban nincs különösebb jelentősége az antagonisztikus és nem antagonisztikus ellentmondás megkülönböztetésének, annál inkább fontos ez a megkülönböztetés a társadalomban meglevő ellentmondások elemzése során.

Az antagonisztikus ellentmondás két ellentétes társadalmi erő között nyilvánul meg, amikor két osztály alapvető érdekei tekintetében áll szemben egymással, amikor érdekeik kizárják egymást, az egyik osztály érdekei csak a másik osztály érdekei rovására érvényesülhetnek. Ilyen antagonisztikus ellentmondás van a rabszolgák és a rabszolgatartók, a jobbágyság és a földbirtokosok között. Legélesebben azonban a kapitalizmusban nyilvánul meg. Ennek az antagonizmusnak a kapitalista magántulajdon az alapja. Ezen a talajon az ellentmondás egyik pólusa, a burzsoázia, igyekszik fenntartani az antagonizmus alapját, a másik pólus, a proletariátus pedig meg akarja azt semmisiteni. Ezért a két osztály viszonyát állandóan a harc jellemzi, amely egyre inkább éleződik, s elkövetkezik az az időszak, amikor a két antagonisztikus osztály között a nyilt összeütközés elkerülhetetlenné válik. Az osztálytársadalmak antagonisztikus ellentmondását jellemzik a "Kommunista Párt Kiáltványának" első mondatai: "Minden eddigi társadalom története osztályharcok története. Szabad és rabszolga, patricius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszóval: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyilt harcot vivtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött." [2o] Az antagonizmus megszüntetése mindig forradalmi utat jelent, történjen az fegyveres felkelés formájában vagy viszonylag békés uton. A proletariátus forradalmi uton megsemmisiti a magántulajdont, helyébe pedig megteremti a társadalmi tulajdont, s ezzel felszámolja az antagonisztikus ellentmondás alapját. Az antagonisztikus ellentmondás forradalmi megoldása az antago-

2o MEM. 4. köt. 442. oldal.

nisztikus osztálytársadalmakban a társadalmi haladás egyik fontos hajtóereje.

A mai, reakcióssá vált burzsoázia ideológusai általában tagadják az antagonisztikus ellentmondásokat a kapitalista társadalomban. Azt hangoztatják, hogy a mai kapitalista társadalom osztályai között nincs antagonisztikus ellentmondás. Szerintük - miközben a kapitalizmus átalakulását propagálják - a mai kapitalista társadalomban nincsenek is osztályok vagy legalábbis elmosodóban vannak az osztályok közötti határvonalak. Nincs szükség - hirdetik - osztályharcra, mert megszüntek az osztályellentétek. A kapitalizmuson belüli antagonisztikus ellentmondások megszünését hirdetik a "jóléti állam", az "ipari társadalom" és a "posztindusztriális társadalom" polgári elméletei. A kapitalizmus és a szocializmus közötti antagonisztikus ellentmondást tagadják a "konvergencia"-elméletek.

Ideológiai téren ugyancsak tagadják az antagonizmust a munkásosztály szocialista ideológiája és a polgári ideológia, a marxizmus és a különféle antimarxista polgári elméletek között. Azt hangoztatják pl., hogy a békés egymás mellett élés politikája a burzsoá és a szocialista ideológiai nézetek békés egymás mellett élését is kell, hogy jelentse, a marxizmus és a polgári elméletek összeegyeztethetők, egymásba integrálhatók.

A marxisták-leninisták semmiképp nem érthetnek egyet a fenti vagy hozzájuk hasonló burzsoá nézetekkel. Mindaddig, amig a kapitalizmus és a magántulajdon létezik, nem szünik meg az antagonisztikus ellentmondás, hiszen a tőkés tulajdon állandóan szüli azt. A mai kapitalista társadalom - minden burzsoá állitás ellenére - tele van antagonisztikus ellentmondásokkal.

A nem antagonisztikus Ellentmondás olyan társadalmi erők között keletkezik, amelyeknek az alapvető érdekei nem állnak szemben egymással, ellentmondás csak a nem alapvető érdekek tekintetében van, tehát az ellentmondás megoldása nem feltételezi, hogy az egyik leszámoljon a másikkal, hanem az ellentmondás megoldásával mindkettő tovább fejlődik, átalakul, magasabb szintre jut.

Az egymással nem antagonisztikus ellentmondásban levő két osztálynak vagy csoportnak közösek az alapvető érdekei, s

ezért a nem alapvető ellentmondások megoldása fokozatosan, éppen a közös érdekek érvényesitése utján lehetséges. A nem antagonisztikus ellentmondások - szemben az antagonisztikusokkal, melyek az antagonisztikus osztálytársadalmakra jellemzőek - a szocialista és a kommunista társadalomban találhatók meg elsősorban.

Lenin még 192o-ban Buharin "Az átmeneti korszak gazdasága" cimü könyvének lapszélére - ott, ahol Buharin az antagonizmust és ellentmondást azonos értelemben használta - kritikai megjegyzést tett: "pontatlan." Antagonizmus és ellentmondás egyáltalán nem egy és ugyanaz. Az első eltünik, a második megmarad a szocializmusban." Leninnek ez a megjegyzése kulcsot ad a szocializmus sajátos ellentmondásainak feltárásához és tanulmányozásához. A szocialista és a kommunista társadalmi viszonyok keretei között is lesznek ellentmondások, ezek azonban nem antagonisztikus jellegüek.

Nem antagonisztikus ellentmondásokkal az osztálytársadalmakban is találkozunk. A kapitalista társadalomban pl. nem antagonisztikus ellentmondás áll fenn a proletariátus és a parasztság jelentős része között. A proletariátus és a parasztság között fennálló ellentmondások nem antagonisztikus jellegéből következik, hogy a szocialista forradalom győzelme után a győztes, hatalomra jutott proletariátus a parasztsággal szemben nem a kisajátitás módját alkalmazza, hanem fokozatosan átneveli és átvezeti a szocialista mezőgazdaság utjára.

A nem antagonisztikus ellentmondások azonban csak a szocializmusban válnak általánossá és szoritják ki az antagonisztikus ellentmondásokat. Igy tanulmányozásuk és filozófiai általánositásuk is csak a szocialista társadalom kialakulása után, a szocialista gyakorlat alapján vált lehetővé. Ezért a nem antagonisztikus ellentmondásokkal kapcsolatban a filozófiai irodalomban sok kérdés még nem eléggé tisztázott, illetve vita tárgya.

Társadalmunk fejlődésének ellentmondásairól

A szocialista forradalom győzelme, a szocialista termelési viszonyok kialakulása alapján uj lehetőségek teremtődnek, meggyorsul a társadalom fejlődése. Ebben a fejlődési folyamatban lényeges, fontos szerepet játszanak a szocialista társadalom fejlődése során keletkező ellentmondások és azok megoldása. Nem szabad tehát a szocializ-

must sem valami statikus, ellentmondásmentes formációnak tekinteni. A szocialista társadalom minőségileg különbözik a megelőző társadalmaktól. Ebből következik, hogy a benne ható ellentmondások vizsgálata során mindenekelőtt a szocializmus minőségi vonásait kell figyelembe vennünk, ezek alapján tárhatók fel a szocialista társadalom ellentmondásainak specifikus vonásai.

A társadalomban végbement minőségi változás alapján bontakoznak ki a szocializmusban az ellentmondások uj, specifikus vonásai is. Minden területen egyre inkább a nem antagonisztikus ellentmondások válnak uralkodókká.

A szocialista társadalom nem antagonisztikus jellegü ellentmondásainak legfontosabb sajátosságai a következők:

- ezek az ellentmondások nem az osztálykizsákmányolás talaján keletkeztek és nem az alapvető osztályérdekek ellentétét fejezik ki, ezért nem vezetnek az osztályok összeütközéséhez, éles konfliktushoz;
- a nem antagonisztikus ellentmondások megoldása nem követeli a fennálló társadalmi rendszer megszüntetését, ellenkezőleg, a fennálló társadalmi rendszer fejlesztése, tökéletesitése az ellentmondások megoldásának az alapja;
- a nem antagonisztikus ellentmondások megoldásában nagy szerepe van a szocialista társadalom növekvő szociális-politikai egységének;
- a nem antagonisztikus ellentmondások megoldásában növekvő szerepe van a szubjektiv tényezőknek, annak, hogy a társadalom tudományos irányitása idejében fel tudja ismerni az ellentmondásokat, azok fejlődésének irányát, s ennek alapján kidolgozhatja az ellentmondások tervszerü megoldásának eszközeit, elkerülve az ellentmondások egészségtelen kiéleződését.

A szocialista társadalom fejlődése során kibontakozó ellentmondások vizsgálatánál abból kell kiindulni, hogy a szocializmus nem egy csapásra jön létre, hanem viszonylag hosszabb átmeneti korszak eredményeként s ennek az átmeneti szakasznak az ellentmondásai mindenekelőtt az átme-

net jellegével, tartalmával függnek össze. Ebből következik, hogy az átmenet egész időszakára az épülő, de még nem teljesen kifejlődött szocializmus és a megdöntött, de még ellenállást tanusitó kapitalizmus közötti - alapvető és antagonisztikus - ellentmondás a jellemző. Ez az ellentmondás a szocializmus épitésének egy-egy szakaszán más és más formát ölt.

A jelenlegi szakaszban, a szocializmus teljes felépitésének időszakában már a népgazdaság egyik ágában sincsenek olyan kapitalista vagy kistulajdonosi viszonyok, amelyek a kapitalizmus ujjáéledését elősegitenék. De a szocialista viszonyok még nem teljesen kifejlettek, "müködésüket" ... még zavarják a régi társadalom bizonyos objektiv és szubjektiv maradványai. Ezen gátló maradványok elháritása érdekében került sor a gazdaság irányitásának reformjára, a szocialista demokrácia erőteljesebb kibontakoztatására, a közigazgatási, tanácsi rendszer átszervezésére, a szocialista tudat, a közgondolkodás szocialista fejlesztésére.

E szakaszban kerül sor az átmeneti kor egészére jellemző ellentmondás teljes megoldására, a kapitalizmus maradványainak teljes és következetes felszámolására. De a szocializmus teljes felépitéséért folyó harc időszakában az átmeneti korszak egészére jellemző ellentmondás is másként, sajátosan jelentkezik, és megoldásának eszközei, módjai is mások. Az ellentmondás egyik pólusa, a kapitalizmus nem rendelkezik közvetlen osztálybázissal, /ezt a pólust egy felszámolt osztály maradék politikai, ideológiai erői képezik, amelyek ugyanakkor a kapitalizmus legszivósabb eszközeit - a burzsoá erkölcsöt, szokásokat, kispolgári magatartást - vetik harcba/. A másik pólus - a szocializmus - osztálybázisa kiszélesedett, a politikailag ellenséges erők elszigetelődtek, s ennek következtében az osztályharc más eszközeit alkalmazhatjuk.

Fejlődő szocializmusunknak azonban megvannak a gyengéi is, amelyeket a kapitalizmus maradványai maximálisan igyekeznek kihasználni. Ezért - társadalmunk szocialista továbbfejlődése érdekében - a fejlődés jelenlegi szakaszán külön jelentőségre tesznek szert a szocializmus saját alapján létrejött belső ellentmondások és ezek megoldása. Ennek alapján vált az osztályharc fő területévé a gazdasági és ideológiai munka, s fő eszközzé a szocialista gazdaság és a szo-

cialista tudat eddiginél nagyobb mérvü fejlesztése és erősitése.[21]

A szocialista társadalomban is az egymással kölcsönhatásban levő ellentmondások bonyolult szövevényét találjuk, amelyek itt is a változás, a fejlődés, az előrehaladás alapját képezik. De hogy valóban társadalmunk előrehaladását szolgálják, tanulmányozni s me goldani kell őket. Megoldásuk nem automatikusan történik, a tudatosságnak, a párt- és állami vezetésnek, a különböző szintü párt- és állami szerveknek, a kommunistáknak, általában a szubjektiv tényezőknek rendkivül nagy a szerepük a társadalmunk ellentmondásainak felismerésében s a fejlődést előrevivő megoldásban.

3./ A mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapásának törvénye

A mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapásának törvénye - ugyanugy, mint a mozgás, változás és fejlődés két másik alaptörvénye is - a természet és társadalom történetéből, valamint a gondolkodás folyamatában érvényesülő mozgásokból, változásokból, fejlődési tendenciákból kikövetkeztetett törvény.

E törvénynek, mint a mozgás, változás és fejlődés egyik legáltalánosabb törvényének lényegi tartalmát Engels "A termé szet dialektikája" c. munkájában, elsősorban a természeti folyamatokra vonatkozóan röviden a következőképpen határozza meg: "... a természetben - minden egyedi esetre pontosan me ghatározott módon - minőségi változások csak ugy mehetnek végbe, hogy az anyag vagy a mozgás /ugynevezett "energia" mennyiségileg gyarapszik vagy csökken."[22] A minőségi változások tehát minden esetben mennyiségi változásokkal függnek össze. Mindez

21 Lásd minderről részletesebben "A szocialista társadalom fejlődésének dialektikája" c. a Pártfőiskola Filozófiai Tanszéke elméleti tanszékülésének anyagát. Budapest, 1967.

22 U.o.

annak a következménye, hogy a dolgok, jelenségek, folyamatok objektive tartalmaznak egy meghatározott minőségi és ennek megfelelő mennyiségi /vagy megforditva/ oldalt. Ezek az oldalak mozognak, változnak, fejlődnek, ennek megfelelően átalakulnak a jelenségek, folyamatok s a két oldal /mennyiség és minőség/ mozgása, változása törvényszerüen összekapcsolódik egymással. E két oldal változása minden mozgás, változás és fejlődés két fontos formája, s e törvény a két forma, azok változása közötti mély, belső és törvényszerü összefüggést fejez ki. Igy a mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapásának törvénye a mozgás-, változás- és fejlődés folyamatok utjait, módjait, fázisait, formáit mutatja meg számunkra.

A minőség

A mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapásának törvényét a minőség, a mennyiség és a mérték mint filozófiai kategóriák segitségével magyarázhatjuk meg, ezért mindenekelőtt e kategóriák tartalmával kell me gismerkednünk.

Az ember számára már a legegyszerübb gyakorlati és megismerő tevékenysége során is megmutatkozik a valóság, a világ minőségi változatossága, az a tény, hogy a dolgok, jelenségek, folyamatok minőségileg eltérnek egymástól. E minőség /kvalitativ/ különbségek előbb mutatkoznak meg, mint a mennyiségi, /kvantitativ/ különbségek. Joggal jegyzi meg Lenin - utalva arra, hogy a megismerés érzékeléssel kezdődik - a következőket: "Számunkra a legelső és legelemibb az érzet és benne elkerülhetetlenül a minőség is..." 23 /Ez az oka annak is, hogy az emlitett kategóriák tárgyalását a minőséggel kezdjük./

A különböző tárgyak, dolgok, jelenségek és folyamatok minőségét az őket alkotó részek, oldalak, tulajdonságok száma, milyensége és ezek meghatározott viszonya, valamint más dolgokkal, jelenségekkel, folyamatokkal való kölcsönös kapcsolata determinálja. Igy a minőség az egyetemes összefüggés sajátos megnyilvánulásaként is felfogható. A belső és külső kapcsolatok alakitják ki az adott dolog, jelenség azon belső vonásait, amelyek rá elsősorban jellemzőek, s minőségét adják. A minőség külsőleg, mint a lényegi vonások összessége, egysége jelenik meg.

23 Lenin Müvei 38. köt. 3o5. oldal.

Az adott minőségre jellemző vonások elválaszthatatlanul összefüggnek magának a minőséget hordozó dolognak az alkotóelemeivel, s ezek strukturájával. Az elemek és a struktura együtt adják az adott dolog sajátosságait, minőségét. Ezért a dolgok megismerése is az alkotóelemek és a struktura megismerését jelenti.

Egy adott, minőségileg meghatározott társadalmi-gazdasági alakulat, pl. mint egységes egész különböző alkotóelemeket /az adott társadalom egyes szféráit/ tartalmaz. A legfontosabb a termelési mód, amely meghatározza az adott társadalmi-gazdasági alakulat politikai, ideológiai, kulturális szféráit. E szférák, mint alkotóelemek, ezek milyensége és kapcsolata, tehát strukturája határozza meg az adott társadalmi-gazdasági alakulat minőségét.

A minőség a sajátszerüség kifejezésére szolgál, tartalmazza azokat a jellemző, sajátos vonásokat, amelyek csak az adott dologra jellemzőek, annak minőségi meghatározottságát fejezik ki. Igy a minőség megmutatja azokat a határokat, amelyek elválasztják egymástól a különböző minőségeket. Az adott dolog meghatározott minősége más minőségekhez viszonyitottan mutatkozik minőségként. A minőség kifejezi az egynemü minőségekkel való eltérést, különbséget. A minőség fogalma tehát két ellentétes mozzanat, az azonosság és különbség egységeként is értelmezhető.

Egy adott egészen belül az egyes alkotóelemek, mint viszonylag önálló minőségek is vizsgálhatók. A társadalmi-gazdasági alakulat egyik eleme, a termelési mód, mint viszonylagos strukturális egész alkotóelemeinek, a termelőerőknek és a termelési viszonyoknak a milyensége és meghatározott viszonya adja a termelési mód minőségi meghatározottságát. Itt egy meghatározott struktura egyik alkotóeleme /de ez minden alkotóelemre vonatkozik/ saját alkotóelemeivel, ezek strukturájával önálló minőségként lép fel.

Az objektiv valóságban különböző strukturális szintek, ennek megfelelően különböző szintü minőségek léteznek. Egy adott minőségszint meghatározott minőséget jelent alkotóelemeihez viszonyitva. Ugyanakkor maga is alkotóelemként szerepel egy magasabb minőségi szinten belül. Egy-egy alkotó eleme - kiemelve a többi alkotóelemből ugyancsak meghatározott minőségi szintet képvisel. /Emberi társadalom -

egy meghatározott, történelmileg szükségszerü társadalmi-gazdasági alakulat - termelési mód - termelőerők - a termelőerők egy-egy alkotóeleme./

Az elmondottak a minőség viszonylagos jellegét mutatják. A minőség viszonylagos jellege következik az anyag mozgásából is. Semmi nem létezhet mozgás, változás nélkül. Mozognak, változnak a minőségi meghatározottságot kifejező struktura alkotóelemei, s ezek változása előbb vagy utóbb az egész struktura, s ezen keresztül az adott minőség megváltozását eredményezik. Egyetlen egy konkrét minőség sem tekinthető abszolutnak, egyszersmindenkorra adottnak, az abszolut mozgás megváltoztatja a minőséget.

Az elmondottak alapján: a minőség az adott tárgyra, dologra, jelenségre, folyamatra elsősorban jellemző tulajdonságokon keresztül feltáruló belső, lényegi, viszonylagos meghatározottság, ami azzá teszi az adott dolgot, ami. A minőség az alkotóelemek és a struktura dinamikus egysége.

Minőség és tulajdonság

Egy dolog meghatározott minősége - mint erre fentebb már utaltunk - elválaszthatatlanul összefügg tulajdonságaival. Minőség és tulajdonság azonban nem egy és ugyanaz. A minőség az adott dolgot a maga egészében fejezi ki, mig a tulajdonság az adott minőség egy-egy oldalát mutatja meg, a minőségi meghatározottságot egyik vagy másik rész viszonyában tükrözi. Igy a tulajdonság az adott minőség más dolgokkal való kölcsönhatásának megjelenési formája, az adott minőség kifejeződése. Annak megfelelően, hogy a meghatározott minőségü dolog mennyire összetett /mennyi és milyen alkotóelemek találhatók benne, milyen ezek viszonya/ és hányféle kölcsönhatásra képes - igen sok tulajdonsága, "minősége" mutatkozhat meg. Engels irja ezzel kapcsolatban a következőket: "... nem léteznek minőségek, hanem csak minőségekkel, mégpedig végtelenül sok minőséggel biró dolgok." 24 E tulajdonságok tehát függnek az adott minőségtől, a dolgok belső meghatározottsága mintegy determinálja a tulajdonságokat. A minőség a tulajdonságokon keresztül tárul fel, a tulajdonságokat pedig a minőség /a belső meghatározottság/ szabja meg.

24 MEM 2o. köt. 5o5. oldal.

Egy dolog különböző tulajdonságai nem egyenértékűek. Vannak olyanok, amelyek alapvetőek, amelyek mindig jelen vannak, elválaszthatatlanok az adott dologtól, vele együtt jönnek létre, s akkor változnak, ha a dolog maga, melynek tulajdonságaiként léteznek, változik meg. Nem alapvető tulajdonságok csak meghatározott vonatkozásban, s nem mindig jellemzik az adott dolgot. E nem alapvető tulajdonságok változhatnak anélkül, hogy maga a minőség megváltozna.

Differenciálhatjuk a tulajdonságokat ugy is, hogy milyen mélyen, mennyire határozottan fejezik ki az adott minőséget. Lényeges az a tulajdonság, amely többé-kevésbé kifejezi a minőségi meghatározottságot.

A minőség szempontjából az alapvető, állandóan jelenlevő, lényeges tulajdonságokat kell figyelembe vennünk, a minőség ugyis felfogható, mint e tulajdonságok összessége.[25]

Egy társadalmi-gazdasági alakulat sok különféle tulajdonsággal jellemezhető. Jellemzi pl. a technika meghatározott szintje, a politikai rendszer milyensége. az emberek müveltsége, a tudomány fejlettségi szinvonala stb. De leglényegesebb tulajdonsága, ami végső fokon az adott társadalmi-gazdasági alakulat minőségét determinálja: a termelési mód.

Itt kell rámutatnunk még egy fontos momentumra. Minden dolog az általános és a különös egysége, minden dolognak vannak olyan jellemzői, tulajdonságai, amelyek megegyeznek, hasonlóak más, azonos minőségi szintü dolgok tulajdonságaival, s vannak, amelyek azoktól való eltérésére utalnak. A minőségi különbség felismerésében ez utóbbiaknak van elsősorban szerepük. A szocialista és a kapitalista társadalmi-gazdasági alakulat pl. számos hasonló tulajdonsággal rendelkezik. A ma oly divatos konvergencia-elmélet képviselői épp ezek alapján hirdetik a két ellentétes társadalmi rendszer közeledését, s majd egybeolvadását. De e két társadalmi rendszer gyökeres, minőségi különbségét elsősorban a termelési mód, a termelési viszonyokban megnyilvánuló minőségi különbség okozza, amely kizárja e két társadalmi rendszer konvergenciáját.

---

25 Részletesebben lásd erről: Ujemov, A.I.: Dolgok, tulajdonságok, viszonyok c. könyvét. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966.

A minőség és tulajdonság összefüggéséről, a tulajdonságok sokféleségéről mondottak jelentősek a gyakorlat és a megismerés számára egyaránt. A dolgok megismerése, s az ismeretek alapján az eredményes gyakorlati tevékenység csak akkor mehet végbe, ha a dolgok különböző tulajdonságai feltárulnak előttünk. A sokoldalúság, az alaposság teszi a dolgokat "nekünkvalóvá", igazán ismertté.

A mennyiség

A tárgyak, dolgok, jelenségek, folyamatok minőségi meghatározottsága elválaszthatatlanul összekapcsolódik mennyiségi meghatározottságukkal is. E két oldal - minőség és mennyiség - a dolgok lényegi oldalait fejezik ki. A dolog lényegi sajátosságait - mint láttuk - a minőség, méretére, nagyságára utaló vonásait pedig a mennyiség mutatja meg, kifejezve az adott minőség létezésének határait. /Mondhatjuk, hogy a mennyiség kevésbé lényegi meghatározottság, de csak a minőségi meghatározottsághoz képest. A tárgyak, dolgok, jelenségek létezéséhez azonban elengedhetetlenül hozzátartozik./ E két oldal léte a dolgokban, ezek változása, kölcsönhatása, összefüggése minden mozgás, változás és fejlődés szükségszerű, objektiv velejárója. Nem abban az értelemben, hogy a mennyiségi és minőségi meghatározottság, mint két külső valami hozzákapcsolódna a mozgásokhoz, változásokhoz. E két oldal elválaszthatatlan maguktól a mozgó, változó és fejlődő dolgoktól, azokat minden esetben jellemzik. Egyetlen mozgás, változás és fejlődés sem lehetséges anélkül, hogy a változó, fejlődő dolgok ugyancsak változó mennyiségi és minőségi meghatározottsága azokban ne lenne jelen. S megfordítva, a dolgok mennyiségi és minőségi meghatározottságának összefüggése, mozgása, változása és fejlődése - maga a mozgás, változás és fejlődés. A különböző konkrét viszonylagos mennyiségi és minőségi meghatározottságokon keresztül érvényesülő mennyiség és minőség egyetemes, semmi sem létezhet mennyiségi és minőségi meghatározottság nélkül.

A minőség és mennyiség tehát belsőleg, szorosan összekapcsolódik egymással, egyik nem létezhet a másik nélkül. Mindkettő elválaszthatatlan maguktól a dolgoktól. Ebben nyilvánul meg objektiv jellegük.

Egy meghatározott minőségen belül számos mennyiségi fokozat létezhet. Engels, aki elsősorban a természeti

folyamatokban megnyilvánuló mennyiségi és minőségi változások tanulmányozására nagy gondot forditott, irja a következőket: "... minden minőségnek végtelen sok mennyiségi fokozata van, pl. szinárnyalatok, keménység, lágyság, hosszuéletüség stb. és ezek noha minőségileg megkülönböztetettek, mérhetők és megismerhetők..." [26] Itt említhetjük meg azt is, hogy a mennyiség telitve van minőségekkel, abban az értelemben, hogy a mennyiségi meghatározottság egy-egy formája számtalan minőséghez kapcsolódhat. /Egy-egy szám pl. sokféle minőséget, tartalmat fejezhet ki./

A mennyiségi meghatározottság számos formában nyilvánulhat meg, amelyek valamilyen módon az adott dolog mennyiségi oldalát mérik. Ezek az adott tárgy, dolog, jelenség szükségszerü paraméterei. Ilyenek: a térméret, időtartam /nagyság, terjedelem/, fejlődési ütem, fejlődési és összehasonlitási fok, alkotó részek és tulajdonságok száma /ebben az értelemben tehát a számosság is/ és mások. A mennyiség fogalma ezeket kifejező meghatározottság. A társadalomban pl. egy meghatározott társadalmi-gazdasági alakulaton belül, annak tartalmát is kifejező fontos mennyiségi mutatók pl. a gazdasági fejlődés üteme, a munkatermelékenység elért foka, a nemzeti jövedelem, az osztályerőviszonyok mennyiségi alakulása. Ezek az adott társadalmi-gazdasági alakulat, mint minőség fontos mutatói. Ezek mennyiségi alakulása bizonyos határokon tul a társadalmi-gazdasági alakulat minőségi változását idézik elő.

A különböző, konkrét mennyiségi meghatározottságok - ugyanugy, mint a minőségiek is - viszonylagosak. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a dolgok mozgásának, változásának folyamatában a mennyiségi meghatározottság is átalakul. Viszonylagos jellegük egyik strukturális szintről másikra történő átmenet esetében is megmutatkozik. Ha egy strukturális egész egyik alkotóeleme megváltozik, ez mennyiségi változás a struktura egészéhez képest, ezáltal az egész minősége nem változik meg. De ha az alkotóelemet kiemeljük az adott strukturából, s mint önálló, strukturális egészet nézzük, a végbement változás ez esetben ránézve minőségi változásként mutatkozik.

Attól függően tehát, hogy az adott változást milyen

---

26 MEM 2o. köt. 5o5. oldal.

összefüggésben vizsgáljuk, milyen strukturális egész kereteibe helyezzük, ugyanaz a változás egyik esetben mennyiségi, másik esetben minőségi változásként értelmezhető. Ez azt is aláhuzza, hogy a mennyiségi és minőségi változások egymáshoz képest is viszonylagosak.

Az objektiv valóság minden szférájában, a természetben, a társadalomban és a gondolkodásban a minőségi és mennyiségi meghatározottságok, változások számtalan megnyilvánulásával találkozunk. A világ végtelen gazdagsága, sokfélesége ezeken keresztül is megmutatkozik. Az a tény pedig, hogy semmi sem létezhet mennyiségi és minőségi meghatározottság nélkül, s ezek szükségszerüen összekapcsolódnak egymással, ujabb oldalról huzza alá a világ sokfélesége is megnyilvánuló objektiv egységét.

A minőség-mennyiség viszonya és a mérték

Minden dologban, tárgyban, jelenségben a minőségi meghatározottság mennyiségi meghatározottsággal párosul, a mennyiségi meghatározottság adott minőség kifejezője. Minden minőség csak bizonyos mennyiségi határok között létezhet, minden mennyiségi meghatározottság meghatározott minőséghez tartozik.

A két oldal közül a mennyiség a változékonyabb, meghatározott határok között változhat anélkül, hogy a minőség megváltozna. Nem véletlenül fogalmazta meg Engels a következőket: "Ha egy tetszőleges élettelen testet egyre kisebb részekre osztva képzelünk el, eleinte nem áll be minőségi változás. De ennek megvan a maga határa: ha sikerül az egyes molekulákat, mint az elpárologtatásnál, szabadon előállitanunk, többnyire ugyanezeket is még tovább oszthatjuk, ámde csak a minőség teljes megváltoztatásával. A molekula szétesik egyes atomjaira, ezeknek pedig egészen más tulajdonságaik vannak, mint a molekuláknak... Látjuk tehát, hogy az osztás tisztán mennyiségi müveletének van egy határa, amelyen átcsap minőségi különbségbe." 27 A létrejövő uj minőség alapján megváltozik a mennyiségi meghatározottság, az uj minőség meghatározza a mennyiségi jellemzők változását.

A mennyiség is, a minőség is viszonylagos önállósággal mennek végbe. Tehát a mennyiségi és minőségi változá-

27 MEM 2o. köt. 359-36o. oldal. Budapest, 1963.

sokban is jelen van minden mozgásban és változásban megnyilvánuló alapvető ellentmondás: a változékonyság és az állandóság dialektikus egysége és ellentéte.

Az említett határok, melyek között az adott minőség viszonylag állandó, a határok, melyek között a mennyiség az adott minőség megváltozása nélkül változhat - jelentik azokat a csomópontokat, amelyeket a mérték fogalmával jelölünk.

A mérték tehát a mennyiség és minőség meghatározott viszonya, egysége, amely olyan objektiv határokat jelent, amelyen belül /két csomópont közötti intervallumban/ az alkotóelemek változása /a mennyiségi változások/ nem vezet a strukturális egész /a minőség/ megváltozásához. Ha azonban a mennyiségi változások átlépik az említett csomópontokat, szükségképpen minőségi változás következik be.

A mennyiség tehát nem csökkenhet vagy növekedhet minden határon tul. Hogy hol van a határ, ez minden tárgy, dolog, jelenség belső természetétől, lényegétől és az adott dolog, jelenség külső körülményeitől, más dolgokkal való összefüggéseitől függ. Ennek következtében a mérték, ugyanugy mint a minőségi és mennyiségi meghatározottság is objektiv jellegü. Maguk a dolgok, azok mozgása, változása és fejlődése objektiv, igy az azokban levő mennyiségi és minőségi meghatározottság, s a kettő viszonya, a mérték is objektiv jellegü.

Ezért nem lehet elfogadni azokat az idealista nézeteket, amelyek tagadják a mennyiség, a minőség és a mérték objektiv jellegét. E nézetek Locke idealizmusához nyulnak vissza, aki elsődleges és másodlagos minőségekről beszélt, s ez utóbbiakat szubjektiv jellegüeknek tekintette. Innen indul ki Berkeley és Hume, majd a machizmus és a mai pozitivizmus szubjektiv idealista vonala. E szubjektiv idealizmus a mennyiségre és minőségre vonatkozóan többek között abban nyilvánul meg, hogy a minőséget az érzékeléshez kötik, a mennyiséget pedig logikai fogalomnak tekintik, s tagadják, hogy a kettő között átmenet, kapcsolat létezne. S. Hook szerint pl. a kettő teljesen elválik egymástól, a minőség megelőzi a mennyiséget s létezhet anélkül.

Minden tárgynak, minden dolognak megvannak a maga objektiv csomópontjai - a társadalmi jelenségeknek is - amelyek az objektive létező mennyiségi és minőségi meghatározottságok viszonyát fejezik ki.

A mérték, a csomópontok figyelembe vétele a gyakorlati tevékenységhez elengedhetetlenül szükséges, hiszen számtalan esetben egy adott minőség megszüntetéséről vagy megtartásáról van szó. Ehhez pedig ismerni kell az adott minőség határait kifejező csomópontokat, amelyek az adott minőség létének határai, s jelzik az adott dolog fejlettségi fokát is. A mérték ismerete nélkül nem lehet minőséget változtatni. A mérték megsértése a minőség megváltozását, megszüntetését jelenti.

A minőség, a mennyiség és a mérték a valóságban objektive létező sokféle minőségi és mennyiségi meghatározottságokat, változásokat, s ezek egységét általánositott formában visszatükröző filozófiai kategóriák, amelyek segitségével - mint mondottuk - feltárható és értelmezhető a materialista dialektika egyik fontos törvénye.

A mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapása, mint törvény

Az objektiv valóság különböző területein megnyilvánuló mozgások, változások több oldalról vizsgálhatók. E mozgásokkal már eddig is több vonatkozásban foglalkoztunk. /L. a jegyzet előző témáit, fejezeteit./ Jelen témánk szemszögéből a mozgásokat, változásokat ugy is megkülönböztethetjük, hogy vannak mennyiségi /az adott minőséget bizonyos határok között nem változtató/ és minőségi változások, /amikor az adott minőség átalakul, mássá lesz/. E kétfajta változás azonban kölcsönösen összefügg egymással, az anyag mozgásának, változásának és fejlődésének különböző folyamataiban együtt léteznek. "... A mozgás formaváltozása - irja Engels - mindig olyan folyamat, amely legalább két test között következik be, melyek közül az egyik egy meghatározott mennyiségü emilyen minőségü mozgást /pl.hőt/ veszit, a másik egy megfelelő mennyiségü amolyan minőségü mozgást /mechanikai mozgást, elektromosságot, kémiai bomlást/ kap. Mennyiség és minőség tehát itt kétoldaluan és kölcsönösen megfelelnek egymásnak."[28] Minden mozgás és vál-

28 U.o. 359. oldal.

tozás a mennyiségi és minőségi változások kölcsönhatása alapján megy végbe, a mennyiségi és minőségi változás pedig a kölcsönhatás, a mozgás eredménye. E kölcsönhatás objektiv, anyagi jellegü, - a mozgó anyag objektiv természetéből, s nem valamiféle anyagon kivüli külső hatásból következik.

Egyoldaluan egyiket sem lehet eltulozni, illetőleg figyelmen kivül hagyni. Nincsenek váratlan minőségi változások, ezeket mindig mennyiségi változások készitik elő, "...a természetben - minden egyedi esetre pontosan rögzitett módon - minőségi változások csak anyag vagy mozgás /ugynevezett energia/ mennyiségi hozzátétele vagy mennyiségi elvonása révén mehetnek végbe.

A természetben minden minőségi különbség vagy különböző kémiai összetételen, vagy a mozgás /energia/ különböző mennyiségein, illetőleg formáin nyugszik, vagy mint szinte mindig ez az eset mindkettőn..." [29]

A mennyiség és minőség eltérő szerepet játszanak a mozgásban, változásban és fejlődésben. A mennyiségi változások készitik elő a minőségi változást. Ha az adott dologra jellemző mennyiség lényegesen változik, az adott dolog elveszti meghatározott minőségét, uj minőség jön létre. Ez az uj minőség visszahatást gyakorol a mennyiségre, determinálja a neki megfelelő mennyiségi változásokat.

Az apró, jelentéktelennek tünő mennyiségi változások egy adott minőség keretein belül fokozatosan felhalmozódnak, átlépik az adott minőség mértékhatárait, s uj minőség jön létre. Ahogyan Marx irja: "... a puszta mennyiségi változások bizonyos ponton minőségi különbségbe csapnak át." [3o]

A fokozatos mennyiségi változások egy ideig nem érintik az adott dolog lényegét, meghatározott minőségét, de megteremtik a minőségi átalakulás feltételeit. Ennek során az alkotóelemek és a struktura még egységben vannak. Az alkotóelemeket érintő mennyiségi változások azután áttörik

---

29 U.o.

3o Marx: A tőke. I. köt. 333. oldal. Szikra Kiadó, 1949.

az adott struktura /minőség/ kereteit s a struktura átépül, uj minőség jön létre. Az uj minőség kialakulása tehát nem véletlen, ez is a szükségszerüség /véletlen hatásaival kiegészülve/ egyik sajátos megnyilvánulása.

A mennyiségi és minőségi változások folyamatában sajátos módon az ellentétek egységének és harcának törvénye is érvényesül. A fokozatos mennyiségi felhalmozódás egy idő után, egy adott határnál ellentmondásba kerül az adott minőséggel. Az ellentmondás megoldódásának utja az uj minőség létrejötte, amelyen belül egy ideig ismét fennáll a mennyiségi változások és az uj minőség egysége. Ez a folyamat egyuttal a tagadás tagadásának is meghatározott módja, hiszen a fokozatos mennyiségi felhalmozódás egy pontnál tagadja az adott minőséget, a mennyiségi oldal változásának eredményeként kialakuló uj minőség az előző minőség dialektikus tagadása. A mozgás, változás és fejlődés folyamataiban mindenütt a mennyiségi és minőségi változások egymásba történő átmenetét tapasztaljuk.

A mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapása a valóság minden területén, minden folyamatban érvényesül. Konkrétan azonban igen sokféle formája lehet, annak megfelelően, hogy milyen anyagfajták, milyen mozgásformák mennyiségi és minőségi változásairól van szó. Igen sokrétü a mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapása a társadalomban, a társadalmi mozgás területén. Itt azonban a társadalomnak a természettől minőségileg eltérő volta következtében, a társadalmi folyamatok természetének megfelelően mennek végbe a mennyiségi és minőségi átcsapások. E döntő különbség mindenekelőtt abban áll, hogy a társadalom a tudatosan cselekvő emberek aktiv közremüködése révén létezik és fejlődik, a mennyiségi és minőségi változásokban mindenütt ott van az emberi tényező. A történelem minőségi, forradalmi változásai a néptömegek aktiv harcának eredményeképp realizálódnak.

A társadalom minőségi változásait az előző forma keretein belül végbemenő mennyiségi változások készitik elő, s e változások társadalmi forradalmak formájában mennek végbe.

A mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapásának, a valóságban, konkrétan megnyilvánuló sajátos formáinak közös, lényegi vonásai fogalmazódnak meg a mennyi-

ségi és minőségi változások kölcsönös átcsapásának egyetemes törvényében. A mozgásnak, változásnak és fejlődésnek ez az egyetemes törvénye, mint lényegi viszonyt kifejező összefüggés röviden összefoglalva, a következőket tartalmazza. Az anyag és a mozgás minden, igen változatos formáiban egyaránt megtalálható két oldal, a mennyiségi és minőségi oldal, szorosan összekapcsolódik egymással, egyik a másik nélkül soha, sehol nem létezhet. E két oldal mozgása, változása oly módon függ össze egymással, hogy a minőségi változásokat a fokozatos mennyiségi változások készitik elő. A mennyiségi változás szükségszerüen maga után vonja /objektiv mértékhatároknál/ a minőség megváltozását. Minden minőség viszonylag állandó, ezt az állandóságot meghatározott csomópontoknál a mennyiségi változások szüntetik meg, s a régi minőség helyett, uj minőség alakul ki. Minden mozgás, változás és fejlődés ebben a formában, ilyen módon megy végbe.

A minőségi változások ugrásszerü jellege. Az ugrás fő formái

A mennyiségi változások eredményeként létrejövő uj minőség, mindig ugrást jelent. Megszünik a régi minőség, más, uj minőség jön létre. Az ugrás a minőség átalakulásának folyamata, uj minőségbe vezet át s ezzel megteremti a továbbfejlődés feltételeit.

A minőségi változást előkészitő mennyiségi változás fokozatos. Ez a fokozatosság egy ponton megszakad; véget ér az adott minőség állandósága /viszonylagos!/, s uj minőség jön létre, ugrás történik. Lenin azt irja, hogy: "... a fokozatosság ugrások nélkül nem magyaráz meg semmit."[31] Igen, ugrások nélkül összefolynának a változások, nem lehetne kihámozni, történt-e minőségi változás, létrejött-e egy magasabbrendü minőség, lehet-e fejlődésről beszélni?

A dialektikus átmenetet a nem-dialektikustól az ugrás, az ellentmondásosság, a fokozatosság megszakadása különbözteti meg.[32]

A valóság minden területén, ahol minőségi átmenetek történtek, mindig megtaláljuk az ugrásokat. Ennek végső

31 Lenin Müvei 38. köt. 1o5. oldal. Budapest, 1961.

32 Lásd Lenin Müvei 38. köt. 268. oldal.

alapja a mozgásban, változásban, a fejlődés-folyamatában rejlik. Az ugrás objektiv, természetes valami, szükségszerüen benne rejlik a változásokban, fejlődési folyamatokban. Az objektive létező mozgások, kölcsönhatások teszik meghatározottá, determinálják az egyik minőségről a másikra történő átmenetet, az ugrásokat. Az indeterminizmusnak igy nincs köze a világban található minőségi különbségekhez.

A világ bonyolult, reális változásai, fejlődés-folyamatai a minőségi változások, az ugrások formáinak is nagy változatosságát, a sokféleségét eredményezik.

Az ugrás egyes formái az adott dolgok belső természetétől, strukturájától, a bennük feszülő ellentmondások jellegétől, változásaik, kölcsönhatásaik konkrét tartalmától, létezésük feltételeitől, más jelenségekkel való összefüggésektől függ. Társadalomban pedig mindezekhez hozzájárul még egy döntő tényező. A társadalomban emberek közreműködésével, az emberi tudat közvetitésével történnek az ugrások.

A valóságban létező sokféle formát, a különböző irodalmak, tananyagok általában két fő forma köré csoportositják. Ez nem alaptalan, de mindenképp hozzá kell tennünk, hogy e két forma között még számos variánsa van az ugrásoknak. E két fő forma: az ugrás robbanásszerü és fokozatos /nem-robbanásszerü/ formája. /E két forma alapján nagyjából elfogadható módon történhet az ugrás sokféle formáinak, a fentebb emlitetteknek is az általánositása/. E két forma megkülönböztetése azon alapul, hogy alapvető minőségek változnak-e meg, hirtelen, gyorsan s az egész adott minőség, mintegy egyszerre esik-e át a minőségi változáson vagy lassabban, átmeneti fokokon át történik-e az ugrás? A mondottak alapján érthető, hogy a robbanásszerü ugrás esetében az uj minőség létrejötte jelentős ellenállásba ütközik, amely megakasztja a minőség átalakulását. Eközben az uj minőséget követelő mennyiségi változások az átlagosnál jobban felhalmozódnak, s egy ponton robbanásszerüen széttörik a régi minőséget s viszonylag gyorsan létrejön az uj minőség. Ilyen formában történt az ugrás a politikai hatalom szférájában 1917-ben, a Nagy Októberi Forradalomban, amikor létrejött az orosz proletariátus forradalmi diktaturája.

A fokozatos, /nem robbanásszerü/ ugrás folyamatában a minőségi átalakulás lassubb, a régi minőség nem egyszerre, egycsapásra alakul át, az uj minőség elemei különböző fokokon át, fokozatosan halmozódnak fel.

A társadalomban /a szocialista társadalomban is/ éppen a társadalmi jelenségek összetett, bonyolult volta, a társadalom különböző szféráinak belső természete, jellege, a társadalomban cselekvő osztályok, rétegek egymáshoz való viszonya, ezek bonyolultsága alapján az ugrások mindkét fő formája /és egyéb formái is/ egyaránt megtalálható.

A szocializmus egészére, mint az előző, kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalmaktól eltérő uj minőség kialakitásának folyamatára döntően az ugrás fokozatos formája a jellemző. Elsősorban csak a politikai hatalom minőségi változásának formája lehet a robbanásszerü ugrás /igy történt a NOSzF-ban/ de ez sem kizárólagos. Korunkban a szocialista forradalom legfontosabb elemének, a politikai forradalomnak is lehetséges viszonylag békés, nem-robbanásszerü formája, ennek reálisan adottak a lehetőségei /egyébként ez a forma érvényesült a proletariátus diktaturájának megvalósitásában hazánkban is./ Itt az ugrás formája mindig a konkrét feltételektől, osztályviszonyoktól, az ellenséges burzsoá osztály magatartásától függ. /Ugyanazon forradalmi feladatokat - politikai hatalom megragadása után a szocialista forradalom következő feladatainak megoldásában a szocialista termelési viszonyok létrehozásában is összekapcsolódnak az ugrás robbanásszerü és fokozatos formái. Pl. az ipar államositása felfogható robbanásszerü ugrásként, de a mezőgazdaság szocialista átszervezése fokozatosan történik, s az uj társadalom fejlődése ettől kezdve az ugrások nem-robbanásszerü formáin át vezet.

A szocialista társadalom saját minőségi meghatározottságának /társadalmi tulajdonon alapuló, kizsákmányolástól, osztályantagonizmusoktól mentes társadalom/ fejlesztése, erősitése révén jut el a kommunizmusba. Azt mondhatjuk tehát, hogy azonos minőség, azonos tipusu társadalmi-gazdasági formáció keretein belül, politikai forradalom nélkül történnek az ugrások.

Ezt hangsulyozta Marx már "A filozófia nyomorusága" cimü munkájában, amikor azt irta, hogy "nem lesznek a társadalom evolúciók többé politikai revolúciók." 33

33 MEM 4. köt. 174. oldal. Budapest, 1959.

Az ugrások objektiv jellegének és sokrétüségének ténye azt követeli tőlünk, hogy a mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapásának törvénye alapján a mozgás, változás és fejlődés sajátosságait, a gazdasági szerkezet, az osztályviszonyok alakulását konkrétan, adott történelmi feltételek, körülmények figyelembevételével elemezzük. A mennyiségi változások által szükségképpen bekövetkező minőségi változásokon, az ugrásokon keresztül realizálódik a fejlődés is. Ezeket az objektiv folyamatokat korunkban egyre inkább tudja befolyásolni az ember, a párt, a mozgalom, a néptömegek.

A fejlődés evolúciós és revolúciós szakaszainak dialektikus egysége

A mennyiségi és minőségi meghatározottság e két oldal törvényszerü viszonya, az ugrás, mint az uj minőség kialakulásának folyamata minden mozgásban, változásban és fejlődésben megtalálható, egyetemes és általános. A fejlődés folyamata - mint előzőleg már hangsulyoztuk - a mozgás, változás különös esete. A mozgás és változás általános, ehhez képest a fejlődés a különös szintjét képviseli. A fejlődésben, mint különösben szintén jelen van az általános, de e különös sajátosságainak, specifikus vonásainak megfelelően. Igy van ez a mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapását illetően is. A minőségi változás alapját a fejlődési folyamatokban is a mennyiségi változások képezik, de maga a minőségi változás, éppen mert fejlődési folyamatról lévén szó, sajátosan, az evolúciós és revolúciós szakaszok egységén át valósul meg. Ahogyan ugrás nélkül nem lehet megérteni a minőségi változást, ugyanugy nem lehet revolúció nélkül, csak az evolúció alapján megérteni a fejlődést. A revolúciót tagadó, a fejlődést csak az evolucióra korlátozó felfogás a fejlődés folyamatában megnyilvánuló lényeges minőségi változásokat tagadja. Evolúció és revolúció ugyanannak a dolognak, a fejlődésnek egymást feltételező, kölcsönösen kiegészitő formája, szakasza.[34]

Az evolúció a fejlődés olyan viszonylag hosszu szakasza, ahol az adott dolog lényegi meghatározottságának, minőségének keretein belül, annak lerombolása nélkül megy át ujabb, eltérő minőségi állapotba. Pl. egy élő szervezetben, a környezeti feltételek hatására uj tulajdonságok ala-

34 Álláspontunk szerint az evolúció és revolúció, tehát nem a mennyiségi, ill. minőségi változások szinonimája, nem általában a mozgásra, változásra, hanem csak a fejlődés folyamataira vonatkoztathatók.

kulnak ki. Másik példa: a proletariátus fejlődése a kapitalizmusban. E változások viszonylag lassuak, rejtettek, folyamatjellegüek.

Az evolució folyamán az ellentétes pólusok viszonylagos dinamikus egyensulya áll fenn, még nem jut tulsulyra az ellentmondás egyik oldala sem. Az alkotóelemek és a struktura oldaláról megragadva: az alkotóelemek és a struktura egysége nem bomlik meg, az alkotóelemek változása /pl. az élőszervezetnél az uj tulajdonság megjelenése/ nem vezet az egész struktura átalakulásához.

A fejlődés evolucios szakasza nem azonos a mennyiségi változással. Itt fokozatos, lassu, észrevétlen, nem alapvető minőségi változások történnek. /Ebben a tekintetben az evolució az ugrás nem-robbanásszerü formájához hasonló, de a minőségi változások az evolucióban lassubbak, észrevétlenebbek./

A revolució a fejlődési folyamat azon szakasza, ahol az adott dolog lényegi meghatározottsága, minősége megváltozik. A régi minőségi alap megszünik, átalakul, uj, alapvető minőség jön létre. Pl. a társadalmi forradalom részét képező politikai forradalom befolyása. A változások a revolució szakaszában viszonylag gyorsak, nyiltak, szembetünőek. Itt megszakad a fejlődés folytonossága, ugrás következik be. Az ellentétes oldalak egyike tulsulyra jut, az ellentmondás megoldódik. Társadalomban a termelőerők evoluciója készíti elő a revoluciót, az ellentmondás megoldódása, az uj, alapvető minőség létrejötte a társadalmi forradalomban következik be.

A revolucios szakaszban az alkotóelemek változása az egész struktura megváltozásához vezet. Az evolució szakaszában megőrződik, a revolucios fázisban megszünik az adott struktura.

E két, egymást követő, felváltó és kiváltó szakaszok minden fejlődési folyamat objektive létező szakaszai. Különösen fontos ezeket, kölcsönös összefüggésüket megérteni a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokban. Egyoldalu, metafizikus megközelitésük - az evolució eltulzása és a revolució tagadása, vagy forditva - sulyos gyakorlati-politikai hibákhoz vezet.

Az a felfogás, amely csak az evolúciót látja a fejlődés folyamatában, voltaképpen az alapvető, gyökeres minőségi változásokat, különbségeket tagadja, s elmossa a kapitalizmus és a szocializmus minőségi különbségét. Elvetve a revolúciót, mint a fejlődés elkerülhetetlen, szükségszerű szakaszát - tagadja a társadalmi forradalom /korunkban a szocialista forradalom/ szükségességét. A fejlődés evolúciós szakaszát abszolutizáló reformista, revizionista nézetek képviselői ugy gondolják, hogy szocialista forradalom nélkül, a reformok révén is el lehet jutni a szocializmushoz. Róluk irta Lenin a következő sorokat: "A revizionisták frázisoknak tartják mindazt, amit az 'ugrásokról' mondunk, s amit arról mondunk, hogy a munkásmozgalom elvileg szemben áll az egész régi társadalommal. A reformokat a szocializmus részleges megvalósulásának tekintik." 35

A mai revizionisták is lényegében véve elődeik felfogását ismételgetik, amikor azt állitják, hogy az állammonopol-kapitalizmus a társadalom olyan foka, amely már a szocializmus megvalósitásának a kezdete, az állammonopolista szektor növekedésével a kapitalizmus békésen átnő szocializmusba. Ezek "a revizionisták tagadják a szocialista forradalom és a proletárdiktatura történelmi szükségszerüségét, a marxista-leninista párt vezető szerepét, aláássák a proletár internacionalizmus alapjait, s elmerülnek a nacionalizmus mocsarában." 36

A reformok, a politikai kompromisszumok esetenként szükségesek és hasznosak, de fel kell lépni a reformokat eltulzó, abszolutizáló, a szocialista forradalmat elutasitó törekvésekkel szemben.

4./ A tagadás tagadásának törvénye

A materialista dialektika harmadik legáltalánosabb, egyetemes törvénye a tagadás tagadásának törvénye. Mint már oly sokszor hangsulyoztuk, minden jelenség, dolog szüntelen mozgásban, változásban van. Ha egy dolo csak egy vonatkozásban, s jelentéktelen mértékben változik is

35 Lenin Müvei 16. köt. 361. oldal. Budapest Szikra, 1955.

36 Az SZKP programja /Az SZKP XXII. kongr./ Budapest, 1972. Kossuth Kiadó, 746. oldal.

meg, már nem ugyanaz, mint előzőleg volt. A változó tárgy és a változás eredményeként létrejött, megváltozott tárgy /ha kis mértékben is/ a tagadás viszonyában áll egymással, az utóbbi valamilyen vonatkozásban tagadja az előbbit.

A tagadás mint a változás, a fejlődés és az összefüggés mozzanata

A mozgás és változás folyamatában érvényesülő azonosság és különbség, változás és állandóság - ellentétei egymásnak /ebben van az ellentmondás objektiv alapja/, de ezek a tagadás mozzanatát is tartalmazzák; az állandóság mozzanatát tartalmazó oldalt tagadja a változás mozzanatát kifejező oldal, az azonosságot pedig tagadja a különbség. Ha minden, a legkisebb mértékben is megváltozott dolgot a változás előtti állapotának tagadásaként fogunk fel, akkor a tagadás egyetemes jellegét is kimondtuk.

De vizsgáljuk ezt az ellentmondás oldaláról. A jelenségekben megtalálható ellentétes pólusok is tagadásai egymásnak, egyik tagadja, kizárja a másikat. Természetesen, mint hangsulyoztuk, nemcsak kizárják egymást, hanem feltételezik is. Tehát hiba lenne az ellentmondást csak a pólusok egymás tagadásaként, csak kizárásként felfogni, de a pólusok kölcsönös feltételezettségük mellett meglevő, egymást kölcsönösen kizáró természetében ott van a tagadás mozzanata. Igy, ha elismerjük az ellentmondásokban megnyilvánuló kettős mozzanatot, az egymást feltételezést és a kölcsönös kizárást, ezek egyetemes jellegét, akkor el kell ismernünk a tagadás egyetemes jellegét is.

Ugyanilyen következtetésre jutunk, ha a jelenségek, folyamatok mennyiségi és minőségi meghatározottságát vizsgáljuk. A mennyiség és minőség kategóriáit más kategóriák nem helyettesithetik, kölcsönös átcsapásukat sem fejezheti ki más törvény. De mint az ellentétek egységének és harcának törvénye esetében, a mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapásaiban is ott van a tagadás. A mennyiségi felhalmozódás egy idő után tagadja a régi minőséget, a létrejövő uj minőség az előző minőség tagadása, s igy tovább, tehát e változásokban is jelen van a tagadás mozzanata. Ha elismerjük a mennyiségi és minőségi változások egymásba történő kölcsönös átcsapásának egyetemes jellegét, el kell ismernünk a tagadás egyetemes jellegét is.

Ellentétek, mennyiség, minőség és tagadás átszövik egymást, együtt léteznek, ugyanazon dolog, a mozgás, változás és fejlődés különböző vonatkozásai. A tagadás objektiv alapja is a mozgásban és változásban van, a tagadást a mozgás, változás készíti elő, a tagadás maga is mozgás.

A tagadás szorosan összefügg a fejlődéssel is, a fejlődés tagadásként is felfogható. "Minden fejlődés, bármi is a tartalma - állapitotta meg Marx - különböző fejlődési fokok soraként ábrázolható, amelyek ugy függnek össze egymással, hogy egyik a másiknak a tagadása... egyetlen egy területen sem mehetünk át valamilyen fejlődésen anélkül, hogy ne tagadnánk a korábbi létezési módokat."[37] Az emberi társadalom fejlődése pl. az egymást követő, az egymást tagadó társadalmi formációkon keresztül megy végbe. Egy-egy uj formáció egy-egy uj szakaszt jelent, amely csak az előző /és előzőek/ tagadásaként léphetett fel. Mivel lényeges területeken tagadta a régit, régi helyébe uj termelési viszonyokat eredményezett, ezeken a tagadásokon keresztül jutott előbbre, fejlődött a társadalom.

Ahogyan elválaszthatatlan a tagadás a mozgástól, változástól, ugyanigy elválaszthatatlan a fejlődéstől is, a fejlődés-tagadások sora, a tagadások sorában rajzolódik ki a fejlődés tendenciája.

A dialektikus tagadás

A marxista filozófia a tagadás dialektikus jellegét huzza alá. E dialektikus jelleg röviden a következőkben jut érvényre.

A tagadás nem abszolut tagadás. A tagadás eredményeként létrejövő uj "megszünteti" az előző, régi minőséget, de "meg is tartja", megőriz bizonyos vonásokat az előzőből, s átviszi az ujba. Nem változatlan formában, hanem átalakitva, magasabb szintre emelve, az uj szerves részeként. Jól látható ez a termelőerőkkel kapcsolatban. Egy uj társadalmi formáció nem szünteti meg abszolut értelemben az előző formációban kifejlődött termelőerőket, ellenkezőleg, azokra támaszkodva hozza létre az uj termelési viszonyokat. Ez utóbbiak azután elősegitik az átvett termelőerők továbbfejlődését, s az uj formáció követelményeinek megfelelően müködtetik. Igy a dialektikus tagadás folyamatában ki-

37 MEM 4. köt. 324. oldal.

fejezésre jut az átöröklődés, a tagadás során létrejött uj örökli az előző pozitiv, az uj számára is szükséges vonásokat, továbbfejlesztve azokat. A változás, fejlődés tehát nem külső erők, tényezők következtében megy végbe, hanem magában a folyamatban objektive létező erők hatására. A tagadás ilyen felfogása kizárja az idealizmust.

A dialektikus tagadás fontos jellemzői a következők:

- a további tagadás lehetőségét is biztositja. Ez szorosan összefügg azzal, hogy a tagadás nem abszolut jellegü, nem az előző teljes megsemmisitése, - ellenkező esetben nem lehet szó az adott dolog további változásáról, fejlődéséről.
- A tagadás a megszakitottság és a folytonosság mozzanatainak dialektikus egysége.
- A dialektikus tagadásban az elhaló régi és a születő uj kapcsolatát látjuk érvényesülni.
- A dialektikus tagadás mikéntje elsősorban az adott jelenség, tárgy belső tartalmából, jellegéből, a benne ható ellentmondások milyenségétől, azok megoldódásának módjától függ. Ennek alapján más az antagonisztikus és a nem antagonisztikus ellentmondásokkal összefüggő tagadás milyensége.
- A dialektikus tagadás megnyilvánulási módja függ az adott jelenség környezetétől, más jelenségekkel való sokoldalu kapcsolataitól, azoktól a konkrét viszonyoktól is, amelyek közepette az adott dolog létezik. A konkrét körülmények gyorsitják vagy lassitják a tagadást, mélyreható, gyökeres tagadást vagy a tagadás kibontakozásának elhuzódását eredményezhetik.

A dialektikus tagadás tehát a változás és fejlődés folyamatában a különböző szakaszok olyan kapcsolatát jelenti, amelyben a tagadás a megszüntetés mozzanata mellett a megszüntetett bizonyos elemeinek megtartását is jelenti. Igy a dialektikus tagadás az összefüggésnek is sajátos megnyilvánulása, az egyetemes összefüggés része, amelyben a tagadott és a tagadás során létrejött dolog, a régi és az uj összefüggését jelenti.

Az uj és a régi közötti összefüggés, a megszakitottság és folytonosság dialektikájának meg nem értése, egyrészről a tagadott dolog pozitiv vonásainak elvetéséhez, nihilizmushoz, ennek alapján szektás dogmatizmushoz, merő tagadáshoz vezet. Másfelől, a folytonosság mozzanatának abszolutizálása, a megszakitottságtól történő merev elválasztása revizionizmust, a kapitalizmus szocializmusba való "békés belenövésének", a szocializmus és a kapitalizmus között meglevő gyökeres minőségi különbségnek a tagadását eredményezi. "Nem a csupasz tagadás, nem a haszontalan tagadás, nem szkeptikus tagadás... jellemző és lényeges a dialektikában - amely kétségtelenül tartalmazza magában a tagadás elemét, éspedig legfontosabb elemként, hanem a tagadás, mint az összefüggés mozzanata, mint a fejlődés mozzanata, a pozitiv megtartásával."[38]

A tagadás tagadásának törvénye

A mozgás, változás és fejlődés folyamatában nem egyszeri tagadással, hanem tagadások sorával találkozunk. A mozgás, változás és fejlődés, mint már érintettük, tagadások sora. A tagadások egymásutánját, kapcsolatukat, összefüggésüket fejezi ki a tagadás tagadásának törvénye. E törvény is absztrakció, általánositás utján született. Kifejezi a valóságban objektive megvalósuló tagadások közös lényegét, azt, hogy bármely jelenség - éppen mozgása, változása, fejlődése folyamatában - előbb vagy utóbb tagadásba kerül, a létrejövő ujat egy még ujabb tagadja, s igy tovább. A mozgás, változás és fejlődés tagadások sorozata, amelyben mindig fellelhető az azonosságot és a különbséget, az ellentétek egységét, a mennyiség és minőség kapcsolatát specifikusan kifejező folytonosság és megszakitottság mozzanata.

E törvény megnyilvánulási módja is többféle jellemző vonást mutat. Egyik ilyen vonás a régihez való látszólagos visszatérés, a meghaladott fok ismétlődése magasabb fokon a tagadások sorozatában. Az erre vonatkozó klasszikus példa a társadalmi-gazdasági formációk fejlődésében megnyilvánuló tagadások sora, közelebbről a kommunista társadalom mint az ősközösségi társadalom bizonyos vonásainak megismétlődése magasabb fokon. De kimutatható a fenti vonás a mozgásformák genetikus kapcsolatában is. Minden magasabb rendü mozgásformában megismétlik - bár specifikus vonásaikkal - önmagukat az alacsonyabb rendü mozgásformák. A biológiai mozgásforma kialakulása nem szün-

38 Lenin Müvei. 38. köt. 211. oldal.

teti meg, nem abszolut módon tagadja az élettelen természetben meglevő mozgásformákat, ez utóbbiak egy minőségileg magasabb rendü keretein belül, annak alapjaiként, uj módon - az élettelen természetben esetleg rájuk nem jellemző sajátosságokkal kiegészitve - jelen vannak.

A tagadás tagadása törvényének az előbbivel szorosan összefüggő másik jellemző vonása a spirálszerüség. Lenin fejezi ki ezt is nagyon tömören és világosan, amikor ezt irja: "A már megtett fokokat mintegy megismétlő, de másként, magasabb bázison ismétlődő fejlődés /'a tagadás tagadása'/ nem egyenes vonalban, hanem - hogy ugy mondjuk - csigavonalban haladó fejlődés."[39] Nem egyenesvonaluság jellemzi tehát a mozgást, változást, fejlődést, a tagadások sorozatát. Kitérők, visszaesések, a régihez való látszólagos visszatérések jellemzik ezt a folyamatot, s ezek fő tendenciáiként mutatkozik meg a tagadás tagadásának törvénye, s benne a spirálszerüség.

Hegel alapján mindmáig gyakran jellemzik a tárgyalt törvényt a hármassággal, a tézis, antitézis, szintézis triászával. Ennek némi alapja mindenképpen van. Ahhoz ugyanis, hogy a tagadás tagadásáról beszéljünk, egy adott dolog, s annak kétszeri tagadása mindenképpen szükséges. A dolog, ami tagadásba kerül, a tagadás által létrejött uj dolog, s az utóbbi tagadása egy második tagadás által, amely már az egyszer tagadott és az egyszeri tagadás során kialakult a tagadása is. A hármasság nélkül nem fejezhető ki a törvény.

Az objektiv valóság azonban természetesen sokkal gazdagabb, változatosabb, semhogy egy hármas sémába /Hegelnél: tézis, antitézis, szintézis/ beszoríthatnánk. Nagyon gyakran előfordul /társadalmi tulajdon az ősközösségi társadalomban, magántulajdon, szocialista, kommunista tulajdon/, de sok folyamatot nem két, hanem több tagadás jellemez, pl. a mozgásformák már emlitett genetikus sora.

A legfontosabb különbség azonban, hogy a hegeli triász objektiv idealista alapról, misztifikált formában fejezi ki a tagadás tagadásának a törvényét. Hegelnél

39 Lenin Müvei. 2o. köt. 43o. oldal.

a tézis, antitézis, szintézis triásza az eszme mozgása, s ezért ez a hármasság Hegelnél olyan általános sémává válik, amely helyettesitheti a valóságos folyamatok konkrét vizsgálatát. A marxista dialektika ezzel szemben a valóságos folyamatokat vizsgálja és ebből általánositja a dialektika általános törvényeit, köztük a tagadás tagadásának a törvényét is. Ezért nélkülöz minden alapot Dühringnek, Mihalovszkijnak és a marxista dialektika más ellenfeleinek az a vádja, hogy a hegeli triász Marx számára valamiféle "csodaszer", amellyel mindent be lehet bizonyitani és amely helyettesitheti a konkrét folyamatok elemzését.

A tagadás tagadásának törvénye egyetemes törvény, s szorosan összefügg az előzőekben tárgyalt két törvénnyel. Ugyanazon dologban, a mozgásban, a változásban és a fejlődésben megnyilvánuló egyetemes törvény, amely azonban a másik két törvénnyel szemben a mozgás, változás és fejlődés más specifikus vonásait fejezi ki. Ez is a valóság objektiv törvénye, amelynek ismerete a gyakorlat és a megismerés szempontjából egyaránt fontos.

Feljegyzések:

VI. fejezet

A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS A VILÁG ÉS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEINEK MEGISMERÉSÉRŐL

Az ismeretelmélet /gnoszeológia/ tárgyát illetően a tudatnak az objektiv külvilág és önmaga megismerésében játszott szerepét, visszatükröző tevékenységének törvényszerűségeit, a megismerés folyamatának dialektikáját tanulmányozza. Az ismeretelmélet olyan kérdésekre próbál tudományos választ adni, hogy mi a megismerés, az emberhez /a szubjektumhoz/ és a környező valósághoz /az objektumhoz/ való viszonyában; milyen törvények szerint fejlődnek ismereteink; elérhető-e az objektiv igazság, s ha igen, milyen ut vezet hozzá; a megismerés folyamata milyen mozzanatokból tevődik össze, milyen formákban és milyen módszerek segitségével valósul meg; hol található ismereteink igazságának kritériuma stb.

1./ A filozófia alapkérdésének ismeretelméleti jelentősége és az agnoszticizmus bírálata

A megismerési folyamat egészének, ezen belül a megismerési formák és azok fejlődésének tanulmányozásakor az ismeretelmélet nem maradhat a megismerés szük keretei között, hanem az anyagi világból, az anyagi világ objektiv dialektikájából kell kiindulnia. Ha a megismerés formáinak tanulmányozása során az ismeretelmélet a megismerés szük keretei között marad, gnoszeológiai formalizmusra kárhoztatja magát. Ebben az esetben az ismeretelmélet nincs olyan helyzetben, hogy megmagyarázza a megismerés formáit, és kénytelen ezeket ugy értelmezni, mint az értelem változatlan, vele született sajátosságát vagy mint az emberi ész eredeti alkotásait, vagy mint feltételes jeleket. Az elmondottak alapján érthető, hogy az anyagról, az anyag és a tudat viszonyáról szóló tanitás kulcsszerepet játszik az ismeretelméletben is.

A filozófia alapkérdése és az ismeretelmélet

"A gondolkodásnak a léthez, a szellemnek a természethez való viszonyát illető kérdés, az egész filozófia legfőbb kérdése... De a gondolkodás és a lét viszonyát illető kérdésnek van még egy másik oldala is: hogyan viszonyulnak a bennünket körülvevő világról alkotott gondo-

lataink magához ehhez a világhoz? Képes-e gondolkodásunk a valóságos világot megismerni, képesek vagyunk-e a valóságos világról alkotott képzeteinkben és fogalmainkban a valóság helyes tükörképét létrehozni? A filozófia nyelvén ezt a kérdést a gondolkodás és a lét azonossága kérdésének nevezik és a filozófusok tulnyomó többsége igennel felel rá." [1]

Engels idézett soraiból megállapitható, hogy a filozófia alapkérdésének két oldala van és hogy az alapkérdés másik oldalának ismeretelméleti jelentősége csak akkor érthető meg, ha helyesen fogjuk fel a két oldal viszonyát, kapcsolatát.

A filozófia alapvető kérdésének két oldala között belső, logikai kapcsolat van, elszakithatatlan egységet /egy dolognak két oldalát/ alkotnak. Amikor azt vizsgáljuk, hogy a megismerésnek, a gondolkodásnak mi a viszonya a külső világhoz, először az alapkérdés első oldalára keresünk választ: mi az elsődleges, mi a másodlagos. A filozófia alapkérdésének ezt az oldalát nevezzük ontológiai oldalnak. Az alapkérdés másik oldala - az ismeretelméleti oldal - a világ megismerhetőségének a problémája. Amikor azokat a kérdéseket vizsgáljuk, amelyek egyenesen és közvetlenül az ismeretelmélettel kapcsolatosak, akkor feltétlenül figyelembe kell venni az ontológiai oldalra adott választ. A világ megismerhetőségének problémáját csak az előző /ontológiai/ oldallal összefüggésben lehet helyesen megoldani.

Az ismeretelmélet kérdéseinek vizsgálatakor az alapkérdés két oldala egységének, összefüggésének elismerése mellett figyelembe kell venni a "másik oldal" /a gnoszeológia/ specifikumát. A tudattól független valóságnak, az anyag elsődlegességének elismerése az ismeretelmélet számára csak kiinduló alap. Amikor az ismeretelmélet az objektiv valóság és a tudat viszonyát vizsgálja, elsősorban a tudat megismerő, visszatükröző tevékenységét vizsgálja, vagyis a tudatnak /a gondolkodásnak/ azokat a gnoszeológiai sajátosságait, vonásait, amelyek képessé teszik az objektiv valóság egyre gazdagabb, teljesebb megismerését.

Ontológia és a gnoszeológia egysége a marxista filozófiában

A marxista filozófiát ontológiára /lételméletre/ és gnoszeológiára /ismeretelméletre/ szokták

1 Marx-Engels Müvei, 21. köt. 263-264. oldal.

felosztani. Ez a felosztás önmagában nem hibás, de figyelembe kell vennie e felosztás viszonylagos jellegét, továbbá az ismeretelmélet viszonylagos önállóságát. Ontológia és gnoszeológia között - ahogy azt már fentebb kimutattuk - a marxista filozófiában elszakithatatlan kapcsolat, dialektikus egység van. Ez a kapcsolat általános vonásokban az alábbiakban nyilvánul meg. Az ismeretelméletnek ontológiai alapja van. Az ontológia kiindulópont elsődleges meghatározó szerepet játszik az ismeretelmélet összes problémáinak megoldásában.

Az ontológia és az ismeretelmélet dialektikus egységén belül az ismeretelmélet viszonylagos önállósággal rendelkezik. Ez elsősorban abban mutatkozik meg, hogy az ismeretelméletnek önálló, a lételmélettől jól elkülönithető tárgya van.

Az ontológia és az ismeretelmélet viszonyára vonatkozóan olyan hibás nézetek terjedtek el, amelyeket a marxista filozófia gnoszeológizálásának lehetne nevezni. Olyan megállapitások láttak napvilágot /tanulmányokban, tankönyvekben stb./, miszerint a marxista filozófia olyan irányba fejlődik, hogy egyre inkább ismeretelméletté alakul át. Ezzel összefüggésben kijelentik, hogy a világra mint egészre vonatkozó világnézeti problémák /az anyag, a tér-idő, a dialektika problémái/ fokozatosan a szaktudományokba tevődnek át.

Ismeretes, hogy a szaktudományok és a filozófia között szoros kapcsolat, együttmüködés van: kölcsönösen gazdagitják egymás tartalmát. De ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy a szaktudományok a filozófia helyett megoldják az általános filozófiai, világnézeti kérdéseket, minthogy a filozófia sem vállalkozhat a szaktudományokban felmerülő speciális kérdések megoldására.

Ilyen nézetekkel találkozunk napjainkban többek között a logikai pozitivistáknál, akik a filozófiát a tudományos kutatás "tiszta" logikájává akarják változtatni.

Az ilyen és az ezekhez hasonló nézetekkel szemben hangsulyozni kell, hogy a marxista filozófiát nem lehet az ismeretelméletre redukálni, mivel az a természetre, a társadalomra és a gondolkodásra /megismerésre/ vonatkozó legáltalánosabb nézetek egységes egészet alkotó rendszere. De ez azt is jelenti, hogy egyetlen egy ismeretelméleti problémát sem

lehet "tiszta" ismeretelméleti problémaként, vagyis az anyag egyetemes tulajdonságainak és fejlődési törvényeinek, az objektiv világ dialektikájának figyelembe vétele nélkül megoldani.

Az agnoszticizmus főbb válfajai

Arra a kérdésre, hogy képes-e gondolkodásunk a valóságos világot megismerni, a filozófusok tulnyomó többsége pozitiv választ ad, elismeri a világ megismerhetőségét, azt, hogy gondolkodásunk képes a valóságos világot megismerni, képzeteinkben és fogalmainkban a valóság helyes tükörképét létrehozni.

A filozófusok egy része viszont szkeptikusan viszonyul a kérdéshez, mások kételkednek az emberi ismeretek megbizhatóságában, megint mások teljesen tagadják a világ megismerhetőségét. Az agnoszticizmus olyan ismeretelméleti irányzat, amely tagadja a világ emberi megismerésének lehetőségét.

Az agnoszticizmus eszméje kifejletlen formában már az antik szkepticizmusban megtalálható. Az antik szkepticizmus elszakitotta az ismeretet a rajta kivül létező realitástól, kételkedett a külső világ realitásában, eljutott a tárgyak létezésének tagadásához.

Az agnoszticizmust elméletileg D. Hume angol filozófus alapozta meg a XVIII. században. Hume azt állitotta, hogy bármilyen ismeret lényegében tudatlanság. A legtökéletesebb természetfilozófia is csak odább tolja tudatlanságunk határait. Ilyen módon minden filozófia eredménye az emberi vakságban és gyengeségben való meggyőződés. A gyakorlati tevékenység alapjául Hume nem az ismereteket, a tudást, hanem a hitet és a megszokást ajánlja.

Az agnoszticizmus következő válfaja - a kantianizmus. Kant, mindenekelőtt részletes analizisnek veti alá a megismerés folyamatát, annak egyes mozzanatait: az érzéket, az észleletet és az észt. Ez az analizis jelentős eredménnyel gazdagitotta az ismeretelméletet. Kant felfedezte a megismerés bonyolult és ellentmondásos világát, de a megismerést elszakitotta a reális világ tárgyaitól. Egész elmélete, ismeretelméleti megfontolásainak általános következtetései és iránya helytelen volt. Arról - irta Kant -, hogy milyenek a

tárgyak önmagukban, mi semmit nem tudunk, mi csak ezek jelenségeit ismerjük, azaz a fogalmakat /képzeteket/, amelyeket érzeteinkre hatva bennünk létrehoznak.

Kantnak igaza volt abban, hogy a megismerés a tapasztalattal, az érzékeléssel kezdődik. De a tapasztalat Kant értelmezésében csak a tapasztalattól független, a tapasztalat előtt létező érzéki és gondolati formák /a priori, tapasztalat előtti ismeretek/ segitségével vezet ismerethez. Az ismeret - Kant szerint - a tapasztalat által adottból és ezekből a priori formákból tevődik össze. Az apriorizmus elkerülhetetlenül az agnoszticizmushoz juttatta Kantot.

Az agnoszticizmus a XIX. és a XX. századi filozófiából sem tünt el. Megtalálható a burzsoá filozófia különböző irányzataiban. A mai burzsoá filozófia agnoszticizmusának érvei általában Kant vagy Hume nézeteit ismétlik, nézeteik egyvelegét gyakran uj eredményként tálalják, ahogyan ezt a machizmus esetében is láttuk.

Az agnoszticizmus mindig abból indul ki, hogy a kor tudománya sok problémát még nem oldott meg, hogy egész sor kérdéssel szemben áll tehetetlenül. Az agnoszticizmus a tudományos megismerés nehézségeit eltulozza, arra helyezi a sulyt, amit az emberi tudás még nem vett birtokába: a tudatlanságból elvet csinál.

Az idealizmus és az agnoszticizmus viszonya

Az idealista filozófiát nem szabad mechanikusan azonositani az agnoszticizmussal. Az idealizmus olyan jeles képviselői, mint pl. Descartes, Leibniz, Hegel stb. elismerik a világ megismerhetőségét.

Az idealizmus és az agnoszticizmus között nincsen közvetlen kapcsolat, viszonyukat differenciáltan kell felfogni. Ugyanis egyes tényezők az idealizmust agnosztikus állásfoglalásra, más okok viszont ellenkező állásfoglalásra kényszeritik. Hegel pl. - ahogyan ezt Engels megjegyzi - igyekezett megcáfolni az agnoszticizmust, amennyiben ez idealista nézőpontból lehetséges volt. De az idealista filozófia nem következetes az agnoszticizmus birálatában. Az ismeretelmélet lényeges kérdéseiben engedményt tesz neki, maga is hajlik az agnoszticizmusra.

Az idealizmus és az agnoszticizmus viszonyának helyes megértése céljából azt is figyelembe kell venni, hogy nem minden agnosztikus határozott és következetes képviselője az idealizmusnak. Engels pl. a XIX. századi agnoszticizmust "szégyenlős materializmusnak" nevezte. "Az agnosztikusnak a természetfelfogása keresztül-kasul materialista. Az egész természeti világot törvény kormányozza és ez a világ abszolute kizárja a kivülről jövő akciónak a beavatkozását. De - teszi hozzá az agnosztikus - nincsenek eszközeink sem bizonyitani, sem megcáfolni valamely Felsőbb Lény létezését az ismert világegyetemen tul." [2] Az agnosztikus gyakran felemás, kompromisszumos pozició elfogadására törekszik a materializmus és az idealizmus harcában. "A materialista szerint - irja Lenin - 'ténylegesen adott' a külső világ, s érzeteink pedig annak képmásai. Az idealista szerint az érzet a 'ténylegesen adott', a külső világ pedig 'érzetkomplexum'. Az agnosztikus szerint szintén az érzet a 'közvetlenül adott', de az agnosztikus nem megy tovább: nem ismeri el sem azt a materialista tételt, hogy a külső világ valóságos, sem azt az idealista tételt, hogy a világ a mi érzetünk." [3]

Az agnoszticizmus azonban mint ismeretelméleti koncepció, amikor érzeteink, képzeteink és fogalmainak tartalmát elszakitja az objektiv realitástól, világnézetileg, a filozófia alapkérdésének megoldását tekintve végső sorón idealista poziciót foglal el.

A világ és törvényszerüségeinek megismerhetőségére adott válasz tehát korántsem szerepelhet olyan vizválasztóként, mint az anyag és tudat egymáshoz való viszonyának kérdésében való állásfoglalás. E kérdéshez képest a "megismerhetőség" viszonylag önálló problémaként jelentkezik. Nem szabad azonban figyelmen kivül hagyni, hogy az önállóság viszonylagos, mert igen erősek azok a kötelékek, amelyek a materializmust a "megismerhetőséghez", az idealizmust pedig az agnoszticizmushoz füzik.

Az agnoszticizmus viszonya a dialektikához

Az agnoszticizmusnak a dialektikához való viszonyát vizsgálva azt látjuk, hogy az spekulációt üz az emberi

2 MEM 2o. köt. 593. oldal.

3 Lenin Összes Müvei 18. köt. 98. oldal.

megismerés dialektikus természetével. Való igaz, hogy a kételkedés, a szkepticizmus meghatározott fokára szükség van a megismerés fejlődése, a dogmatizmus leküzdése céljából. Ebben az értelemben a szkepticizmus tartalmaz magában néhány dialektikus mozzanatot. De az agnoszticizmus abszolutizálja ismereteink mozgékonyságát, viszonylagosságát és benne a szkepszis tagadó jelleget kap. Az agnosztikusok megállnak az ismeretek viszonylagosságának és ellentmondásosságának megállapitásánál és nem mennek tovább az objektiv világ törvényeihez. Az agnoszticizmus alapvető ismeretelméleti forrása a szubjektiv dialektikának /a gondolkodás dialektikája/ az objektiv dialektikától /az anyagmozgás dialektikája/ való elszakitásban van.

Az agnoszticizmust kialakulásának kezdetétől jogos kritikának vetették alá. Az agnosztikusok ellenfelei feltárták az agnosztikusok állitásaiban az ellentmondásokat, végkövetkeztetéseik abszurditását. De az agnoszticizmus elleni kritikában korábban gyakran több volt a szellemesség, mint az érv, feltárva ezzel a birálat elégtelenségét is. Az agnoszticizmus a megismerési folyamat bonyolult, ellentmondásos jellegét hangsulyozta, azokat a nehézségeket, amelyek az igazi ismeretek kritériumának meghatározása kapcsán vetődtek fel. Ezzel együtt az agnoszticizmus meghatározott társadalmi réteg nézetét, világnézetét is tükrözi. Ezért az agnoszticizmus meghaladása nemcsak bonyolult elméleti, ismeretelméleti problémák megoldását tételezi fel, hanem társadalmi gyökereinek feltárását és felszámolását is. Erre a feladatra sem a régi, szemlélődő materializmus, sem az idealista dialektika nem volt képes. Az agnoszticizmus leküzdése csak a materialista dialektika alapjairól és a gyakorlatnak az ismeretelméletbe való bevitele utján vált lehetővé.

Az agnoszticizmus birálatának alapja és a döntő érv minden agnoszticizmussal szemben a gyakorlat. "Az a kérdés, hogy az emberi gondolkodást tárgyi igazság illeti-e meg - nem az elmélet kérdése, hanem gyakorlati kérdés. A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igazságát, vagyis valóságát és hatalmát, evilágiságát bebizonyitani. Az olyan gondolkodás valóságáról vagy nemvalóságáról folytatott vita, amely el van szigetelve a gyakorlattól - tisztára skolasztikus kérdés."[4]

4 Marx-Engels Müvei, 3. köt. 7. oldal.

A legcsattanósabb cáfolata az agnoszticizmusnak, "mint minden más filozófiai rigolyának, a gyakorlat, tudniillik a kisérlet és az ipar. Ha valamely természeti folyamatról alkotott felfogásunk helyességét be tudjuk bizonyitani azzal, hogy azt magunk megcsináljuk, feltételeiből létrehozzuk, ráadásul még céljaink szolgálatába állitjuk, akkor vége van a kanti megfoghatatlan "magán-való dolognak." Ilyen "magán-való dolgok" maradtak a növényi és állati testben létrejövő vegyi anyagok mindaddig, amig a szerves kémia egyiket a másik után nem kezdte előállitani; ezzel a "magán-való dolog" értünk-való dolog lett, mint pl. a buzér festőanyaga, az alizarin, amelyet többé nem a mezőn, a buzér gyökereiben termesztünk, hanem jóval olcsóbban és egyszerübben szénkátrányból állitunk elő."[5]

A megismerhetőség elvének jelentősége

Miben lehet összefoglalni a "megismerhetőség" körül a filozófiában folyó viták gyakorlati jelentőségét? A vitatott nézetek következményeinek elemzése megmutatja, hogy egyedül a dialektikus materializmus koncepciója segiti elő a tudomány és a gyakorlat továbbfejlődését. Az agnoszticizmus gyakorlatilag használhatatlan világnézet, mert ha egy tudós azzal a feltevéssel kezd hozzá a kutatáshoz, hogy a keresett megoldás "magában való" probléma, amely az ember számára eleve hozzáférhetetlen, akkor nincs semmi értelme a további kutatásoknak. Ezért a tudomány gyakorlatilag a "megismerhetőség" alapján áll, s még azok a tudósok is, akik elméletileg az agnoszticizmus hivei, kutatásaik tartalmára figyelmen kivül hagyják az agnoszticizmusukat, hiszen ez a tudomány jövőjét tagadja, vagy legalábbis rendkivüli korlátok közé szoritja.

A dialektikus materializmus a világot és törvényszerüségeit megismerhetőnek tartja. Ez a tétel az alábbi lényeges elemeket foglalja magába:

a/ Nemcsak a világ egyes jelenségei ismerhetők meg, hanem az objektiv törvényszerüségei is. A megismerhetőség problémája a filozófiában éppen abban koncentrálódik, hogy az ember tulhaladhat-e a felületen, a jelenségek világán, megismerheti-e az azok mélyén érvényesülő törvényeket.

5 Marx-Engels Müvei. 21. köt. 265. oldal.

b/ A dialektikus materializmus a törvények elvi megismerhetőségét hangsulyozza, azt, hogy a megismerésnek nincs elvi határa, legfeljebb a megismerés megvalósulásának vannak gyakorlati akadályai. Ez nem jelenti azt, hogy a megismerés megvalósulása közömbös kérdés számunkra. A valóságos megismerés azonban a megismerés lehetőségétől függ, s ezért ez az "elvont" elvi kérdés a legszorosabb kapcsolatban áll a természet és a társadalom valóságos megismerésével.

c/ A megismerhetőség objektiv alapja az, hogy a világban nincs semmi misztikus, irracionális, ami eleve hozzáférhetetlen lenne az emberi megismerés számára. A világ anyagi egységéről szóló materialista monista tétel a megismerhetőség szempontjából annyit jelent, hogy a világon nincs más, mint a mozgó anyag, minden jelenség evilági, tehát a megismerés számára megragadható.

2./ A marxista ismeretelmélet főbb vonásai

A megismerhetőség szubjektiv feltétele az ember, vagyis olyan lény, aki képes a törvények megragadására, része a természetnek és a társadalomnak, fejlett központi idegrendszerrel és gondolkodással rendelkezik, amely képessé teszi a törvények feltárását.

A marxista ismeretelmélet alapjai

A megismerés problémája, közte az ismeretelmélet alapjai, központi helyet foglalnak el a marxista filozófiában. A marxista ismeretelmélet alapjait Lenin fogalmazta meg a "Materializmus és empiriokriticizmus" c. munkájában a következő tételekben:

"1. A dolgok tudatunktól függetlenül, érzékünktől függetlenül, rajtunk kivül léteznek ...

2. A jelenségek és magánvaló dolgok között nincs és nem is lehet semmilyen elvi különbség. Különbség csak a már megismert és a még nem ismert között van...

3. Az ismeretelméletben - mint a tudomány minden más ágában is - dialektikusan kell gondolkodnunk, vagyis ismereteinket nem szabad késznek és változatlannak feltételeznünk, hanem meg kell vizsgálnunk, hogyan lesz a nemtudásból tudás, hogyan lesz a nem teljes, nem

pontos tudás teljesebbé és pontosabbá."[6]

A marxista filozófia kialakulása a gnoszeológia gyökeres megváltozásához vezetett. Ez a minőségi változás három dologhoz kapcsolódik. Először, a materialista dialektika kiterjesztése az ismeretelmélet területére; másodszor az előbbivel összefüggésben a visszatükrözés aktiv, dialektikus folyamatként való felfogása, és végül, a gyakorlat szempontjának bevonása az ismeretelméletbe.

A visszatükrözési elmélet helye és szerepe a marxista ismeretelméletben

A visszatükrözési elmélet ismereteink keletkezésére vonatkozó kérdésre ad választ. A marxista ismeretelmélet alapját a külső világ és visszatükrözésének elismerése képezi. Ez az elmélet magába foglalja a külső világnak mint a megismerés forrásának elismerését, továbbá a világ korlátlan megismerhetőségét, a megismerés korlátlan fejlődésének lehetőségét.

Az idealizmussal ellentétben a materializmus hangsulyozza, hogy minden emberi megismerés forrása az emberen kivül, a tőle függetlenül létező, az érzeteiben adott külső világ, azaz az anyag. Semmilyen más forrása a megismerésnek nem lehetséges. "A dialektikus materializmus ismeretelméletének alapja - irta Lenin - a külső világnak és az emberi fejben való visszatükröződésnek elismerése."[7]

Az elmondottak alapján érthető, hogy amikor Lenin a "Materializmus és empiriokriticizmus" c. müvében a visszatükrözési elmélet alapvető elveit elemzi, első helyre a világ mint objektiv realitás tudaton kivüli, a tudattól független létezésének elismerését teszi.

A visszatükrözési elmélet ilyen értelmezése elszakithatatlan kapcsolatot hoz létre a marxizmus ismeretelmélete és a marxista világnézet között. A visszatükrözési elmélettől való eltérés idealizmushoz, illetve dualizmushoz vezet.

A visszatükrözés objektiv forrása és anyagi alapjai

Az anyag elsődlegességét gnoszeológiai vonatkozásban nemcsak abban az értelemben kell felfogni,

6 Lenin Összes Müvei. 18. köt. 89-90. oldal.

7 Lenin Összes Müvei. 18. köt. 5. oldal.

hogy az anyag a tudatot megelőzően létezett, s hogy a fejlődés meghatározott fokán létrehozta a tudatot, hanem abban az értelemben is /ami az előbbiből következik/, hogy az anyag a megismerés forrása, hogy visszatükröződik a tudatban és meghatározza tartalmát.

Az objektiv világ létezéséből és megismerhetőségéből kiindulva a megismerés nem lehet más, mint ennek az egyetlen realitásnak visszatükrözése. Az érzet, a képzet, általában az emberi tudat ennek az objektiv realitásnak a képmása.

A marxista-leninista visszatükrözési elmélet az anyagi világ egységéről szóló tanitásból levont következtetés. A visszatükrözési elmélet alapját annak elismerése képezi, hogy a tudat, minden sajátossága ellenére, nem képez az anyag mellett valamilyen külön világot. Sőt mi több, tagadja a megismerés tulvilági forrását, a miszticizmus minden megnyilvánulását kizárja. Ez az elmélet azt tanitja, hogy a megismerésben nem távolodunk el a világtól, ellenkezőleg, minél jobban fejlődik a megismerés, az ember annál jobban, alaposabban összekapcsolódik az egész világgal.

A megismerés alapját az ember és a külső világ közötti anyagi kölcsönhatás alkotja. A visszatükrözési elmélet elismeri a visszatükrözés anyagi forrását, az ember fejében megjelenő különböző szubjektiv képmások anyagi okait.

A tárgyak tudatban megjelenő képmásai fiziológiai /általában anyagi/ okainak mellőzése egyenesen az idealizmushoz vezet. A külső anyagi hatás tagadása esetén a tudatnak spontán mintegy "önmagából" kellene létrehozni a képmásokat. De ebben az esetben a képmás misztifikálódna, megmagyarázhatatlan lenne, hogy miért ábrázolják hüen a tudaton kivüli tárgyakat.

Következésképpen nemcsak az a fontos, hogy a külső világ tárgyai visszatükröződnek megismerésünkben, hanem az is, hogy hatásukkal kiváltják tudatunkban a képmásokat, amelyek visszatükrözik őket.

Lehet-e azt állitani, hogy az anyagi tárgyaknak az emberre gyakorolt hatásával kimerül a tárgy tudatban való tükrözésének anyagi alapja. Természetesen nem.

Először, a hatás bármilyen formája magán viseli a tárgyak közötti kölcsönhatás jellegét. Konkrétan a megismerésre alkalmazva ez azt jelenti, hogy a reflex képe mint a kivülről beérkező ingerre adott válasz, nemcsak magától az ingerektől függ, hanem jelentős mértékben magának az agynak /a szervezet egészének/ az állapotától, a korábbi reflexek jellegétől.

Másodszor, az ok hatását mindig mint a kölcsönhatás mozzanatát kell vizsgálni, amikor ok és következmény helyet cserélnek. Ez az adott esetben azt jelenti, hogy a visszatükrözés nemcsak a külső tárgy hatásától függ, hanem magának a szubjektumnak a tevékenységétől /köztük a megismerő-tevékenységtől is/, a szubjektum fejlettségi fokától, konkrét állapotától.

Harmadszor, az embernek a külső világgal való kölcsönhatása magasabb szinten az emberi gyakorlat formájában valósul meg, amelyik magában foglalja mind a fizikai-kémiai, mind a biológiai /fiziológiai/ összesfüggéseket /a kölcsönös kapcsolatokat/, de nem vezethető vissza ezekre.

A megismerő visszatükrözés lényege

A lenini visszatükrözési elmélet lényeges sajátossága, hogy a megismerés tartalmát kizárólag kivülről adottnak, azaz az anyagi világból származónak ismeri el. Valamiféle önálló pusztán maga által létrehozott tartalma a megismerésnek nincs és nem is lehet. Másképpen a megismerés nem volna a valóság visszatükrözése. A megismerés csupán sajátos, rá jellemző eszmei /szubjektiv/ vagy pszichikai formát ad ennek a kivülről vett tartalomnak, képmás formát, a másolat sajátos formáját. A visszatükrözött visszatükrözés nélkül is létezhet; de forditva nem lehetséges, a visszatükrözés nem jöhet létre a visszatükrözött tárgy nélkül.

A visszatükrözés bizonyos értelemben azt jelenti, hogy nincs önálló tartalma, hanem kivülről kapott, kész tartalmat felfog, lemásol és más sikba helyez át. Amikor a megismerést mint a valóság visszatükrözését fogjuk fel, elismerjük, hogy tartalma a valóság tárgyai, jelenségei, összefüggései által meghatározott.

A dialektika jelentősége az ismeretelméletben

Az ismeretelmélet kérdésének elemzése szempontjából nagy jelentősége van a dialektika és a marxista ismeretelmélet egységéről szóló tételnek. Lenin a "Materializmus és empiriokriticizmus" c. müvében sokoldaluan bizonyitotta, hogy az ismeretelmélet bármilyen kérdése a marxista filozófiában csak a dialektikus módszer pozíciójából értelmezhető helyesen. A dialektikától való eltérés, különösen a társadalmi fejlődés jelenlegi szakasza és a természettudományok uj forradalmának feltételei között, a materializmustól való eltéréshez vezet.

A marxista irodalomban a dialektikát a marxizmus ismeretelméletének is szokták nevezni. Ezt ugy kell érteni, hogy a megismerés mint az objektumnak a szubjektumban való visszatükröződése végeredményben a tárgy dialektikus fejlődésének reprodukálása a tudatban. Ezért a megismerés bármilyen aktusa csak dialektikus lehet. Igaz, a megismerés szubjektiv keretekben valósul meg, de alapjában ugyanolyan törvények szerint folyik le, mint maguk az objektiv folyamatok. Ebből adódik, hogy az ismeretelmélet alapját a dialektika alapvető törvényei és kategóriái alkotják.

A dialektikus fejlődés egyetemes jellegéből is következik, hogy a megismerésnek nincsenek változatlan, a külső világtól független formái. Ahogy az anyagban sincsen semmi olyan, ami a dialektikus fejlődésen kivül esne, nincsenek változatlan formák és sajátosságok, a megismerő szubjektumban sincs változatlan lényeg, azaz semmi olyan, ami a dialektikus fejlődésen kivül volna.

A gyakorlat jelentősége az ismeretelméletben

A visszatükrözési elmélet és a dialektika gnoszeológiai jelentőségének vizsgálata szükségképpen elvezet a gyakorlat ismeretelméleti jelentőségének kérdéséhez.

Fentebb már megállapitottuk, hogy a tudati visszatükrözés mint a megismerés alapja a külső világ és az ember kölcsönhatásának eredményeként jön létre. Ezért a megismerés szorosan összefügg az ember gyakorlati tevékenységével. A marxista ismeretelmélet szerint a megismerés nem elvont, ösztönös, spontán viszony az ember és a külső világ között, hanem aktiv, tudatos viszony, amelynek materiális alapját az ember gyakorlati tevékenysége alkotja. A gyakor-

lat gnoszeológiai jelentőségének megértése lehetővé teszi a visszatükrözésnek mint megismerésnek helyes felfogását, továbbá a megismerésben játszott szerepének megértését is. A visszatükrözési elmélet csak az ember gyakorlati tevékenységével összekapcsolva válhatott a marxista ismeretelmélet egyik lényeges elemévé. A gyakorlat fogalmának gnoszeológiai vizsgálata lehetővé tette, hogy a visszatükrözést ne csak természeti /fiziológiai stb./ folyamatként, hanem szociális folyamatként, az ember társadalmi tevékenységeként, vagyis a szó valódi értelmében megismerésként fogjuk fel. A marxizmus egyik nagy vivmánya, hogy először vezette be a materialista ismeretelméletbe a gyakorlat szempontját. E szempont bevonása az ismeretelméletbe, lehetővé tette az emberi megismerés aktiv, tevékeny jellegének feltárását és a régi materializmus egyik lényeges hibájának, szemlélődő jellegének leküzdését.

A gyakorlat a marxista ismeretelméletben három szempontból kerül megvizsgálásra, éspedig mint a megismerés alapja, célja és az igazság kritériuma.

A dialektika, a logika és ismeretelmélet egysége

A "Filozófiai füzetekben" Lenin azzal kapcsolatban, hogy Marx a "Tőké"-ben egy tudományra alkalmazta a marxizmus logikáját, dialektikáját és ismeretelméletét, megjegyzi, hogy nem kell három szó: ez egy és ugyanaz.[8] A dialektika, logika és ismeretelmélet egysége a marxista filozófia egyik sarkalatos tétele.

A dialektika, logika és az ismeretelmélet egységére vonatkozó lenini tétel értelmezésével kapcsolatban különböző vélemények vannak arra vonatkozóan, hogy a dialektika, logika és az ismeretelmélet, a marxista filozófia három relative önálló oldala, illetve része-e, amelyek mindegyikének megvan a maga specifikuma, vagy az ismeretelmélet és a logika teljesen összeolvad a dialektikával.

Megitélésünk szerint a marxista filozófia három oldala /dialektika, logika, ismeretelmélet/ dialektikus egységben van /amely nem zárja ki különbségüket sem/. A marxista filozófia egészét átfogó közös vonásokkal együtt a problémák és kategóriák néhány sajátossága is létezik, amelyek az isme-

8 Lenin Müvei. 38. köt. 3o5. oldal.

retelmélethez és a logikához tartoznak. De ez a specifikum annak a közösnek az alapján létezik, amely a marxista filozófia e három oldalát elszakithatatlan egységbe kapcsolja. Elismerve a marxista filozófia három oldalának egységét, azt is figyelembe kell venni, hogy a marxista koncepciónak megfelelően az azonosság a valóságban nem absztrakt, hanem konkrét, sokoldalu tartalmat foglal magába, azaz az egészen belül meghatározott különbségeket.

Ismeretelmélet és logika

A marxista filozófiában a dialektika nemcsak az ismeretelmélettel, hanem a logikával is egybeesik. Ebből a megállapitásból nem következik a logikának mint a helyes gondolkodás törvényeiről és formáiról, azaz az igazság megismerésére irányuló gondolkodásról szóló tudomány specifikumának a tagadása.

A logika és az ismeretelmélet viszonyának vizsgálatakor abból kell kiindulnunk, hogy a logika nem létezhet az ismeretelméleten kivül, mint ahogy kutatásának tárgya - a gondolkodás - sem létezhet a megismerés folyamatán kivül. A logika tradicionális problémája a gondolkodás helyességének problémája, ezzel együtt azonban az igazság problémája is a logika oldala vagy mozzanata. Lényege szerint ez a probléma semmi mást nem jelent, mint az igazság megismerése számára szükséges feltételek létrehozását. A gondolkodás logikai törvényei a gondolkodás objektiv igazságra való törekvését fejezik ki, megvédik a gondolkodó szubjektumot az önkényes, vagyis a hamis következtetésektől.

Ezzel együtt a gondolkodás folyamatában nem korlátozódhatunk egy és ugyanazon kiinduló anyaggal való operációra. A jelenségek lényegébe való behatolás és az uj adatok számbavétele során tullépünk a kiinduló anyag /premisszák/ formális átalakitásának keretein és logikai tevékenységünk eredményeként tartalmilag uj következtetést kapunk, amely visszatükrözi az objektiv világ fejlődésének folyamatát.

Ahogy az ismeretelmélet alapját, ugy a logika alapját is az objektiv világ és a megismerés dialektikus fejlődése alkotja, azaz a dialektika.

Formális és dialektikus logika

A dialektika, logika és ismeretelmélet egységére /azonosságára/ vonatkozó tétel a marxizmus logikáját, vagyis a dialektikus logikát veszi tekintetbe. Ezért elkerülhetetlen a dielaktikus lo-

gika és a formális logika viszonyának tisztázása. A marxizmus-leninizmus klasszikusai többször állást foglaltak arra vonatkozóan, hogy meg kell különböztetni a logikának ezt a két formáját. Felléptek a logika metafizikus megközelítése ellen, amely a dialektikus logika tagadásában és a formális logikának mint a gondolkodás formáiról és törvényeiről szóló egyedüli tudománynak az elismerésében nyilvánult meg. Ezzel együtt a formális logikát sem dobták el, hanem elismerték szükségszerü jelentőségét a megismerés folyamatában.

Engels határozottan elismerte a formális logika progressziv szerepét, amely meghatározott periódusban előmozditotta a tudományos megismerés fejlődését. Birálta azonban a formális logika szük látókörüségét, ami miatt az elmaradt a tudomány mögött. A dialektikus logika megfelel a tudományos gondolkodás jelenlegi szakaszának, amely szerepre a formális logika csak korlátozottan és alárendelten alkalmas. A formális logika széles körü alkalmazásának klasszikus periódusa a tudományban a XVII-XVIII. század volt, amikor a tudománynak alapjában befejezett tárgyakkal volt dolga, de nem folyamatokkal, amikor a mozgás valamennyi formája közül az anyag mozgásának viszonylag egyszerü mechanikus formája volt alávetve a tudományos kutatásnak.

A dialektikus és formális logika közötti különbséget vizsgálva Engels a dialektikus logika tartalmi jellegére forditott figyelmet, amely tartalom fejlődésének elemzése lehetővé teszi a gondolkodás uj formáinak kidolgozását. A dialektikus logika számára a gondolkodás formái nem változatlanok, mègmerevedtek; végeredményben megváltoznak és átfejlődnek más, uj formákba.

Hegel, a formális logikát birálva, szembeállitotta vele a dialektikus logikát. Meg kell azonban jegyezni, hogy a dialektikus logika mint a logika magasabb tipusának elismerése, nem jelenti elkerülhetetlenül a formális logika elvetését. Először, a formális logika megelőzte a dialektikus logikát, létrehozta számára a szükséges előfeltételeket. A tárgyakra vonatkozó szilárd fogalmak kidolgozása nélkül nem térhetnénk át a fejlődés folyamatainak megismerésére. Másodszor, a formális logikából adódó követelmények nem vesztik el erejüket a dialektikus logikában sem. Igaz, ezek mint a dialektikus törvények alárendelt mozzanatai játszanak szerepet.

Igy a fogalom szilárdságának, azonosságának követelménye, amely a formális logikában alapvető szerepet játszik, nem tünik el a dialektikus logikából sem, mint meghatározott objektiv tartalom viszonylag szilárd mozgásformája van jelen. Emellett az azonosság, ahogy a különbség is mint az ellentét azonossága lép fel. A gondolkodás ellentmondásmentessége megőrzi jelentőségét, de csupán mint az önkényes ellentmondások tagadása, amelynek nincsen megfelelője az objektiv valóságban.

Természetesen a tárgyak és jelenségek igazi természete nem teljesen tükröződik vissza a formális logika segitségével. De ez a korlátozottság, a gondolkodás meghatározott szakaszában elkerülhetetlen.

A dialektikus logika a marxizmus dialektikájának a gondolkodási formák kutatására való alkalmazása. Emellett a gondolkodási formákat a fejlődő tartalommal kölcsönhatásban vizsgálja, továbbá mozgó, változó formákként értelmezi őket, amelyek a világ visszatükrözését mint folyamatot fejezik ki és végül ezeket a formákat kölcsönös összefüggésükben veszi, a megismerés fejlődésének folyamatából vezeti le.

3./ A megismerés folyamatának dialektikája

A megismerés a szubjektum meghatározott tevékenysége, amely az objektum elsajátitására irányul. A tudat és a megismerés fogalmát egymáshoz közel álló, gyakran majdnem azonos fogalmakként értelmezik. Ezek a fogalmak valóban egybeesnek annyiban, amennyiben a megismerés csupán a tudat létezése esetén lehetséges, a tudat pedig feltételezi a megismerési tevékenységet.

Ugyanakkor a tudat és a megismerés között különbség is van, amelyeket nem lehet elhanyagolni. A tudat az ember teljes élményszféráját, "belső világát" jelenti, nemcsak érzeteket és gondolatokat, hanem emócionális és akarati elemeket is magába foglal.

Az ismeretelmélet elvonatkoztat a megismerés pszichológiai oldalától és abból indul ki, hogy a megismerés alapvető sajátossága a szubjektum-objektum viszonyban fejeződik ki. A megismerés sajátossága abban van, hogy a külső világhoz, a tárgyhoz fordul.

A szubjektum és objektum kapcsolata a megismerésben

A szubjektum és objektum - a megismerési viszony két oldala. Szubjektumnak nevezzük azt, aki megismeri, azaz aki megszerzi, megőrzi és felhasználja az ismereteket. Valóságos szubjektum a megismerésben nem a tudat önmagában, hanem a tudattal rendelkező ember.

A megismerés szubjektumának fogalmát a marxista ismeretelméletben két mozzanat jellemzi. Először, a megismerés szubjektuma mindenekelőtt a gyakorlati tevékenység szubjektuma. Másodszor, az egyes ember csak a társadalom egyes képviselőjeként lehet a megismerés szubjektuma. Az individuum csak annyiban válik a megismerés szubjektumává, amennyiben rendelkezik a megismerés társadalmi feltételeivel, a társadalom által létrehozott és felhalmozott ismeretekkel, kategóriákkal, nyelvvel.

A megismerő ember fiziológiai apparátusa, az agya és az érzékszervei önmagukban nem képezik a megismerés szubjektumát, csupán annak sajátos "mechanizmusát." Természetesen ilyen "mechanizmus" nélkül nem létezhet a megismerés szubjektuma. Ehhez a "mechanizmusához" tartoznak azok a mesterséges eszközök is, amelyeket a megismerés céljából használnak.

> Ahogyan nem helyes a megismerés szubjektuma helyére az agyat helyezni, ugyancsak hibás azt állítani, hogy a megismerés szubjektumaként a gép - pl. a kibernetikai gép - az emberrel egyenértékü szerepet játszhat, amikor modellezi az agy meghatározott gondolati müveleteit. Elvileg a gépek, mint ahogy a készülékek is, progressziv szerepet játszhatnak a megismerési folyamatban, mint eszközök lehetővé teszik az ember számára a megismerés magasabb hatásfokának elérését. Megfelelő eszközök /készülékek/ nélkül a modern tudomány nem tudna létezni. A gép /köztük a kibernetikai gépek/ igen fontos szerepet játszhatnak a megismerésben, de nem válhatnak a megismerés szubjektumává.

Az ember nem lehetne a megismerés szubjektuma, ha nem lépne meghatározott viszonyba az objektummal. Mit értünk a megismerés objektumán? E kérdésre adott válasz at-

tól függ, milyen összefüggésben vizsgáljuk a megismerést.

Ha a megismerő egyén egyes, empirikusan elkülönitett adott aktusait vesszük, akkor az objektum szerepében az egyes elkülönült tárgyak, illetve jelenségek léphetnek fel. A tudat egyes jelenségei /az ember gondolata, érzete stb./ is lehetnek a megismerés objektumai. Ha a megismerést formálisan közelitjük meg, s eltekintünk történelmi fejlődésétől, akkor a megismerés objektumának problémája az egyes tárgy, a tárgy sajátosságainak és viszonyainak leirásában merül ki.

A valóságban azonban a megismerés nem az elkülönült, véletlen aktusok összessége. A megismerés világtörténeti folyamat. Az individuum megismerése csupán egy láncszem az emberi megismerés egyetemes láncában. Ebben az értelemben a megismerés valódi objektuma az anyagi világ. Csak ebből a gnoszeológiai értelmezésből kiindulva tudjuk helyesen megérteni a megismerés egyes aktusait is, amelyeknek objektuma az anyag egyes megjelenési formái.

A megismerés szubjektumának anyagi és társadalmi meghatározottsága

Az egyéni megismerés bármilyen aktusa az egyén és a társadalom közötti kölcsönhatáson alapul, s a gondolatok kölcsönös cseréjében a nyelv segitségével valósul meg. Az egyéni megismerés számára meghatározott feltételek szükségesek. Ezek mindenekelőtt anyagi feltételek, amelyek magát a megismerés lehetőségét és egyuttal a valóságát teremtik meg. A megismerés minden aktusában az ember támaszkodik a korábbi megismerés eredményeire, rendelkezik az ismeretek meghatározott készletével, amelyek valamilyen mértékben kapcsolatban vannak az adott tárggyal. Az egyén és a társadalom közötti kölcsönhatáson kivül megismerés nem lehetséges. Bárki, aki valamilyen problémával találkozik, sohasem a nulla pontról indul el. Sőt mi több, maga a probléma felmerülése előbbi megismerés által feltételezett.

A megismerés bármilyen aktusa számára szükséges feltételek alapvetően nem az adott individuum erőfeszitésének termékei. Azokat az ismereteket, amelyekből az individuum kiindul, nagyrészt más emberektől kapta, ezek a társadalom valamennyi tagja erőfeszitésének eredményeként jöttek létre, sőt mi több, a megelőző nemzedékek egész sora tevékenységének eredményeként léteznek. Minden egyén nemcsak saját tapasztalatából, hanem mindenekelőtt az ismeretek társadalmi

készletéből meriti tudását.

Az objektummal való kölcsönhatás eredményeként az egyes egyén által elért ismeretek kezdetben személyes /egyéni/ tudatának tényeiként léteznek, pszichikuma más komponenseivel összefonódva, olyanokkal, mint az emóció és akarat. De végső eredményében az egyén ismeretei közkinccsé /társadalmivá/ válnak.

Az ismereteket, mielőtt bekerülnének a társadalmi készletbe, társadalmilag szankcionálni kell /társadalmi elismerést kell kapniuk/, ami attól függ, milyen jelentőségük van a társadalom számára az adott periódusban. Ezen kivül az ismeretek kiválasztódnak az individuális tudat élő szövetéből, megtisztulnak az emócionális elemektől és logikai formát kapnak. Végül, az egyén ismeretei megszünnek csak az ő személyes tulajdonai lenni, és az ismeretek társadalmi készletének elemeiként egyénfeletti erővé válnak. Igy megy végbe az ismeretek ellentmondásos mozgása a megismerés két pólusa - a társadalmi és individuális - között. Az ismeretnek az individuum által asszimilált elemei, melyet a társadalom készletéből kapott, kiegészülnek annak az ismeretnek a társadalom általi asszimilálásával, amelyet az az individuumtól kapott. A megismerésnek ezt a mozgását más mozgás - a szubjektumtól az objektumhoz és vissza vezető mozgása - közvetiti.

A társadalomnak mint igazi gnoszeológiai szubjektum szerepének elismerése ugyanakkor nem teszi indokolttá az egyénnek mint a megismerés közvetlen szubjektumának mellőzését. Nem szabad figyelmen kivül hagyni azt a fontos szerepet, amelyet az egyének mint közvetlen mozgatók játszanak a megismerés folyamatában. Nélkülük nem volna megismerés.

A gyakorlat a megismerés alapja és célja

A megismerés a gyakorlatból keletkezik és a gyakorlat alapján fejlődik. A gyakorlaton kivül, a gyakorlattól függetlenül nem lehetséges a világ igazi tudományos megismerése. A termé szetről és a társadalmi viszonyokról szóló ismereteinknek a szinvonalát a történelmi fejlődés mindegyik periódusában a társadalmi gyakorlat fejlődésének a szinvonala határozza meg, mindenekelőtt a termelés, a társadalom termelőerőinek az állapota.

A termelés fejlődésével, a társadalmi gyakorlat szükségleteinek növekedésével az emberek közötti tapasztalat és gondolatcsere eredményeként növekszik és gazdagodik a megismerés. Másrészt a termelés szinvonala függ az ismeretek szinvonalától, amely nélkül nem volna lehetséges a termelés fejlesztése és tökéletesitése, az anyagi javak létrehozása.

Abból a tényből, hogy a megismerést az emberek társadalmi gyakorlati szükségletei hozzák létre, következik, hogy a megismerés egész folyamata elszakithatatlan kapcsolatban van a történelmileg meghatározott társadalmi gyakorlattal. A gyakorlat elsődleges a megismeréshez való viszonyában, megelőzi a megismerést. Engels szerint az emberi megismerés elsődleges alapja a természet ember által történő gyakorlati átalakitása. Az emberek gyakorlati tevékenységük során oldják meg az élet legfontosabb kérdéseit, amelyek legtöbbször csak sok évvel később kapnak elméleti általánositást. Igy pl. a mechanikus mozgás hőmozgássá való átalakitásának gyakorlati felfedezése - a tüz dörzsölés által történő előállitásának felfedezése formájában - az emberi történelem elég korai periódusára esik. Több tizezer évvel később, ugyancsak gyakorlatilag /a gőzgép megépitésével/ oldották meg a hő hasznos mechanikai mozgásba való átmenetének kérdését.

Elméletileg - a mechanikus mozgásnak hővé és fordítva való átalakulásának problémáját lényegesen később oldották meg a gyakorlati általánositás alapján, amikor felfedezték az energia megmaradásának és átalakulásának törvényét.

Az emberek gyakorlati szükségletei képezik az alapját a tudományok kialakulásának és fejlődésének. Mint ismeretes, az asztronómia a régi pásztor és földmüvelő népeknek abból a gyakorlati szükségletéből alakult ki, hogy meghatározzák az évszakokat. Az öntözőmüvek felépitésének gyakorlati szükséglete, a városok kialakulása, a kézmüvesség fejlődése hozta létre a mechanikát. Az emberek gyakorlati szükséglete hozta létre a matematikát is, amely nemcsak az asztronómia, hanem a mechanika fejlődésének is nélkülözhetetlen eszköze. Ugyanezt lehet mondani a fizika, a kémia és a biológia fejlődéséről is.

Az elmondottak nemcsak a természettudományokra vo-

natkoznak. Hiszen nemcsak a természettudomány, hanem a társadalomról szóló tudományok is a konkrét történelmi gyakorlat talaján jöttek létre. A tudományos szocializmus elmélete a kapitalizmus létezése nélkül, a kapitalizmus ellentmondásainak elmélyülése nélkül nem jöhettek volna létre. A marxizmus-leninizmus klasszikusai a tudományos szocializmus elméletét a munkások tömegmozgalmainak tanulmányozása alapján, a tudomány adatainak általánositása alapján hozták létre. A marxista elmélet valamennyi ország munkásmozgalmának általánositott tapasztalata.

A gyakorlatnak nemcsak az elméletek kialakulása, hanem továbbfejlődése szempontjából is nagy szerepe van. A természet és a társadalom átalakitása során olyan uj gyakorlati kérdések alakulnak ki, amelyeket a tudománynak kell megoldani. A termelés szükségletei például ösztönzik és meghatározzák a természettudományok fejlődésének jellegét és konkrét irányát. Ismeretes, hogy a mechanika, majd később a fizika és kémia viharos fejlődését a nagyipar fejlődése váltotta ki, amely követelte a testek mechanikai, fizikai, kémiai sajátosságának és a természet jelenségeinek a korábbinál mélyebb megismerését.

Napjainkban a magfizika fejlődését is végeredményben a gyakorlati szükségletek hozták létre, azoknak az uj energiaforrásoknak a kutatása, amelyek a termelőerők fejlődése számára szükségesek.

A gyakorlatnak, mint láttuk, elsődleges jelentősége van a megismerés fejlődésében. A tudomány a gyakorlatból meriti tartalmát, a gyakorlat alapján fejlődik. A gyakorlattól elszakitott tudományt nem lehet valóságos tudománynak nevezni. A tudomány gyakorlat nélkül elkerülhetetlenül dogmává válik, üres frázisok és sémák gyüjteményévé. Az anyagi világ megismerésének valamennyi mozzanata elszakithatatlan kapcsolatban van a gyakorlattal.

A nyelv és a megismerés

A nyelv, szélesebb értelemben - jelek rendszere, amely saját strukturával, a jelek átalakitásának és egy bonyolultabb strukturális egységbe /mondatokba, formulákba/ való egyesitésének szabályaival rendelkezik. A társadalom életében, az ember által saját történelme folyamán kidolgozott természetes nyelvek játszák az alapvető szerepet. Ezek a nyel-

vek alkotják a bázist a specializált jelleggel rendelkező összes mesterséges, szimbolikus nyelvek számára.

Bármilyen jel és jelrendszer bevezetése kezdettől fogva megköveteli a termé szetes nyelv felhasználását. A megismerésben alkalmazott bármilyen jel, feltétlenül részt vesz valamilyen jelrendszer állományában, a nyelvállományban. Az a hely, amelyet a nyelv állományában elfoglal, ezen rendszer más jeléhez való viszonya tárja fel a jel jelentését.

Az az állitás, hogy a nyelv közvetlenül tükrözi vissza a valóságot, nem helyes. Ilyen nézet egyértelmü lenne a nyelv és a megismerés, a nyelv és a gondolkodás azonositásával. A nyelv, ahogy a jelek is, amelyekből áll, információs jellegü. De a nyelv nem létezik használatának, gyakorlatán kivül. A jelenleg halott nyelveket a maguk idejében gyakorlatilag használták. A nyelvi tevékenység beáramlik a társadalmi gyakorlat egész folyamatába, többek között az emberi megismerésbe is, ahová a gyakorlatot közvetiti. A nyelv a megismerésben alkalmazott, a gondolatok felépitését és átadását, továbbá rögzitését és megőrzését szolgáló eszközök arzenálját alkotja. Ezért, bár a nyelv önmagában nem megismerés, de nélküle semmilyen megismerés nem lehetséges. A nyelv anyagisága vitathatatlan, de az anyagiság feltételezi a nyelv gyakorlati felhasználását. A nyelvi jel tárgyi-jellegének megfelelő realizálása mindig meghatározott anyagi jelenség reprodukálását jelenti /pl. a szó kiejtését vagy leirását/.

A valóságban a szó egészében véve jel karakterü. A szó jelentése nem a fogalom mint ilyen, hanem a fogalomhoz, valamint e fogalom tárgyához való viszonyban van. A szó önmagában nem tükrözi vissza a valóságot, ő a visszatükrözés eszköze vagy szerszáma.

Ebből következik, hogy a szó és a fogalom közötti szoros kapcsolatot elismerve, látni kell a közöttük levő különbséget is.

A nyelv tehát valóban fontos szerepet játszik a megismerésben az emberek gyakorlati életében. A jelenlegi nemzedék a korábbi nemzedéktől a történelem során felhalmozódott szellemi értéket, az ismeretek összegyüjtött készletét a nyelv segitségével kapja, továbbá a társadalom által ki-

dolgozott formákat, amelyekben a világ közös strukturája tükröződik vissza, és amelyek a további megismerés számára szükségesek. Ugyanakkor a nyelv önmagában nem elegendő faktor. A társadalmi munka alapján jött létre és ennek alapján törvényszerüen fejlődik az ember megismerő tevékenységével kölcsönhatásban.

4./ Az érzéki és a racionális egysége a megismerésben. A megismerés fokai, formái és dialektikája.

Az érzéki és a racionális viszonyát a megismerésben két összefüggésben kell megvizsgálni. Egyfelől azt, hogy a kettő közül melyik az elsődleges, illetve másodlagos a megismerés folyamatában, másfelől, hogy a megismerés egyik vagy másik szintjén milyen kölcsönhatás van köztük.

A megismerés egyetlen teljes értékü aktusa sem vezethető vissza csupán az érzékelésre vagy valamilyen tiszta gondolkodásra, hanem magába foglalja őket mint saját mozzanatait. Egyetlen jelenség megfigyelése sem korlátozható gondolkodás nélküli szemlélésre. Erről tanuskodik az a tény, hogy az empirikus anyag megszerzése céljából egész sor területen /például a mikrovilág jelenségeinek megismerésekor/ készülékeket kell felhasználnunk. De mielőtt a készülékeket felhasználnánk, meg kell tervezni őket, ez viszont nem lehetséges megfelelő gondolkodási folyamat nélkül.

Ami meghatározott szinten csak a gondolkodás segitségével ismerhető meg /a tárgyak néhány összefüggése, viszonya/, más szinten közvetlenül megismerhető, néha még a közvetlen szemlélet utján is. A gondolkodás néhány eredménye annyira összenő az empirikus megismeréssel, hogy érzeteinket, képzeteinket nélküle jelenleg nem tudjuk elképzelni. Ebben van a történetiség mozzanata az empirikus megismerésben. A zeneileg képzett ember hallása például nehézség nélkül megért a szimfóniában olyan tartalmat, amely zeneileg képzetlen fül számára csak a hangok kaotikus zörzavara.

A racionalizmus és az empirizmus bírálata

A filozófia történetében többször történtek kisérletek arra, hogy a megismerést visszavezessék egyik elemére: vagy a gondolkodásra /racionalizmus/ vagy az érzéki tapasztalatra /empirizmus/.

A racionalisták /Descartes, Spinoza stb./ A megismerés egyedül adekvát, igaz formájának a gondolkodást ismerték el. Az érzéki megismerést megbizhatatlannak tartották és ugy vélték, hogy az nem adhat olyan ismeretet, amelynek egyetemes és szükségszerü jellege van. Ezért az érzéki megismerésnek csupán mellékes jelentőséget tulajdonitottak. A racionalizmus alapja az általános elszakitása az egyestől.

Az érzéki megismerés lebecsülésével egyes racionalisták, pl. Descartes megfosztották a gondolkodást attól a forrástól, ahonnan az adatait meriti, A velünk született eszmék feltételezésével Descartes végeredményben eljutott a gondolkodás külső forrásának tagadásához.

Az empirizmus, ugyancsak egyoldaluan, az érzéki megismerés jelentőségét tulozza el, a gondolkodás számára csak az érzéki adatoknak a nyelv segitségével történő leirását és rendszerezését hagyja meg. Az empirizmus alapját a tárgyak közös oldalainak tagadása, illetve lebecsülése és a megismerésnek csak az egyes jelenségek érzékelésére és észlelésére való visszavezetése képezi.

A racionalizmusnak és az empirizmusnak közös vonása az általános és az egyes metafizikus elszakitása. Ennek megfelelően tagadják az érzéki megismerés és a gondolkodás kapcsolatát és kölcsönhatását. Sem a racionalizmus, sem az empirizmus nem érti a megismerés és a gyakorlat elszakithatatlan kapcsolatát.

A gondolkodás azért tudja visszatükrözni a világot, és azért lehet igaz, mert végeredményben az érzéki tapasztalaton alapul. Az érzéki tapasztalattól elszakitott gondolkodás teljesen elvesztené megismerő jelentőségét. Ahogy nem létezhet az általános az egyedi nélkül, a lényeg a jelenség nélkül, ugy nem lehetséges gondolkodás érzéki megismerés nélkül.

Az empirizmussal és a racionalizmussal szemben a dialektikus materializmus a megismerés két formájának egyenlően fontos jelentőséget tulajdonit és a köztük levő kapcsolatot elszakithatatlannak tartja. Ez a kapcsolat kétoldalu: a gondolkodás függ az érzéki szemlélettől; abban van kiinduló pontja, belőle meriti tartalmát, az érzéki észleletek pedig meghatározott mértékben függnek az emberi gondolkodás fej-

lettségi fokától. Az észlelés módja az embernél nem változatlan valami. Függ a társadalmi fejlődéstől és a gyakorlat szinvonalától. Az ember öt érzékszerve - mutatott rá Marx - a világtörténelmi fejlődés terméke. Ezt az igazságot a tények sokasága támasztja alá. Elég összehasonlitani az észleletet, például a szineket /"a szinlátást"/ a különböző embereknél, hogy meggyőződjünk arról, hogy az egyes emberek nem egyforma erővel és árnyalattal különböztetik meg az észleleteket. Ez nemcsak fiziológiai okok, hanem társadalmi, gyakorlati jellegü okok - a fejlettségi fokok, a specializáltság, a tapasztalat egyenlőtlenségének - következménye. Észlelésünk elmélyitése, hatókörének kiszélesedése a gondolkodásnak az érzéki megismerésre gyakorolt hatásáról tanuskodik.

A szellemi fejlődés /gondolkodás/ tehát hatást gyakorol az érzéki észlelésre. Természetesen az ilyen hatás szükséges feltétele a gyakorlat. Itt ujból a gyakorlat szerepére vonatkozó következtetéshez jutunk nemcsak a gondolkodás, hanem az érzéki megismerés fejlődése számára is. A biológiai norma az emberi megismerés számára csupán szükséges előfeltétel, meghatározott feltételeket képez fejlődése számára, de nem jelenti magát a fejlődést. Másképpen elég volna normális látással rendelkezni, hogy felfogjuk és megkülönböztessük a szin olyan finom árnyalatait, amelyeket a valóságban csak a specialista szeme különböztethet meg.

Az érzékelés az első lépés a megismerésben

Az ember gyakorlati tevékenysége során közvetlen kapcsolatba kerül a külső anyagi világgal. Az anyagi tárgyak és jelenségek hatnak az ember érzékszerveire és agyában különböző benyomásokat, ezeknek a tárgyaknak képeit hozzák létre. Az érzéki megismerés a megismerés olyan formája, amely az érzékszervek - a látás, a hallás, a tapintás stb. - segitségével valósul meg. Az érzékszervek az egyedüli "kapuk", amelyeken keresztül a külső világból érkező adatok behatolnak tudatunkba. Az ember a megismeréshez szükséges anyagot a külső világból az érzet formájában kapja. Az érzéki megismerés, a megismerés első /vagy kezdeti/ foka.

Az érzékelés a külső valóság jelenségeinek közvetlen megismerése.[9] Az érzékelés és a külső világ között

9 A modern tudományos megismerésben óriási jelentősége van a megismerés logikai /matematikai/ módszereinek,

közvetlen kapcsolat van. Ez a közvetlen kapcsolat az embernek a külső világhoz való aktiv, gyakorlati viszonya következtében válik lehetővé. Csak a társadalmi gyakorlat folyamatában kerülnek az emberek közvetlen kapcsolatba a külső világ tárgyaival, jelenségeivel, amikor hatnak rájuk, átalakitják azokat.

Az érzékelés alapvető mozzanatai

A valóság jelenségeinek közvetlen érzéki megismerése három alapvető formában, az érzet, az észlelet és a képzet formájában valósul meg.

Az érzetek a megismerés egyszerü érzéki formái, az anyagi tárgyak és jelenségeinek, sajátosságainak, oldalainak az érzékszervek segitségével történő közvetlen visszatükröződései az agyban.

Bár az érzékelés elemi megismerési aktus, több vonatkozásban igen bonyolult, ellentmondásos természete van.

Az érzet a tudat elemi /kezdeti/ formája. A fiziológiai folyamat fejlődése során az érzékelés megjelenése dialektikus ugrást jelentett. Az érzetnek mint tudati jelenségnek a külső inger energiájának mennyiségi felhalmozódása és minőségi átalakulása képezi az előfeltételét. Ez azt jelenti, hogy az érzetnek abban a fiziológiai folyamatban van a közvetlen alapja, amely a központi idegrendszerben folyik le, és amelyet az organizmusra gyakorolt külső hatás vált ki.

Az érzet Lenin szerint az objektiv világnak a szubjektiv képmása.[1o] E megállapitás alapvető gondolata az, hogy az érzet megjelenése a fiziológiainak a pszichikaihoz, az anyaginak az eszmeihez való átmenetét jelenti, uj jelenségnek - a tudatnak - a kialakulását, amely az összes anyagi jelenségektől különbözik, s ezzel egyidőben kapcsolatban

amelyek a kutatás uj objektumainak a feltárásához vezetnek. Ezeknek az objektumoknak az érzékszervek segitségével történő közvetlen megismerése a szó szoros értelmében gyakran lehetetlen. Ebben az esetben ugy tünhet, hogy az érzékelés szerepéről szóló marxista tétel jelentősége valamelyest csökken. Az ilyen következtetés azonban hibás. Az érzetek mint a megismerés kiinduló fokai, valamilyen formában mindig jelen vannak, ha a megismerést egészében vizsgáljuk. Maguk a logikai módszerek is absztrakt jellegük ellenére távolabbi forrásként viszonyulnak az érzetekhez.

1o Lenin Összes Müvei. 18. köt. 1o5. oldal.

van velük.

Az érzet lényegének meghatározásában központi helyet kap az érzetnek mint képmásnak a meghatározása, amely az érzékelt külső jelenség, a külső világ szubjektiv képmása. Az érzet képszerüségében van minden emberi megismerés kezdeti képmásjellege. E tétel elfogadása képezi az alapját a visszatükrözési elmélet elismerésének, s ez azt jelenti, hogy a visszatükrözési elmélet álláspontján állunk. És fordítva, ennek a tételnek az elvetése a visszatükrözési elmélet egészének elvetésével azonos.

Az emberi érzetnek mint szubjektiv képmásnak kialakulásában döntő láncszemet jelentett az ember termelő tevékenysége. Már a megismerésnek ezen a szintjén megmutatkozik a megismerés társadalmi-történeti, gyakorlati természete. Ez határozza meg az emberek és az állatok érzetei közötti különbséget. Ez utóbbiaknál az érzetek a mozgás biológiai formája alapján alakulnak ki. Az állatoknál hiányzik a társadalmi-történelmi termelő tevékenység, ezért érzeteikben a visszatükrözés korlátozott, szituativ /helyi/ jellegü.

Az érzet közvetlen jellege azt jelenti, hogy a tárgyat egyéni megnyilvánulásában tükrözi vissza, de nem egészében.

Ugyanakkor az anyagi világ nem egyes, egymástól elkülönült sajátosságok kaotikus halmazából áll, hanem a tárgyak olyan sokaságából tevődik össze, amelyek egymással sokoldalu kapcsolatban vannak. Ennek következtében érzékszerveink történelmileg ugy jöttek létre, hogy képesek a külső világ tárgyi visszatükrözésére. A külső világ tárgyi visszatükrözése az észlelet formájában történik meg.

Az észlelés mint az érzéki megismerés formája szintén közvetlen kapcsolatot hoz létre a tudat és a külső világ között. Az észlelés, bár magában foglalja az érzeteket, tőle minőségileg különbözik. Az észlelet nem egyszerü összege az egyes érzeteknek, hanem a tárgy egységes képét adja. Az érzetek a tárgyak egyes tulajdonságairól, sajátosságairól nyujtanak ismereteket, az észlelés a tárgyról mint egészről ad képet. Az észleletben a különböző érzetek nem izolálódnak el egymástól, hanem szervesen összekapcsolódnak, egységes képbe egyesülnek.

Hangsulyoznunk kell, hogy a szubjektumnak az a képessége, hogy az észleletben a tárgyat egészben tükrözi vissza, az objektive létező tárgyak természete által determinált, amelyben a különböző sajátosságok elszakithatatlan egységben vannak. Vegyük pl. a cukrot: a cukor fehér, édes, kemény, meghatározott formával, térfogattal és sullyal rendelkezik. Mindezek a sajátosságok egy tárgyban egyesülnek. És mint ahogy a cukornak különböző sajátosságai nem egymástól elkülönülve léteznek, ugy a mi észleletünk is egységes egészként fogja fel őket, vagyis mint egy darab cukrot, amelyben a különböző érzetek egységes egészet alkotnak. Következésképpen az észleletnek mint egységes érzéki képnek az objektiv alapja a tárgyakban levő különböző oldalak és sajátosságok egysége.

Az észlelet és az érzet viszonya megfelel az egész és a rész viszonyának. Ahogy az egész nem létezhet saját részei nélkül, ugy az észleletek sem létezhetnek az érzetek nélkül. Tehát az észlelet jelentősége a megismerésben abban is megmutatkozik, hogy benne a tárgyak különböző sajátosságai dialektikus egységükben tükröződnek vissza. Ugyanakkor az észlelet a tárgynak más tárgyaktól való térés időbeli elkülönültségét is kifejezi. Mig az érzetekben igen gazdag információ található a jelenségek mennyiségi és minőségi sajátosságaira vonatkozóan, addig az észleletben a tárgynak más tárgyakhoz való tér- és időbeli viszonyára vonatkozóan kapunk információkat. A tér és az idő a tárgyakkal és jelenségekkel együtt érzéklődik, és egyáltalán nem különül el tőlük. Az elmondottakból következik, hogy a tárgyaknak észleletek segitségével történő megismerése teljesebb és mélyebb, mint az egyes érzetek által nyujtott ismeret.

Az érzéki észleletek mindig konkrét képek, az egyes tárgyakat, azok sajátosságait tükrözik vissza. Az észlelés folyamatában keletkezett kép tárgyi jelleggel rendelkezik, a kép meghatározott, konkrét tárgyra vonatkozik.

A megismerés egységes folyamatának két, minőségileg különböző foka közötti kapcsolatról szólva különös figyelmet kell szentelnünk a képzetnek, amely meglehetősen sajátos szerepet játszik a megismerésben.

A képzet közeledik az absztrakt gondolkodáshoz, sajátos közbenső helyet foglal el, de még az érzéki megismerésen belül helyezkedik el, az érzéki megismerés formája.

A képzet alapját a tárgy érzéki képe alkotja. A képzet annak a "nyomnak" az emlékezetben való ujjáélédése eredményeként jön létre, amely a tárgy korábban létező észlelete után megmarad.

A képzetet az észlelettől a visszatükrözött tárggyal való közvetlen kapcsolat hiánya különbözteti meg. Innen veszi kezdetét a képmásnak a tárgytól való viszonylagos elkülönülése. Amennyiben a képzet a tárgy észlelése után alakul ki, tartalma az észlelethez képest, amelyeken alapul - valamilyen mértékben megváltozik; a tárgy egyes vonásai figyelmen kivül maradhatnak, mások, ellenkezőleg, megerősödhetnek. Sőt, mi több, az egymáshoz közeli képmások tartalmának átcsoportosulása is végbemehet. Végeredményben kialakulnak a tárgyak általános képzetei, amelyeknek különösen nagy jelentősége van a gyakorlatban /pl. a fának, az állatok adott fajtájának általános képzete stb./. Az ilyen általános képzetek kialakulásának alapját a tárgyakkal végzett ismétlődő gyakorlati operációk visszatükrözése képezi.

Az általános képzetek megjelenése az általánositás kezdetéről tanuskodik, amelynek már az eleven szemlélet keretei között helye van. Később, a társadalmi gyakorlat további fejlődésével az általános képzetek logikai feldolgozásuk után beáramlanak a fogalmi gondolkodás folyamatába. Ily módon az eleven szemlélettől az absztrakt gondolkodáshoz vezető ugrás már az eleven szemlélet keretei között előkészitődik.

Az eleven szemlélettől az absztrakt gondolkodáshoz vezető ugrás

Az érzékelés számára kötelező a közvetlen /a fizikai-kémiai/ kontaktus a tárgyakkal. A tárgyat csak akkor tudjuk érzékelni, amikor "szemtől szembe" állunk vele. Másképpen szólva, ha a szubjektum és az érzékelendő tárgy között nincsen közbeiktatott láncszem.

Az érzetek, a rájuk épülő észleletek, valamint a képzetek a megismerés első szakaszát vagy első fokát képezik, megelőzik a megismerés második fokát alkotó absztrakt gondolkodást. A fokoknak, illetve a szakaszoknak ilyen sorrendjét irja le Lenin abban a formulában, amelyben az emberi megismerés utját jellemzi: "az eleven szemlélettől az elvont gondolkodáshoz, és ettől a gyakorlathoz - ez az

igazság megismerésének, az objektiv realitás megismerésének dialektikus utja."[12]

Mivel magyarázható az eleven szemlélettől az absztrakt gondolkodáshoz vezető átmenet szükségessége?

Mindenekelőtt az érzékelés, illetve az eleven szemlélet egészének korlátozottságával, amelyek az érzékelés sajátosságaiból következnek. Az érzékelésnek éppen az a sajátossága, amely értéke és ezzel együtt korlátozottságának okozója. Mint már megjegyeztük, az érzékelés feltételezi a közvetlen kapcsolatot a tárgyakkal. Éppen ezért az érzetek önmagukban véve csupán a tárgyak egyes oldalainak /sajátosságainak/ ismeretét adják.

Az eleven szemlélet második fontos sajátossága, amely a legvilágosabban az észleletekben jelenik meg - a konkrétság. Az észleletet a tartalom sokoldalusága jellemzi, amennyiben benne a tárgy néhány megnyilvánulása gyorsan megmutatkozik. Ugyanakkor az észlelet konkrétsága nem tudja kielégiteni a gyakorlat követelményét. Az észlelet vagy a képzet keretei között maradva a szubjektum nem mindig tudja elkülöniteni az elsődlegest, a lényegest, a szükségszerüt és megkülönböztetni azokat a másodlagostól, a nem lényegestől, a véletlentől.

És végül az eleven szemlélet fontos sajátossága az ismeretek szemléletessége. A megismerés érzéki formájának ez a vonása különösen a képzetekben jelenik meg világosan, a képmásnak a tárgyhoz való hasonlóságában, életszerüségében, azaz a valóság formái ujraalkotásának teljességében. De az élő szemléletnek éppen ez a sajátos vonása korlátozza lehetőségeit. Mihelyt kilépünk az ember számára megszokott méretek kereteiből, a szemléletesség követelménye teljesithetetlenné válik. Nem tudjuk például szemléletesen elképzelni nemcsak az elektront vagy a protont, de még az atomot sem. És általában szószerinti értelemben nem tudjuk magunk elé képzelni a jelenségek lényegét, törvényeit és igy tovább, azaz mindazt, ami nem a jelenségek felületén létezik, hanem éppen a belső oldalukat alkotja. Mindez csak a gondolkodás segitségével ismerhető meg.

---

12 Lenin: Filozófiai füzetek. Müvei. 38. köt. 155. oldal.

A gondolkodás - mint már megjegyeztük - nem közvetlen visszatükrözése a tárgyaknak a tudatban. A gondolkodás feltételezi az érzéki adatok sajátos átdolgozását, a lényeges jegyek kiválasztását, fogalmi formában való általánositásukat. Szükséges feltétel emellett a lényegtelentől való elvonatkoztatás. A gondolkodás a tárgyak lényegének, törvényszerü kapcsolatainak absztrakt fogalmak formájában való megismerését adja, a megismerés minőségileg uj fokát képviseli.

Az emberi megismerés strukturális egysége tehát két ellentétes formát foglal magában: az eleven szemléletet és az absztrakt gondolkodást, amelyek felépitésük szerint és jellegük alapján is minőségileg különböznek egymástól. A világ visszatükrözésének első formájáról a másodikhoz való átmenet dialektikus ugrás.

Az eleven szemlélettől az absztrakt gondolkodáshoz vezető dialektikus ugrás magába foglalja a köztük levő folytonosságot és a megszakitottságot is. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az absztrakt gondolkodás szintjén olyan sajátosságok jelennek meg, amelyek nem voltak a megismerés előző fokán.

Az absztrakt gondolkodás objektiv tartalma

Az absztrakt gondolkodás az objektiv világ visszatükrözésének sajátos formája. Valamennyi valóban tudományos absztrakció /pl. a tömeg, az energia, a biológiai fajok absztrakciója, az érték absztrakciója és igy tovább/ a jelenségek objektive létező kapcsolatainak, lényegének és létezésük alapját képező törvényeinek a visszatükrözése. A világ megismerése az absztrakt gondolkodás formájában vezérfonalat ad a konkrét tények értelmezéséhez, az egyes jelenségek okainak feltárásához. Ha az absztrakció csak az empirikus anyag rendszerezésének formális eszköze lenne, teljesen érthetetlen volna az a szerepe, amelyet a konkrét jelenségek megmagyarázásában és előrelátásában játszik.

A marxizmus-leninizmus klasszikusai bebizonyitották, hogy az általános fogalmak nem fikciók. Eredetük a valóságban van. Igy pl. Engels bebizonyitotta, hogy a mozgás absztrakt fogalma nem az eszünk szüleménye: az objektiv világban létező valamennyi mozgásforma valóságos egysé-

gének visszatükrözése. Ez az egység e formák kölcsönös átmeneténak tényeiben jelenik meg. Az általános fogalmak objektiv tartalmáról tanuskodik pl. a modern biológia, amely a növények és állatok fajtáit nem mint absztrakciókat, hanem mint az egyetemes biológiai láncban reálisan létező láncszemeket vizsgálja.

A valódi tudomány nem korlátozódik az egyes tények leirására, tovább megy a tények általánositásához, az esetek tömegében feltárja a közös törvényeiket. Ehhez olyan helyes tudományos gondolkodás szükséges, amely a tények általánositásán alapszik.

Lenin megvédte azt a gondolatot, hogy a természet és a társadalom törvényei objektiv realitások. Ezek a törvények léteznek akkor is, amikor még ismeretlenek, amikor még vak szükségszerüséget képeznek. Másképpen szólva, a természet nem valamilyen káosz, amely meg van fosztva minden törvényszerüségtől. Emellett persze látni kell a különbséget az objektive reális törvények és a rájuk vonatkozó fogalmak között, amelyek csak megközelitően hü lenyomatai az objektiv realitásnak.

Az az álláspont, amelyik tagadja a tudomány törvényeinek objektivitását és ennek megfelelően az objektiv világ törvényeit, a valóságot káosznak képzeli el, amelyben nem lehet eligazodni, s a tudományos megismerést is megfosztja jelentőségétől. A tudomány törvényei objektivitásának problémája egyuttal gondolkodásunk tartalma objektivitásának problémája is. A természet és társadalom törvényei /és ennek megfelelően a tudomány törvényei/ objektiv jellegének tagadása egyuttal a gondolkodásnak mint az anyagi világ visszatükrözésének tagadását is jelenti, mivel az, ami a gondolkodásban visszatükröződik, nem más, mint a tárgyak objektiv kapcsolatai és kölcsönös összefüggései, azaz az objektiv világ törvényei.

Az absztrakt gondolkodás alapvető formái

A gondolkodás folyamatának tanulmányozásakor szükséges megkülönböztetnünk a gondolkodás tartalmát és a gondolkodás formáját. A valóság bármilyen jelensége, a jelenségek kapcsolata és viszonya lehet a gondolkodás tárgya, amennyiben a gondolati tanulmányozás objektumaivá válnak. A gondolat tartalma a jelenség és különböző oldalainak gondolati visszatükrözése, a gon-

dolat formája ennek a visszatükrözésnek a formája. Azok az alapvető formák, amelyekben megvalósul a gondolkodás: a fogalom, az itélet és a következtetés.

E gondolkodási formák segitségével tárulnak fel a tárgyak és jelenségek közös, lényeges sajátosságai, fejlődésük törvényei. Az absztrakt gondolkodás alapvető formáinak jellemző sajátossága a nyelvvel való elszakithatatlan kapcsolatuk. A megismerés eredményei a fogalmakban, itéletekben és következtetésekben nyernek általánositást, a gondolkodási formák a szavak formájában fejeződnek ki.

A fogalom a gondolkodás olyan formája, amelyben a tárgyak és jelenségek általános és lényeges tulajdonságai /sajátosságai/ tükröződnek. A gondolkodás folyamata elválaszthatatlanul összefügg a fogalmak képzésével és a fogalmakkal való operálással. A fogalom mint gondolati kép az érzéki képtől két alapvető vonatkozásban különbözik. Először ez a kép meg van fosztva az érzékiségtől, illetve a szemléletességtől. Másodszor: általánositott kép, vagyis sok hasonló tárgy, sajátosság, kapcsolat, folyamat lényeges ismérveinek a visszatükrözése. A fogalom mint gondolkodási forma azoknak a lényeges sajátosságoknak általánositott logikai kifejezése, melyek az anyagi világ tárgyaiban és folyamataiban vannak. Amig az érzéki észleletekben és képzetekben a közös és lényeges nincs elkülönitve, vagyis egybeolvad az egyessel, a fogalmakban ez a közös és általános elhatárolódik az egyestől és a lényegtelentől, vagyis absztrahálódik az, ami nem egy adott tárgy, hanem a tárgyak egész csoportjának jellemzője. Ezért a fogalmak a tárgyak kapcsolatát teljesebben és mélyebben tárják fel, mint az érzéki észleletek és képzetek.

A fogalmak mint az absztrakt gondolkodás formái, forrásuk és tartalmuk szerint objektivek. Következésképpen az összes tudományos fogalmak a köztük levő különbségek ellenére természetükre nézve objektivek és csak ennek következtében van igen nagy jelentőségük a megismerés és a gyakorlat számára.

A gondolkodás másik alapvető formája az itélet. Az objektiv világ tárgyainak, jelenségeinek lényege és törvényszerüségei nemcsak a fogalmak formájában tükröződnek vissza a gondolkodásban, hanem az itéletek és következte-

tések formájában is. A fogalmak az emberek fejében csak meghatározott összefüggésben, az itéletek formájában keletkezhetnek és létezhetnek. Gondolkodni, ez tulajdonképpen azt jelenti, valamiről itélkezni, feltárni a meghatározott, összefüggéseket és viszonyokat a tárgyak különböző oldalai között.

Az itélet a gondolkodásnak olyan formája, amelyben a fogalmak összekapcsolásával állitunk /illetve tagadunk/ valamiről valamit. A valósághoz való viszonyuk alapján az itéleteket felosztjuk igaz és hamis itéletekre, vagyis olyanokra, amelyek megfelelnek, illetve nem felelnek meg a valóságnak.

Az itélet formájánál bonyolultabb gondolkodási forma a következtetés. A következtetések minőségi sajátossága abban van, hogy megelőző ismereteink alapján uj ismereteket adnak a tárgyakról, a tárgyak kapcsolatairól. A következtetések segitségével történik meg az átmenet az ismerttől az ismeretlenhez. Tehát a következtetés a gondolkodás olyan formája, amelynek során egy vagy több itéletből - amelyek feltétlenül vagy előfeltételül szolgálnak - uj itéletek /következtetések/ megalkotásához jutunk el, olyanokhoz, amelyek logikailag közvetlenül adódnak a feltételekből.

A következtetéseknek különböző formái vannak, amelyek közül a leggyakrabban használtak az induktiv és deduktiv következtetések. [12]

A fogalom, az itélet és a következtetések mint az absztrakt gondolkodás alapvető formái elszakithatatlan kapcsolatban vannak egymással a gondolkodás folyamatában, és mindegyik formában a bonyolult, sokoldalu világ tükröződik vissza. A fogalmakban a jelenségek lényege tükröződik, az itéletekben a fogalmak objektiv tartalma tárul fel, a következtetésekben a már ismert itéletek alapján uj ismeretekhez jutunk.

12 Az induktiv és deduktiv következtetéseket a megismerés iránya szerint különböztetjük meg. Ha a megismerés a következtetésben az egyestől az általános felé halad, induktiv következtetésről és forditva, ha az általánostól halad az egyes felé, deduktiv következtetésről beszélünk.

A dialektika törvényei a megismerés törvényei is

A dialektika és az ismeretelmélet egysége /egybeesése/ abban mutatkozik meg, hogy a dialektika törvényei egyuttal a megismerés törvényei is. A megismerés a szubjektum és az objektum kölcsönhatásának a szférája, ezért meglehetősen sajátos folyamat, s ennek megfelelően a dialektika törvényei is sajátos módon érvényesülnek a megismerésben. Ez a sajátosság a megismerés specifikus törvényeiben nyilvánul meg. A dialektika törvényeinek érvényesülése a megismerésben azzal kapcsolatos, hogy a megismerés, ugyanugy, mint a természet és a társadalom, dialektikus folyamat. Nem szabad ugyanakkor figyelmen kivül hagyni, hogy a megismerés dialektikája a külső világ objektiv dialektikájának visszatükrözése, tehát "származékos" dialektika.

Engels arról ir, hogy "... a fej dialektikája csak a reális világ, a természet és a történelem mozgásformáinak visszfénye."[13] Más helyen mondja: "Az ugynevezett objektiv dialektika az egész természetben uralkodik, az ugynevezett szubjektiv dialektika pedig, a dialektikus gondolkodás, csak reflexe az egész természetben mindenütt érvényesülő ellentétekben - mozgásnak."[14]

A szubjektiv dialektika nem abban az értelemben szubjektiv, hogy a szubjektum hozza létre. A külső világtól való elszakadás esetén nemcsak semmilyen dialektika nem volna, hanem általában semmi nem lehetne a tudatban. A megismerés azért lehet a dialektika hordozója, mert a visszatükrözés objektuma, a külső világ dialektikus /és ez azt jelenti, hogy a megismerés tartalma szerint dialektikus/, továbbá azért, mert maga a megismerés, mint tevékenység is, az objektiv világhoz tartozik, s fejlődésének általános dialektikus törvényei a megismerésre is kiterjednek. Ebből következik, hogy a szubjektiv dialektika törvényei lényegük szerint nem különbözhetnek az objektiv világ törvényeitől.

Amikor a gondolkodás ösztönös, az emberek általában nem tudnak a gondolkodás valamilyen törvényeinek létezéséről, ugyanakkor saját gondolkodási tevékenységükben felhasználják ezeket a törvényeket. Ez azzal analóg, ahogy

13 MEM 2o. köt. 481. oldal.

14 MEM 2o. köt. 487. oldal.

az ember beszédében felhasználja anyanyelvének törvényeit, néha még azt sem gyanitva, hogy ezek léteznek. Bármilyen itélet, illetve következtetés felépitése meghatározott törvények alapján történik meg, amelyek lényegük szerint dialektikusak. Semmilyen metafizikus szemlélet nem tudja teljesen megsemmisiteni a gondolkodás dialektikus természetét, de kétségtelenül rányomja bélyegét a gondolkodás folyamatára. Minél fejlettebb a megismerés, minél mélyebben behatol a jelenségek lényegébe, annál nagyobb kényszerítő erővel érvényesül az objektiv tartalom dialektikája a gondolkodásban.

Az ismeretelmélettel foglalkozó irodalomban megkülönböztetik a gondolkodás dialektikáját és a dialektikus gondolkodást. A gondolkodás dialektikája akkor is jellemzője az embernek, ha nem ismeri a dialaktikus törvényeket. A dialektikus gondolkodás elengedhetetlenül feltételezi ezeknek a törvényeknek ismeretét és tudatos alkalmazását. Ez utóbbi esetben a dialektika törvényei a megismerés módszerének szerepét játsszák.

A megismerési módszer fogalma és a megismerés folyamata

A megismerés módszere olyan ut, amelyen a megismerés tudatosan halad. A módszer a megismerési feladatok megoldásának a probléma ismerete alapján kiválasztott módja. A megismerés módszerének szerepében lényegében az objektiv világ általunk megismert bármilyen törvénye felléphet, amennyiben az alárendelt jelenségek meghatározott körének értelmezését szolgálja. A megszerzett ismeretek uj ismeretek elérésének kiindulópontjaivá lesznek. A módszer alapjában véve a megismerési folyamatok formáinak a szubjektum által történő megértése és ezen a talajon a további kutatásokhoz szükséges normák és elvek kiválasztása. A helyes módszer a valóság analógiája.

A módszerek a tudományban általános és egyedi módszerekre oszthatók. Addig, amig az egyedi módszerek az egyes tudományok speciális sajátosságaitól függően változnak, az általános /filozófiai/ módszerek kivétel nélkül minden tudományban hatnak /ahogy a mozgás és fejlődés általános törvényei is/. Ilyen módszer a materialista dialektika és törvényei. A tudományos ismeret számára alapvető módszertani jelentősége a dialektika törvényeinek van, amelyek a változás és fejlődés dialektikus folyamatának egyes oldalait

/mozzanatait/ fejezik ki. Összességükben ezek a törvények az objektiv világ és megismerésünk dialektikus fejlődésének lényegét tükrözik vissza.

A megismerés dialektikus értelmezése a világ dialektikus értelmezésének szükségszerü következménye. Abból a tényből, hogy a dialektika minden mozgás egyetemes törvényeinek tudománya, Engels azt a következtetést vonta le, hogy a dialektika törvényei nemcsak a természet és az emberi történelem mozgására, hanem a gondolkodás mozgására is kiterjednek.

Engels gondolatát továbbfejlesztve Lenin a következőképpen vetette fel a kérdést: "... Ha minden fejlődik, vonatkozik-e ez a gondolkodás legáltalánosabb fogalmaira és kategóriáira? ha nem, akkor a gondolkodás nem függ össze a léttel. Ha igen, akkor van a fogalmaknak és a megismerésnek objektiv jelentőséggel biró dialektikája." [15]

Lenin a megismerés bármilyen momentumát nem mint befejezett aktust, hanem mint a folyamat fokát /szakaszát/, mint az ismeret kialakulásának mozzanatát vizsgálta. Rámutatott arra, hogy a megismerés a nemtudástól a tudáshoz, a kevésbé teljes és pontos ismerettől a teljesebb és pontosabb ismerethez vezető mozgás.

A tárgy visszatükrözése szükségszerüen együtt jár a tárgy leegyszerüsitésével: a tárgy és szubjektiv formája között viszonylagos ellentmondás van. Az ember a tárgyat megismerve figyelmét a fontos oldalaira koncentrálja, kiemelve azokat a sokoldalu tartalomból. A tárgy visszatükrözése a tudatban olyan momentum, amely mindig feltételezi a tárgy végtelenül sokoldalu tartalmából bizonyos oldalak kiemelését, amelyeket a visszatükrözés aktusával rögzitünk.

Éppen ezért a világ visszatükrözését nem lehet egyszeri tükrözési aktusként felfogni. A megismerés társadalmi-történelmi folyamat, amelyben az egymást felváltó nemzedékek sokasága vesz részt.

---

15 Lenin Müvei, 38. köt. 24o. oldal.

A tudás és nemtudás dialektikája

A marxizmus ismeretelméleti következtetéseit megformálva irta Lenin: "Az ismeretelméletben - mint a tudomány minden más ágában - dialektikusan kell gondolkodnunk, vagyis ismereteinket nem szabad késznek és változatlannak feltételeznünk, hanem meg kell vizsgálnunk, hogyan lesz a nemtudásból tudás, hogyan lesz a nem teljes, nem pontos tudás teljesebbé és pontosabbá."[16]

Lenin a megismerést mint a valóság visszatükrözését, a "magában való dolgoknak" "nekünk való dolgokká" való átmenetét fogta fel. De mikor az átmenet már megvalósul, ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy az adott tárgynak a megismerése már befejeződött. A megismertben is van ismeretlen /nemismert/, ugy, ahogy forditva is igy van. A köztük levő határt nem szabad mereven, vagyis ugy értelmezni, hogy az egyik tárgyat egészen ismertnek, a másikat teljesen ismeretlennek fogjuk fel. Ugyanis, ha az adott tárgy ismert, ez nem jelenti azt, hogy megismerésének folyamata ezzel befejeződött, mivel később uj oldalai tárhatók fel, továbbá felvetődhet a korábbi ismeretek átvizsgálásának, pontosabbá tételének, elmélyitésének szükségessége is.

Lenin a megismerést mint folyamatot vizsgálta, amelyre nemcsak az állapotok, hanem a belső, törvényszerü kapcsolatok változása is jellemző, amelynek eredményeként az uj állapot szükségszerüen következik a régiből. A nemtudás nemcsak megelőzi a tudást, hanem az ismerethez való átmenet lehetőségét is magába foglalja. Természetes, hogy nem abszolut "tiszta" nemtudásra gondolunk, amely általában szólva elképzelhetetlen, hanem viszonylagos és konkrét nemtudásra, amely maga az ugyancsak viszonylagos és konkrét tudás másik oldala.

A nemtudás felismerése a kérdés megjelenése /a probléma felvetése/ formájában jön létre, ami az ismeret uj elemének keresésére ösztönöz. A történelmileg uj ismeret sohasem csupán az uj tények véletlen felfedezésének eredménye, hanem a megérett probléma megoldása aktiv keresésének eredményeként jön létre, mint a kutató gondolat következménye, amely a maga részéről a megfigyelés terjedelmének kiszélesedéséhez és uj formák felfedezéséhez vezet.

16 Lenin Összes Müvei, 18. köt. 9o. oldal.

Ebből következik, hogy az emberi megismerést jellemző ellentmondás a nemtudás és a tudás között dialektikus. Amikor még nem ismerjük a tárgy lényegét, már tudjuk róla, hogy amennyiben a tudatunkon kivül létezik, anyagi tárgy. Az idő mulásával a meglehetősen általános ismeretünk a tárgyról, konkrét adatokkal egészül ki. A nemtudás átengedi helyét a tudásnak.

A végtelen és a véges dialektikája a megismerésben

Lenin, amikor meghatározta az anyag fogalmát, rámutatott arra, hogy az anyag objektiv realitás és az ember számára érzeteiben, a szubjektiv képmások formájában tárul fel.

Felvetődik a kérdés, hogyan lehetséges, hogy az anyag az ember érzeteiben feltárul? Hiszen az anyag végtelen, végtelen sok oldala, megnyilvánulása van, ezek között olyanok is, amelyeket nemcsák az adott pillanatban, hanem általában sem érzékelhetünk. De ahogy az anyag különböző, látszólag teljesen eltérő formái között létezik belső, elszakithatatlan egység, ugyanugy a megismerés különböző formái /mozzanatai és állapotai/ között is van egység. A világ érzéki képe, amelyik az èmbernél az érzékelés alapján alakul ki, minden korlátozottsága mellett lehetőségeket, kiinduló pontokat tartalmaz magában, a megismerés továbbfejlődése, az anyag korlátlan visszatükrözése számára.

A megismerés dialektikus jellege abban fejeződik ki, hogy a különböző objektumokat visszatükrözve, nemcsak azt a sajátosat reprodukálja, ami megkülönbözteti ezeknek az objektumoknak formáját más formáktól, hanem a bennük foglalt közös tartalmat is, amely az anyag egészére jellemző és az anyag attributumait képezi. Ily módon a véges visszatükrözése révén a végtelenhez kapcsolódunk. Igaz, olykor általánosnak gondoljuk azt is, ami nem az. Hosszu ideig a tudósok ugy vélték, hogy az euklideszi tér csupán a tér egyetemes tulajdonságának meghatározott földi feltételek és méretek között való sajátos megnyilvánulása. A tér sajátossága földi méreteken tul /a mega-, illetve mikrovilág méretekben/ pontosabban ábrázolható a nem-euklideszi geometriákban. Ugyanakkor a térfajták sokoldaluságának feltárása, kölcsönviszonyuk és feltételezettségük tisztázása nem távolit el minket az anyag egyetemes természetének megismerésétől, ellenkezőleg, mindenképpen hozzá vezet.

A megismerést, mint folyamatot ily módon minden szintjén az abszolut végtelen jellege és véges, korlátozott formája közötti ellentmondás jellemzi, amely az emberiség fejlődésének adott szinvonala, az adott konkrét történelmi feltételek által meghatározott. Az emberiség rendelkezik a megismerés végtelen fejlődéséhez szükséges képességgel. Mindig a megismerés befejezésére törekszik, de a megismerés feladata lényege szerint kimerithetetlen, mert az általunk megismerendő világ végtelen. "Más szavakkal - irja Engels - a gondolkodás szuverenitása felettébb nemszuverénül gondolkodó emberek sorában, az igazságra feltétlen igénnyel biró megismerés pedig relativ tévedések sorában valósul meg; sem az egyik, sem a másik nem valósitható teljesen meg másként, mint az emberiség végtelen élettartama utján." [17]

A megismerés fejlődésében rendkivül fontos szerepet játszik az abszolut és a viszonylagos közötti ellentmondás, amely a megismerés fejlődésének fontos ösztönzője. Ahogyan Engels rámutatott, ez az ellentmondás "...az egész intellektuális haladás fő emelője, s napról napra és folytonosan megoldódik az emberiség végtelen progresszív fejlődésében." [18]

Eddig az ellentmondást mint a megismerés történelmi folyamatának sajátosságát vizsgáltuk. De nemcsak a folyamat egészét, hanem az egyes ember megismerését, sőt a megismerés bármilyen egyes aktusát is dialektikus ellentmondások jellemzik, amelyek a megismerés fejlődésének alapját képezik.

Lenin a "Dialektika kérdéséhez" c. munkájában rámutatott, hogy még az egyszerü mondatot is áthatja a dialektikus ellentmondás. A dialektikus módszerre vonatkozó kérdést elemezve irta: "Kezdjük a legegyszerübbel, a legközönségesebbel, a legtömegesebbel stb., bármilyen kijelentéssel: a falevél zöld; Iván ember; Zucska kutya s igy tovább. Már itt... dialektika van: az egyes - általános..." És ezután Lenin levonja a következtetést: "Ily módon bármely kijelentésben mint 'sejtben' fel lehet /és kell/ tárni a dialektika összes elemeinek csiráit, megmutatva ilymódon,

17 MEM. 2o. köt. 87. oldal.

18 MEM. 2o. köt. 4o. oldal.

hogy a dialektika sajátságos az egész emberi megismerésre egyáltalában."[19]

5./ Az igazság problémája a marxista ismeretelméletben

Az eddig elmondottakra támaszkodva megállapithatjuk, hogy a megismerés folyamata a valóság többé-kevésbé hü visszatükrözése. Ehhez a következtetéshez nem egyszerüen elméleti megfontolások alapján jutott el a marxizmus ismeretelmélete, hanem e megállapitás helyességét az emberiség egész története, gyakorlati tevékenysége bizonyitja. Természetesen ez a megállapitás nem azt jelenti, hogy a megismerés története csak az emberi ész diadalának a története, hogy az emberi megismerés mentes a tévedésektől és a hibáktól. Ugyanakkor azt is hangsulyoznunk kell, hogy az ember, fejlődésének jelenlegi szinvonalára nem a tévedések következtében, hanem a tévedések ellenére, az igazság megismerése következtében jutott el. Ezért természetes, hogy a megismerés elsődleges feladata az igazság megragadása.

Az igazság fogalma A marxista ismeretelmélet szerint az igazság az objektiv valóság helyes visszatükrözése az ember tudatában, az objektiv valóság olyan visszatükrözése, ahogyan az önmagában létezik, vagyis az embertől, az ember tudatától függetlenül.

A marxista ismeretelmélet tehát a szó legszélesebb értelmében ismereteinknek az objektiv valósággal való megegyezését, az objektiv világ tudományos fogalmakban való helyes visszatükrözését nevezi igazságnak. Az igazság ilyen általános meghatározása egyenesen következik a materialista ismeretelmélet egyik alapelvéből, amely szerint a megismerés az objektiv világnak az ember érzeteiben, észleleteiben, képzeteiben és fogalmaiban való visszatükrözésének a folyamata.

A marxista ismeretelméletben objektiv igazságnak nevezik az emberi képzeteknek, fogalmaknak olyan tartalmát, amelyik nem függ sem az embertől, sem az emberiségtől.[2o]

19 Lenin Müvei. 38. köt. 349-35o. oldal.

2o Az objektiv igazságot nemcsak a racionális vagy elméleti megismerés formái - a fogalmak, itéletek és következ-

Ez azt jelenti, hogy ha képzeteink és fogalmaink megfelelnek az objektiv valóságnak, ha helyesen visszatükrözik azt, akkor a világ ilyen helyes visszatükrözése fogja alkotni objektiv tartalmukat. De amennyiben ismereteink objektiv tartalma csak az lehet, amit az anyagi világból kapunk, amennyiben képzeteink és fogalmaink tartalma nem függ az embertől, a szubjektumtól, tehát természete szerint objektiv.

Az igazság, amennyiben a tárgyat helyesen tükrözi és megegyezik a tárggyal, mindig rendelkezik objektiv tartalommal. Ha valamilyen ismeret nem objektiv jellegü, akkor az már nem igazság, hanem tévedés. Ezért az igazság elismerése annak az elismerését is jelenti, hogy a gyakorlat által ellenőrzött képzetek, fogalmak stb. megfelelnek az objektiv valóságnak, az objektiv valóság hü képmásai.

Az elmondottakból következik, hogy az igazság általános meghatározása magában foglalja az igazság objektivitásának mozzanatát is.

Az objektiv valóság és az igazság objektiv tartalma

Az igazság objektiv tartalmát nem szabad azonositani az objektiv valósággal. Abból, hogy ismereteink tartalma az érzeteinkben adott objektiv valóság, egyáltalán nem következik, hogy az igazság objektiv tartalma

---

tetések - tartalmazzák magukban, hanem az érzéki megismerés formái, az érzetek, észlelętek és képzetek is. Ezt a megállapitást szükséges hangsulyozni, mert a jelenlegi marxista irodalomban az adott kérdést illetően hibás nézetekkel lehet találkozni. Igy például találkozunk olyan állásponttal, hogy az igazság a szó pontos értelmében csak az itéletekkel kapcsolatos /Adam Schaff/. Ami az érzeteket, észleleteket és képzeteket, sőt a fogalmakat illeti, nincsenek kapcsolatban az igazsággal. Ezzel az állásponttal nem lehet egyetérteni. Ez a felfogás ellentmond Lenin ismert tételének is, amely szerint az érzetek tartalmuk szerint objektivek. Az érzetek, mint az észleletek és képzetek is, mivel a külső világ képmásai, tartalmuk szerint objektivek. Ezért az igazság problémáját az itéletek keretei közé korlátozni hibát jelent és az érzéki megismerés formáinak a lebecsüléséhez vezet. Az igazság fogalma a megismerés valamennyi formájára vonatkozik, valamennyi formájával kapcsolatos, a köztük levő különbségek ellenére.

ez maga az objektiv valóság. Természetesen az objektiv valóság és az igazság objektiv tartalma között nincs és nem lehet abszolut határ, mint ahogy nincsen a "nekünk való tárgyak" és a "magában való tárgyak" között sem. De ez nem jelentheti a kettő azonositását. Az érzeteinken, tudatunkon kivül levő természeti és társadalmi jelenségek és tárgyak, másrészt érzeteink, tudatunk között van különbség. A világ, ahogyan azt mi elképzeljük és elgondoljuk, és a világ önmagában nem egy és ugyanaz. Csak az idealisták azonosithatják a képzeteket és a fogalmakat magával az objektiv valósággal.

Más szavakkal az igazság objektiv tartalma nem a tudatunkon kivül létező, önmagában vett objektiv valóság, hanem ennek az objektiv valóságnak helyes visszatükrözése a tudatban.

Az igazság objektiv jellegének elismerése, vagy tagadása összefügg a megismerés tárgyára, forrására vonatkozó felfogással, azzal, hogy az anyagi valóságot, illetve az érzeteket, a tudatot fogadjuk el a megismerés tárgyaként, forrásaként. Ismeretes Leninnek az a megállapitása, hogy a materialisták és a machisták is a szenzualizmus álláspontján állnak, vagyis az érzetekből indulnak ki. De az érzetekből kiindulva tovább lehet haladni a szubjektivizmus vonalán /a tárgyak lényegében az érzetek komplexumai vagy kombinációi/, ami az idealizmus legszélsőségesebb formájához, a szolipszizmushoz vezet, és lehet haladni az objektivizmus vonalán /az érzetek a külső világ képmásai/, ami a materializmushoz vezet. Az első nézőpont, vagyis a szubjektiv idealizmus, az agnoszticizmus szerint az igazság nem rendelkezik objektiv tartalommal. A második nézőpont, vagyis a materializmus számára alapvető az igazság objektiv tartalmának elismerése.

Az igazság fogalma az idealista filozófiában

Mivel az igazság objektiv jellegének elismerése az objektiv valóság létezésének elismerésével függ össze, a szubjektiv idealizmus számára valamennyi igazság szubjektiv jellegü. Igy például a machista Bogdanov szerint az igazság társadalmilag szervezett tapasztalat vagy az emberi tapasztalat ideológiai formája. De ha az igazság az emberi tapasztalat ideológiai formája, akkor nem lehet az embertől, a szubjektumtól függetlenül igaz-

ság, mivel más ideológiát az emberin kivül nem ismerünk. Továbbá, ha az igazság társadalmilag szervezett tapasztalat - ahogy Bogdánov gondolja -, akkor nem lehet igaz a természettudománynak az az állitása, hogy a Föld létezett az ember előtt, és az ember tapasztalatától, tudatától függetlenül létezik.

Az igazság szubjektiv értelmezése a modern burzsoá filozófia igen sok irányzatában is megfigyelhető. Ennek a felfogásnak egyik legjellemzőbb formája a pragmatizmus. A pragmatisták /James, Dewey/ szerint az igazság a logikai tevékenység eszköze, olyan eszköz, amelynek segitségével a tapasztalat különböző részeit - vagyis a szubjektum élményeit, érzeteit - egymással összekapcsoljuk. Emellett a pragmatisták csak az olyan nézeteket, elméleteket tartják igaznak, amelyek hasznot hoznak a szubjektumnak a szubjektum tevékenységében. Az igazság ilyen értelmezése esetén nem arról van szó, helyes vagy nem helyes egyik vagy másik elmélet, megegyezik-e vagy nem az objektiv valósággal, hanem arról, hogy hasznos-e vagy káros, előnyös-e vagy nem. Ez lényegében az igazság objektiv jellegének tagadását jelenti, hiszen egyik vagy másik elmélet igazsága a szubjektumtól függ. A pragmatisták szerint az ember maga határozza meg az igazságot saját személyes érdekeinek megfelelően. Mindazt, ami biztositja az ember számára a "gyakorlati sikert", igazságnak lehet nevezni.

Az igazság pragmatista koncepciója elmossa a határt a tudomány és a vallás, az ismeret és misztika között. Ennek a koncepciónak a pozíciójából igazolni lehet bármilyen tudománytalan nézetet, beleértve a vallási dogmákat is. Hiszen ha az igazság, a haszon, az előny azonosak - ahogyan a pragmatisták mondják -, akkor a vallás ugyanugy igaz, mint a tudomány, mivel hasznos és előnyös a burzsoáziának, mert a kizsákmányolók érdekeit szolgálja.

A marxizmus ismeretelmélete határozottan elveti az igazság idealista értelmezésének valamennyi fajtáját. Határozottan elveti az igazság pragmatista koncepcióját, amikor megállapitja, hogy igazság az, ami megegyezik az objektiv valósággal, amely attól függetlenül létezik, hogy hasznos-e vagy nem számunkra. A marxizmus szerint valóságos hasznot akkor kapnak az emberek, amikor az igazságnak megfelelően a megismert és felhasznált törvényeknek megfelelően tevékenykednek.

Az igazság fogalma és objektiv jellegének elismerése nem ad választ arra a nagyon lényeges kérdésre, hogyan történik az igazság megismerése. Lenin szerint az igazsággal kapcsolatban két kérdést nem szabad összekeverni:

> 1. van-e objektiv igazság, vagyis lehet-e az emberi képzeteknek olyan tartalmuk, amely nem függ a szubjektumtól, nem függ sem az embertől, sem az emberiségtől?
>
> 2. Ha igen, akkor kifejezhetik-e ezt az objektiv igazságot kifejező emberi képzetek egyszerre, teljes egészében, feltétlenül, abszolut módon vagy pedig csak megközelitően, viszonylagosan? Ez az utóbbi kérdés az abszolut és a viszonylagos igazság viszonyának a kérdése."[21]

Vannak-e osztályigazságok?

Mielőtt a probléma lényegére válaszolnánk, tisztáznunk kell, mit értünk az "osztályigazság" fogalmán. Az "osztályigazság" fogalmán azt értjük, hogy az osztályok egymástól eltérő nézeteket tekintenek igaznak, s az igazság osztályjellege itt abban fejeződik ki, hogy egy társadalmi osztály igaznak tart valamit.

Vajon az osztályok akaratától függ-e az igazság vagy más kifejezéssel: igazzá válik-e egy nézet azáltal, hogy egy osztály magáénak vallja? A marxista ismeretelmélet alapján erre a kérdésre határozott nemmel kell válaszolnunk.

Igaz ugyan, hogy alapvető társadalmi kérdésektől másként vélekednek, pl. a marxista és a polgári ideológusok. De ebből az eltérésből egyáltalán nem következik, hogy mindkettőjüknek egyaránt igaza van. Ha elfogadjuk az objektiv igazság elvét, amely szerint egy nézet igazságtartalmát az objektiv valósággal való egybeesés határozza meg, akkor két ellentétes felfogás közül csak az egyik lehet igaz. Az amerikaiak dél-vietnami beavatkozását pl. az Egyesült Államok hivatalos szóvivői ugy értékelik, mint a dél-vietnami nép "szabadságának" védelmét. A szocialista országok ugyanezt a tényt az amerikai imperializmus egyik jellegzetes népellenes megnyilvánulásának tartják. Nem szorul különösebb magyarázatra: függetlenül attól, hogy az előbbi álláspont hivei is saját nézetüket igazságosnak tartják, a két

21 Lenin Összes Müvei 18.köt.1o8.old.

álláspont közül csak az utóbbi objektive igaz: a dél-vietnami beavatkozás bünös imperialista cselekmény.

Nincs tehát a kizsákmányoló társadalmakban sem két vagy több egymás mellett párhuzamosan fennálló "osztályigazság". Nincs külön imperialista és proletárigazság. A proletariátus tudományos világnézete nem azért igaz, mert a proletárok igaznak tartják, hanem forditva, azért vallják magukénak, mert igaz, s mert osztályérdekük az igazság feltárását igényli.

Az osztályigazság elmélete hallgatólagosan a szubjektiv idealista igazságkoncepción nyugszik, mert az igazságot az emberek meghatározott csoportjának véleményétől teszi függővé. Az osztályigazság elméletének elfogadása káros politikai következtetésekhez vezethet, olyan szemlélethez, amely nem törekszik az objektiv valóság feltárására. A munkásmozgalomnak is sulyos károkat okozhat bizonyos tényigazságoknak mint "burzsoá igazságoknak" elvetése.

Az, hogy a nézetek igazságtartalma független attól, hogy melyik osztály vallja az igazságot sajátjának, nem jelenti azt, mintha az osztályok közömbösek lennének az igazság problémájával szemben. Különösen a társadalomra vonatkozó igazságoknál figyelhető meg élesen az, hogy az egyes osztályok érdekeinek megfelelően az igazságok feltárására vagy elhomályositására törekszenek.

A marxista-leninista pártok az objektiv igazság elmélete alapján igen fontos módszertani elvnek tartják az objektivitást. A jelenségek értékelésénél szigoruan ragaszkodni kell az objektiv valóság sokoldalu összefüggéseihez, a valóságos viszonyokból és folyamatokból kell kiindulnunk, s nem az általunk elképzelt vagy kivánt világból.

Hasonlóképpen nem szabad összetéveszteni az igazság osztályjellegének problémáját az igazságosság kérdésével. /Sajnos a magyar nyelvben gyakran az igazságos jelzőt röviditve, az igazság szóval helyettesitik. Pl. az nem igazság, ha ugyanazért a munkáért különböző bért fizetnek, értsd az nem igazságos, hogy.../ Az igazságosság kérdése már az erkölcs területére tartozik, s az erkölcs osztályjellege az igazságosság problémájánál is jelentkezik.

Az igazság meghatározásával nem merülnek ki az igazság világnézeti problémái. Választ kell adnunk arra a kérdésre is, vajon a megismerés során szerzett igazságaink teljes vagy végleges igazságok? Ez a probléma az igazság dialektikus oldalát, az igazság fejlődését, mozgását, az igazságot mint folyamatot érinti.

Az abszolut és a viszonylagos igazság meghatározása

A marxista irodalomban az abszolut igazság fogalmát, illetve az abszolut kifejezést az igazsággal kapcsolatban több értelemben használják. A szó legszélesebb értelmében abszolut igazságon az objektiv világ egészének teljes, kimerítő, abszolut helyes megismerését értjük. Ebben az értelemben az abszolut igazságot nem befejezett igazságként, nem az igazság utolsó stádiumaként kell felfogni, hanem olyan igazságként, amely csak a megismerés vég nélküli folyamatának eredményeként érhető el. Az abszolut igazság ebben az értelemben mint folyamat és a megismerés célja fogható fel, amelynek elérésére törekednek az emberek, állandóan közelednek hozzá, de egészében semmikor nem érhetik el.

Ezenkivül az abszolut igazságot mint a megismerés eredményét is értelmezhetjük, vagyis az objektiv világ egy részének egy meghatározott összefüggésben való teljes, kimerítő visszatükrözését. Ebben az utóbbi értelemben az abszolut igazságon olyan tudományos tételeket, fogalmakat, törvényeket értünk, amelyek a valóságnak csupán egyes, meghatározott oldalairól, folyamatairól, összefüggéseiről adnak számunkra teljes ismeretet. Az abszolut igazság ebben az értelemben olyan ismeret, amelyik megfelel az objektiv valóságnak és a jövőben sem lehet megcáfolni. Ilyen abszolut igazságnak nevezhető az energia megmaradásának és átalakulásának törvénye, amelynek megfelelően az energia bármilyen formája átalakulhat bármilyen más formába. Az uj tudományos felfedezések következtében - mondja Engels - ennek a törvénynek gazdagabb tartalmat lehet adni, de ezzel maga a törvény nem változik meg, ez a természet általános érvényü törvénye.

Viszonylagos igazságoknak nevezzük azokat az ismereteket /tudományos tételek, fogalmak, elméletek stb./, amelyek az objektiv valóságot hüen tükrözik vissza, de nem tel-

jesen, nem kimeritően, csak megközelitő pontossággal és amelyek az idők folyamán pontosabbá, teljesebbé válnak. A viszonylagos igazságok mindig történelmileg meghatározottak, feltételezettek: kifejezik az emberek ismereteinek a szinvonalát, azoknak az ismereteknek a teljességét, amelyeket a történelmi fejlődés egyik vagy másik fokán értek el. A viszonylagos igazság, mint ahogy az abszolut igazság is, objektiv jelleggel rendelkezik.

Az abszolut és viszonylagos viszonya az igazságban

Ismereteink egyidőben abszolutak és viszonylagosak is. Minden emberi ismeret abszolut és viszonylagos elemekből tevődik össze. De ez nem azt jelenti, hogy az emberi ismeret az egyik és a másik egyszerü összege. Annak következtében, hogy a megismerés az objektiv világ visszatükrözésének vég nélküli folyamata, az abszolut és viszonylagos a megismerésben mint ennek a folyamatnak kölcsönösen összefüggő oldalai, mozzanatai, mint dialektikus ellentmondások jelennek meg.

Az igazság abszolut és viszonylagos jellege feltárja azt a dialektikus viszonyt, amely egyfelől a világ megismerési folyamatának végtelensége, másfelől ennek a folyamatnak történelmileg feltételezett, minden egyes fejlődési foka között van. A viszonylagos igazság egy lépcsőfok az abszolut igazság megismerésének utján. Ezért a viszonylagos és abszolut igazság között nincsen áthághatatlan határ. Az igazságot nem szabad ugy elképzelni, mint valami állandót és változatlant.

Az igazság a gondolkodás mozgásának a folyamata a valóság nem teljes, csak megközelitően pontos visszatükrözésétől a mind teljesebb, pontosabb visszatükrözéshez.

A marxista-leninista igazságelmélet a megismerést a viszonylagos igazságtól az abszolut igazsághoz való mozgásként fogja fel. Az emberi gondolkodás, természetének megfelelően, képes az abszolut igazság megragadására, de az abszolut igazság - mondja Lenin - a viszonylagos igazságok végtelen összegéből tevődik össze.

Az abszolut és viszonylagos az ismeretben tehát nem zárja ki egymást, dialektikus egységet alkotnak. Minden

igazság viszonylagos, mert határai a megismerés fejlődésének minden előrehaladásával kiszélesithetők, széjjelhuzhatók. De ugyanakkor minden tudományos igazságban - viszonylagossága ellenére - megtalálható az abszolut egy eleme, egy szemcséje, mivel benne helyesen tükröződik vissza az anyagi világ.

Az igazság viszonylagos jellegének elismerése nem jelenti és nem jelentheti az igazság abszolut jellegének tagadását; az igazság viszonylagossága csak annak az elismerését jelenti, hogy megismerésünk nem befejezett és változatlan, hogy az igazságot nem egyszerre, nem teljesen ismerjük meg, hanem a nem teljes, a megközelitően pontos ismereteken keresztül jutunk el az igazság megismeréséhez. "Az emberi gondolkodás tehát természeténél fogva fel tudja tárni és fel is tárja előttünk az abszolut igazságot, amely viszonylagos igazságok összegéből tevődik össze. Az abszolut igazságnak ezt az összegét a tudomány minden ujabb fejlődési foka ujabb szemcsékkel gyarapitja, de minden tudományos tétel igazságának viszonylagosak a határai, mert a tudás további fejlődése hol kitágitja, hol pedig szükebbre vonja őket." [22]

Az emberi megismerés folyamata egyébként nem lehet befejezett, mert az objektive létező anyag, a természet örök az időben, végtelen a térben és állandó változásban, fejlődésben van. A megismerés a végtelen és állandóan változó objektiv világ visszatükrözése, ezért maga is végtelen, állandóan fejlődő folyamat.

A megismerés előtt nincsen olyan akadály, amely meggátolná a végtelen előrehaladást. A természet és társadalom megismerésében soha nem lehet elérni olyan ponthoz, amelytől ne lehetne tovább haladni. Minden elért fok ujabb eredmény, uj minőség, de nem határ. Maga az elért eredmény uj kiinduló pont az objektiv valóság további határtalan megismerése számára.

Az igazság megismerése ugyanakkor dialektikus, ellentmondásos folyamat is. Ez az ellentmondás abban is megnyilvánul, hogy az emberek egyrészt törekszenek a világ teljes, kimerítő megismerésére, de ugyanakkor saját képességeik korlátozottsága miatt nem tudják megoldani ezt a fel-

22 Lenin Összes Müvei. 18. köt. 121. oldal.

adatot. "Ez az ellentmondás azonban nemcsak benne rejlik mindkét tényező: a világ és az emberek természetében, hanem egyben az egész intellektuális haladás fő emelője, s napról napra és folytonosan megoldódik az emberiség végtelen progresszív fejlődésében." 23

Az emberi gondolkodás korlátlan a lehetőség, a történeti végcél tekintetében, de ugyanakkor korlátozott is, mivel a gondolkodás hordozói, az egyes emberek gondolkodása korlátozott. Az egyes ember gondolkodása - mondja Engels - korlátozott az objektiv történelmi feltételek által, szubjektive pedig az ember fizikai, szellemi lehetőségei által. Az emberi megismerés korlátlan lehetősége és a gyakorlat által való korlátozottsága közötti ellentmondás csak az emberi megismerés végtelen fejlődésében, a világot egyre teljesebben megismerő nemzedékek végtelen egymásutániságában oldódik meg.

A dogmatizmus és a relativizmus megnyilvánulása az igazság kérdésében

Az abszolut és viszonylagos dialektikus viszonyára vonatkozó marxista felfogásnak az igazság helyes értelmezése mellett nagy jelentősége van a dogmatizmus és a relativizmus elleni harc szempontjából is. A dogmatizmus a metafizikus szemléletnek az a szélsőséges formája, amely szerint az ember ismeretei igaz ismeretekből tevődnek össze. A dogmatizmus nézőpontjából az igazság a megismerésnek befejezett, változatlan, egyszer és mindenkorra adott eredménye.

A marxista ismeretelmélet a dogmatizmussal ellentétben elismeri az ismeretek viszonylagos jellegét, de ezzel együtt határozottan fellép e viszonylagos jelleg olyan abszolutizálása ellen, ahogyan ez a relativistáknál megfigyelhető.

A relativizmus idealista, metafizikus álláspont, amely valamennyi ismeretünk viszonylagos jellegének eltulzásában, az abszolut igazság tagadásában jut kifejezésre. A relativisták szerint ismereteink csak viszonylagosak, feltételesek, ugyanakkor az ilyen ismeretek nem objektivek, ezért nem tartalmazzák magukban az abszolut tudás semmilyen elemét. Ismereteink egészét csak viszonylagosnak elismerni, tehát olyannak, amelyik nem tartalmazza magában az abszolutnak

23 Marx-Engels Müvei, 2o. köt. 4o. oldal.

semmilyen elemét, részét, lényegében azt jelenti, hogy helyet adnak a teljes önkényességnek a megismerésben. Ebben az esetben a megismerés olyan folyamattá alakul, amelyben nincsen semmilyen szilárd, hiteles, ahol elmosódnak a határok az igazság és a tévedés között, ahol a tudomány tételeiben nem lehet hinni, és nincsen semmi olyan, amit az elméletben és a gyakorlatban hasznositani lehetne.

A megismerés utja valóban nem egyenes, hanem szeszélyes, görbe vonalban halad, s közben tévedések is lehetségesek. Ebből azonban nem következik, hogy egész megismerésünk értelmetlenség. A relativista felfogás azt a helyes tételt, hogy ismereteink mindig tartalmazzák a viszonylagosság elemét, felcseréli azzal a hamis felfogással, hogy ismereteink mindig csak viszonylagosak.

A marxizmus ismeretelmélete magába foglalja a relativizmus mozzanatát, de ezzel együtt gyökeresen különbözik az objektiv és abszolut igazságot tagadó relativizmustól. A relativizmust birálva irta Lenin: "Marx és Engels materialista dialektikája feltétlenül magában foglalja a relativizmust, de nem redukálódik erre, vagyis elismeri ismereteink viszonylagos jellegét, de nem az objektiv igazság tagadása, hanem abban az értelemben, hogy történelmileg feltételeseknek tartja ismereteinknek az objektiv igazsághoz való közeledése határait." [24]

A marxizmus ismeretelmélete elveti mind a relativizmus, mind a dogmatizmus álláspontját. A relativizmus, akárcsak a dogmatizmus is, az elmélet és a gyakorlat elszakitásához vezet, annak a képességnek az elvesztéséhez, amelyik szükséges a tárgyak és jelenségek helyes elemzéséhez és megértéséhez, s végső soron tévedésekhez, hibákhoz vezet a gyakorlati tevékenység minden területén, köztük a politikában is. A dogmatizmus és a relativizmus akadályt gördit a megismerés elé, gátolja az elmélet fejlődését és a valóság alkotó elemzését.

Az igazság konkrétsága | Az igazság konkrétságának elismerése azt jelenti, hogy az igazságot nem elvontan, nem a valóságtól elszakitva, hanem a konkrét feltételeket figyelembe véve vizsgáljuk. Az igazság konkrétságáról

24 Lenin Müvei. 18. köt. 123. oldal.

szóló tétel egyenesen következik az igazság fogalmából. Ugyanis, ha az igazság a valóság helyes visszatükrözése, akkor nincsen olyan igazság, amelyik a konkrét valóságtól elszakítható volna. Ezért az igazságot olyan folyamatként kell megvizsgálni, amelyik megfelel magának az objektiv valóság változásának, fejlődésének. Abból a tételből, hogy az igazság mindig konkrét, következik, hogy a fogalmak, elméletek igazságát azokkal a feltételekkel - a hellyel és idővel - összefüggésben kell megvizsgálni, amelyek között keletkeztek. A történelmi feltételek megváltoztatásával megváltozik a fogalmak, elméleti tételek igazsága is. Ami igaz volt meghatározott feltételek között, az nem lesz igaz más, megváltozott feltételek esetén. Valamely itélet akkor lesz igaz, ha pontosan tükrözi a tárgyat ezek között a feltételek között. Más feltételek között más itélet lesz igaz. Igy például az az itélet, hogy a viz száz celsius fokon forr, olyan feltételek között lesz igaz, amikor közönséges vizről és normális nyomásról van szó. Ez az itélet nem lesz igaz a nehézviz esetében, illetve akkor, ha a nyomás megváltozik.

Az igazság konkrétságának elve - a fenti értelmén kivül - az objektiv valóságnak egész gazdagságában, teljességében való visszatükrözését is jelenti. Az igazság konkrétsága feltételezi a tárgy és jelenség minden oldalának tanulmányozását, összességükben, kölcsönös kapcsolatukban, egységükben.

Az ilyen tanulmányozás vezet a tárgy teljes konkrétságában való megismeréshez. Az igazság konkrétsága a sokoldaluság egységének gondolatban való reprodukálását, a tárgyak és jelenségek valamennyi oldalának és kapcsolatának megismerését jelenti.

Az igazság konkrétsága nemcsak a tárgy sajátosságainak, kapcsolatainak mindenoldalu átfogásával határozható meg, hanem a gondolkodásban való visszatükrözésük mélységével is. Azok a tudományos absztrakciók, általános fogalmak és törvények, amelyek mélyen tükrözik vissza a valóság folyamatait, összefüggéseit, tartalmuk szerint mindig konkrétak.

Az igazság konkrétságának elve megköveteli, hogy a tényeket ne az általános sémák és formulák alapján kezeljük, hanem a reális feltételek elemzése alapján. Csak a vál-

tozó feltételek mély elemzése ad lehetőséget, hogy az uj feltételeknek, a konkrét helyzetnek megfelelően tervezzük meg cselekvésünket.

Az ismeret igazságának biztositása a gyakorlatban

Az a folyamat /eljárás/, amelyben megtörténik az ismeret igazságának bizonyitása, több mozzanatból tevődik össze. Ezért a bizonyitás problémájának vizsgálata szükségessé teszi annak a megvizsgálását is, hogy a bizonyitás egy-egy eleme, különösen a gyakorlat milyen jelentőséggel bir a bizonyitásban; továbbá tisztázni kell ezeknek az elemeknek egymáshoz való viszonyát is.

A bizonyitás folyamata /szerkezete/ három elemből tevődik össze.

A bizonyitás első eleme a bizonyitandó tétel vagy elmélet, amelynek igazságáról meg akarunk győződni. Ennek a tényezőnek alapvető szerepe van a bizonyitásban, ettől függ ugyanis, hogy milyen tipusu eljárásokat és érveket kell alkalmaznunk a bizonyitás során.

A bizonyitás második eleme azoknak az igaz tételeknek, érveknek a sora, amelyekből a bizonyitandó tétel igazságára /hitelére/ következtethetünk. Az érveknek két fő csoportját különböztetjük meg: a valóságot közvetlenül visszatükröző tényérvek, és a valóságot közvetetten visszatükröző elméleti érvek csoportját.

Az eredményes bizonyitás harmadik eleme /feltétele/, hogy kimutassuk az érvek és a bizonyitandó tétel közötti kapcsolatot, amelynek alapján jogosan lehet következtetni a bizonyitandó tétel igazságára. Ezt a feladatot az un. logikai eljárások látják el, ezek "kötik össze" az érveket a bizonyitandó tétellel.

A bizonyitás folyamatának elemein tul a marxista filozófiában meg szokták különböztetni a bizonyitás két fő tipusát: a gyakorlati és elméleti bizonyitást, hangsulyozva, hogy a kettő közül a gyakorlati bizonyitás a végső, alapvető igazolási forma. Azok a logikai eljárások, amelyek összekapcsolják az érveket a bizonyitandó tétellel, minden bizonyitási forma /tipus/ elkerülhetetlen velejárói, következésképpen a gyakorlati bizonyitás is csak akkor lehet eredményes,

ha bizonyos logikai eljárással van összekapcsolva. Ez azonban azt is jelenti, hogy a gyakorlati érveken alapuló bizonyitást csak a más érveket felhasználó bizonyitástól lehet megkülönböztetni, nevezetesen az elméleti érveken alapuló bizonyitástól.

A marxista filozófia a tényeken alapuló érveket tartja általában a bizonyitás legfontosabb részeinek. Ez az álláspont logikus következménye a marxista igazságfelfogásnak. Ha ugyanis az igazság a valóság hü visszatükröződése, akkor az egyes tételek igazságtartalmát magán a valóságon kell lemérni, más szóval a valóságra vonatkozó itéletek igazságát magának a valóságnak kell "igazolnia." A tényitéletek éppen ennek a követelménynek tesznek eleget, a tények feltárásával az ember a valóságból meriti azokat az érveket, amelyek a valóságra vonatkozó ismeretek igazságát hitelesitik.

A bizonyitás folyamatában általában a tényeknek két fő válfaját alkalmazzák: a nem gyakorlati tényállitásokat és a gyakorlati tényállitásokat. A bizonyitás szempontjából a tények e két csoportja között értékrendi különbség van, a gyakorlati érvek általában a hitelesség magasabb fokát biztositják a bizonyitási eljárás számára, mint a nem gyakorlati tényérvek.[25]

A gyakorlati bizonyitás előnyeinek elismerése nem jelenti azt, hogy a gyakorlati érveken alapuló bizonyitás elérné a tiszta abszolut bizonyosság fokát. A valóságban a gyakorlati érveken alapuló bizonyitásnak is vannak relativ oldalai.

A gyakorlati bizonyitás dialektikus ellentmondást foglal magában, egyidőben határozott és határozatlan, abszolut és viszonylagos is. Abszolut annyiban, amennyiben az emberek végső soron csak a gyakorlatban tudják megerősiteni, illetve megcáfolni ismereteik igazságát. Ugyanakkor a gyakorlatot is fejlődésében kell vizsgálni, s akkor kiderül viszonylagossága, történelmi korlátozottsága, mivel ismereteinek helyességét csak

25 Nem gyakorlati tényérveknek azokat a természeti jelenségeket nevezzük, amelyek anyaga spontánul, a természeti törvényeknek engedelmeskedve jön létre. E tényérvek bizonyitási értéke alacsonyabb a gyakorlati érveknél, mivel nem a bizonyitás szükségleteinek megfelelően jönnek létre, s ezért a bizonyitási igényeket ritkán elégitik ki.

a történelmi feltételek által meghatározott és korlátozott kereteken belül tudja megerősiteni.

A gyakorlat, mint ahogy maga a megismerés is, állandóan változik, fejlődik, uj elemekkel gazdagodik. A gyakorlat határai állandóan kitágulnak, tartalma egyre gazdagabb lesz. Szakadatlan fejlődése következtében mind tökéletesebbé válik, egyre határozottabb és feltétlenebb lehetőséget ad az ember számára, hogy segitségével felülvizsgálja mind a multbeli, mind pedig a jelenlegi ismeretek helyességét, pontosabbá tegye ezeket az ismereteket. Mindezek mellett azonban a gyakorlat semmikor nem válhat abszoluttá, egyszer és mindenkorra adottá. Kétségtelen, minél gazdagabb, teljesebb, tökéletesebb a gyakorlat, annál pontosabban, teljesebben erősiti meg, illetve cáfolja ismereteink igazságát. "Emellett persze nem szabad elfelednünk, hogy a gyakorlat a dolog lényegénél fogva sohasem igazolhat vagy cáfolhat meg teljesen semmiféle emberi képzetet. Ez a kritérium is annyira "határozatlan", hogy az emberi tudást ne engedje "abszolutummá" válni, de azért annyira határozott, hogy könyörtelen harcot folytathassunk az idealizmus és az agnoszticizmus minden válfaja ellen. Ha az, amit gyakorlatunk igazol, az egyetlen, végső objektiv igazság, akkor ebből az következik, hogy a materialista álláspontra helyezkedő tudomány utját kell tartanunk az egyetlen utnak, mely ehhez az igazsághoz vezet."[26] A gyakorlati bizonyitás viszonylagos jellegének figyelembevétele megakadályozza az emberi ismeretek megcsontosodását, megmerevedését.

A gyakorlatot - ugyanugy, mint a bizonyitandó tételt is, melyet segitségével ellenőrzünk - konkrétan a szóbanforgó társadalmi-történeti periódussal összefüggésben kell megvizsgálni. És akkor kiderül, hogy ami a mult gyakorlata szempontjából abszolut ismeretnek látszott, a jelenlegi gyakorlat és a tudomány fényében viszonylagos jellegünek bizonyul vagy esetleg nem bizonyul igaznak. A gyakorlat és ismereteink jelenlegi szinvonala lehetővé teszi, hogy pontosabban meghatározzuk azt, ami a megelőző ismeretekben igaz volt és azt, ami helytelen volt.

Minden alapunk megvan annak a feltételezéséhez,

---

26 Lenin Összes Müvei, 18. köt, 128. oldal.

hogy a gyakorlat és a tudomány további fejlődése lehetővé teszi jelenlegi ismereteink korlátainak meghaladását, pontosabbá, teljesebbé teszi azokat, ugyanakkor igen sokat elvet majd közülük, ugyanugy, mint ahogy a jelenlegi gyakorlat és tudomány igen sok olyan képzetet vetett el, amelyek korábban abszolut helyesnek látszottak. A gyakorlat bebizonyitja, hogy ismereteink nem készek és változatlanok, hogy az igazságot nem egyszerre ismerjük meg, hanem a nem teljes, a nem befejezett ismereteken keresztül.

Az elméleti bizonyitás jelentősége

Az elméleti bizonyitékok, amelyek tudományos törvényeket vagy más általánositott megállapitásokat tartalmaznak, mind nagyobb szerepet játszanak a különböző tudományokban. Miután az elméleti érvek a valóságot csak közvetett formában tükrözik, megállapitható, hogy ezek az érvek hátrányos helyzetben vannak a tényeken alapuló bizonyitással szemben, mivel a valóságra vonatkozó megállapitásokat nem a valóság talaján ellenőrzik. Ennek következtében ezek az érvek egy "bizonytalansági tényezőt" foglalnak magukban, azt a megválaszolhatatlan kérdést, hogy vajon a valóság is összhangban áll-e a gondolati uton elvégzett általánositásokkal. Ezért az elméleti tételek segitségével történő bizonyitásnál szükség van még egy olyan bizonyitásra is, amelynek segitségével ellenőrizhető, hogy összhangban áll-e az elméleti bizonyitás eredménye a valósággal. Ebben az összefüggésben a gyakorlati érvek elsődlegesek az elméleti érvekkel szemben.

Az elméleti és gyakorlati érvek közötti különbség a valóságban nem ilyen éles, mivel igen ritka az olyan eset, amikor az elméleti érvek minden gyakorlati mozzanattól függetlenek. A tudományos gyakorlatban az esetek zömében olyan elméleti érveket használnak fel, amelyeket a gyakorlat előzőleg már igazolt. Következésképpen ezeket már nem tekinthetjük tisztán elméleti érveknek, hanem olyanoknak, amelyek a gyakorlattal is kapcsolatosak.

Az elméleti bizonyitás fő formáját a természet- és társadalomtudományok törvényein alapuló bizonyitási folyamatok alkotják. Ennek a bizonyitási formának több értékes eleme van; a törvények a dolgok lényeges vonásait tartalmazzák, ezért ezek az érvek különösen alkalmasak arra, hogy a valóság mélyebben fekvő összefüggéseire vonatkozó ismereteket segitségükkel eredményesebben igazolhassuk. Az elméleti bizonyitás legértékesebb formái előnyösen egészitik ki a

gyakorlati bizonyitást, másrészt az elméleti bizonyitás közvetett jellegéből eredő negativumokat csak a gyakorlati bizonyitás segitségével lehet kiküszöbölni.

Az elméleti és gyakorlati bizonyitás egységének elve összhangban van a különböző területeken megfigyelhető bizonyitások valóságos folyamatával. A tudományok fejlődésében nemcsak a tiszta elméleti bizonyitás ritka, hanem az ellenkezője, a tiszta gyakorlati bizonyitás is.

Az elmondottakból következik, hogy a marxista ismeretelméletnek azt a tételét, miszerint az igazság kritériuma nem a megismerő szubjektumban, hanem a szubjektumon kivül levő tárgyakban van, nem ugy kell értelmezni, hogy minden egyes uj ismeretet közvetlen módon kell összehasonlitani a külvilág tárgyaival. Az ismeretnek a tárggyal /a valósággal/ való megegyezése csak akkor nyer bizonyitást, ha sikerül találni, reprodukálni, illetve létrehozni az ismeretnek megfelelő tárgyat. A megvalósithatóság szükséges garanciája az elmélet igazságának. Ha az ember ismereteire támaszkodva létrehozza az ismeretnek megfelelő tárgyat, ezzel bizonyitotta, hogy ezek igazak. Ezen az alapon jön létre és fejlődik az embernél az ismereteknek a tárggyal /a valósággal/ való gondolati összehasonlitása. Amikor az ember a valóságról alkotott uj ismereteit összehasonlitja a régi, a gyakorlatban már igazolt helyes ismeretekkel, akkor közvetett módon ennek a helyes régi ismeretnek a segitségével az uj ismeretet magával a tárggyal, a valósággal hasonlitja össze.

A MARXIZMUS-LENINIZMUS MEGALAPITÓI FONTOSABB ADATAINAK ÉS A TANKÖNYVBEN ELŐFORDULÓ IDEGEN SZAVAK, KIFEJEZÉSEK ÉS FOGALMAK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

MARX, ENGELS ÉS LENIN FONTOSABB ÉLETRAJZI ADATAI

Marx Károly (1818-1883): a tudományos kommunizmus, a dialektikus és történelmi materialista filozófia, a tudományos politikai gazdaságtan megalkotója, a nemzetközi proletariátus tanitója és vezetője. 1818. május 5-én Trierben /Poroszország, Rajna tart./ született, apja nagy müveltségü, liberális szellemü ügyvéd volt. Marx 1835-ben fejezte be a gimnáziumot Trierben, majd a bonni és berlini egyetemeken tanult. Világnézeti fejlődésének kiindulópontja Hegel filozófiája, illetve ennek radikális értelmezése volt. Legkorábbi munkájában, doktori disszertációjában /"A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbözősége", 1841./ Marx még idealista volt ugyan, de messzemenően radikális és ateista következtetéseket vont le Hegel filozófiájából. 1842-ben lett a "Rheinische Zeitung" munkatársa, majd szerkesztője. Vezetése alatt az ujság a forradalmi demokrácia orgánumává vált. Különösen nagy hatást tett rá az 1844-es németországi sziléziai felkelés, valamint személyes részvétele a párizsi forradalmi megmozdulásokban, ahová 1843-ban, a "Rheinische Zeitung" betiltása után utazott. Marx világnézetének kialakulásához hozzájárult a politikai gazdaságtan, az utópikus szocializmus és a történelem tanulmányozása. A marxizmus mint teljes, egységes tanitás alakult ki, amelynek alkotórészei szerves egységben vannak egymással. A dialektikus és történelmi materializmus tudományos filozófia, szerves egységet alkot benne a materializmus és a dialektika, a természet és a társadalom materialista értelmezése, a létről és a megismerésről szóló tanitás, az elmélet és a gyakorlat. Egész életében mindvégig az aktuális politikai küzdelmek áramában élt, innen meritette a szükséges anyagot elmélete fejlesztéséhez. Az 1848-1849-es európai polgári forradalmak tapasztalata adta Marx számára az alapot a szocialista forradalom és az osztályharc elméletének továbbfejlesztéséhez. A forradalom tapasztalatai alapján fejlesztette tovább a proletárdiktaturának, a polgári forradalomban követendő proletártaktikának, továbbá a munkásosztály és parasztság szövetsége szükségszerüségének gondolatát /"Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 185o-ig", 185o./, mutatott rá a burzsoá államgépezet szétzuzásának elkerülhetetlenségére. A Párizsi Kommün tapasztalatainak

tanulmányozása alapján tárta fel a proletárdiktatura állam-formáját /"Polgárháboru Franciaországban", 1871/. A tudományos kommunizmus elméletét fejlesztette tovább a "Ghotai program kritikája" /1875/ c. müvében. Marx tudományos érdeklődése főként a politikai gazdaságtanra és fő müve, "A tőke" megalkotására irányult. /Az I. kötet 1867-ben jelent meg, a II.-at és a III.-at Engels adta ki 1885-ben, illetve 1894-ben./ A tudományos politikai gazdaságtan kidolgozása a tudományos kommunizmus megalapozásának legfontosabb eszköze volt, ezért tekintette Marx legfőbb céljának "A tőke" megirását, forditotta erre minden idejét, feláldozva családja érdekeit és saját egészségét. "A tőké"-nek kimagasló filozófiai jelentősége van, ez a mü a kutatás dialektikus módszerének ragyogó példája. Marx korábbi közgazdaságtani munkájának előszavában "A politikai gazdaságtan birálatához" /1859/ cimmel fejtette ki tömören a történelem materialista értelmezésének lényegét. "A tőké"-ben ez az értelmezés hipotézisből tudománnyá vált. Az emberiség történetében egyetlen tanitás sem igazolódott még ugy a gyakorlatban, mint Marx tanitása. Marx müvét az uj történelmi körülmények között Lenin, valamint Lenin tanitványai és követői fejlesztették tovább. Marx elmélete a győztes szocialista forradalmak egész sorában valósult meg és ma már ez képezi a proletárpártok, az egész nemzetközi kommunista mozgalom tudományos alapját.

Engels Frigyes (182o-1895): a proletariátus vezére és tanitója, aki Marxszal együttmüködve megalkotta a marxista tanitást, a tudományos kommunizmus elméletét, a dialektikus és történelmi materializmus filozófiáját. A németországi Barmenben született. Fiatal éveitől kezdve igyekezett részt venni a fennálló állapotok megváltoztatásáért vivott harcban. 1841 őszén katonai szolgálatra vonult be Berlinbe, s közben szabad idejében egyetemi előadásokat hallgatott. Csatlakozott az ifjuhegeliánusok balszárnyához. Az igazi fordulat Engels nézeteiben Angliában következett be, ahova apja kivánságára utazott, hogy a kereskedelmet tanulmányozza. Szembetalálkozott az akkor legfejlettebb tőkésország munkásosztályának életével, és mélyen elgondolkodott a proletárok elviselhetetlen gazdasági helyzetének okain, politikai jogfosztottságukon. Tanulmányozta a chartista mozgalom ideológiai fogyatékosságait. A chartisták ugyanis utópista módon arról ábrándoztak, hogy a tőkések majd önként lemondanak a hatalomról. Ennek az időnek az eredménye volt a "Vázlatok a politikai gazdaságtan kritikájához"

/1844/, amelyet Marx a gazdasági kategóriák zseniális vázlatos kritikájának nevezett, továbbá "A munkásosztály helyzete Angliában" c. munka /1845-ben jelent meg/. E munkában Engels tudományosan megalapozta a proletariátus történelmi küldetését és nagy jövőjét, elsőként mutatta ki, hogy a proletariátus nemcsak szenvedő osztály, hanem felszabadulásáért harcoló osztály is. Angliában Engels szocialista lett. Rövidesen elhagyta Angliát és 1844-ben Párizsban találkozott Marxszal. E találkozással megpecsételődött a két nagy ember mély és megható barátsága, amely azon alapult, hogy közös eszméket vallottak és közös gyakorlati harcot vivtak a proletariátusnak a tőkés rabságból való felszabadításáért. 1844 és 1846 folyamán közösen irt munkáikban, "A német ideológiá"-ban és "A szent család"-ban kritikailag átértékelték Hegel, Feuerbach és követőik akkoriban uralkodó filozófiai nézeteit, s kidolgozták a dialektikus és történelmi materializmus alapjait. Mig Marx fő figyelmét "A tőké"-n végzett munka foglalta le, Engels továbbra is a dialektikus és történelmi materializmus filozófiájának mindenoldalu megalapozásán és fejlesztésén munkálkodott. Óriási mértékben járult hozzá a marxizmus filozófiájának megalapozásához. Elévülhetetlen jelentőségü az, ahogyan a dialektikus logika több kérdését fölvetette és kidolgozta. A történelmi materializmus alapkérdéseinek kifejtése során - különösen az un. ökonómiai materializmus jelentkezése idején, a XIX. sz. utolsó harmadában - Engels nagy figyelmet szentelt a materialista történetfelfogással kapcsolatos vulgáris elképzelések birálatának. Bebizonyitotta, hogy az emberi lét gazdasági feltételeinek meghatározó szerepe egyáltalán nem kisebbiti az eszmék szerepét, s a személyiség történelmi szerepét se. Harcolt az alap és az ideológiai felépitmény kapcsolatára és kölcsönhatására vonatkozó mechanisztikus elképzelések ellen stb. Engels élete utolsó pillanatáig részt vett Európa politikai életében. Marx mellett elismert vezetője volt a munkásmozgalomnak, s Marx halála után is megmaradt "az európai szocialisták tanácsadójának és vezetőjének" /Lenin/.

Lenin, Vlagyimir Iljics /Uljanov/ /187o-1924/: Marx és Engels müvének folytatója, az oroszországi munkásosztály és a világ proletariátusának vezetője, a Szovjetunió Kommunista Pártja és a szovjet állam megalapitója. 187o-ben Szimbirszkben /a mai Uljanovszkban/ született. 1887-ben fejezte be a gimnáziumot és a kazányi egyetem jogi kará-

ra iratkozott be. Itt a diákmozgalomban való részvételéért letartóztatták és rendőri felügyelet alá helyezés mellett számüzték. 1891-ben, a pétervári egyetemen magánuton fejezte be a tanulmányait. Lenin Kazanyban /1888-1889/ és Szamarában /1889-1893/ tanulmányozta a marxista elméletet, ennek hatására marxistává vált és Szamarában megszervezte az első marxista csoportot. 1893-ban Pétervárra költözött és a pétervári marxisták vezetője lett. 1894-ben irta meg első jelentős müvét, a "Kik azok a népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen cimmel, ebben bebizonyitotta a narodnyikok elméletének és taktikájának tarthatatlanságát és megmutatta Oroszország munkásosztályának a harc igazi utját. 19oo elején külföldre szökött, ahol megalapitotta az első összoroszországi marxista ujságot, az "Iszkrá"-t. Az "Iszkrá"-nak rendkivül nagy szerepe volt az uj tipusu marxista párt megalakulásában és első programjának kidolgozásában, melyet a reformisták és opportunisták elleni harcban valósitott meg. 19o3-ban, az OSZDMP II. kongresszusán alakult meg a bolsevik párt, mely az orosz proletariátust és a dolgozó parasztságot Lenin vezetésével harcba vitte a cári önkényuralom ellen, a szocialista társadalmi rend megteremtéséért. Lenin rendkivüli történelmi érdeme, hogy Marx és Engels halála után az uj történelmi feltételeknek megfelelően alkotó módon alkalmazta és tovább fejlesztette a marxizmus tanait, konkretizálva az orosz és a nemzetközi forradalmi mozgalom tapasztalataira. A tőkés termelés elemzését - amit Marx "A tőké"-ben már kidolgozott - Lenin az "Imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" c. munkájában /1916/ folytatta, és feltárta az imperializmus gazdasági és politikai fejlődésének törvényszerüségeit. A leninizmus alkotó szellemе jut kifejezésre a szocialista forradalom Lenin által kidolgozott elméletében. Lenin bebizonyitotta, hogy az uj történelmi feltételek között lehetőség van a szocializmus győzelmére először egy vagy egynehány országban. Kidolgozta a proletariátus pártjáról mint a proletariátus vezető és szervező erejéről szóló elméletet, amelynek értelmében marxista párt nélkül lehetetlen a proletárdiktatura kivivása és a kommunista társadalom felépitése. Lenin lett az első proletárállam vezetője. Lenin dolgozta ki - Marx és Engels elméletét továbbfejlesztve - a szocializmus épitésének konkrét programját a Szovjetunióban, és e program a párt és az egész szovjet nép vezérelve lett. A marxizmus egyes alkotórészeinek, igy a filozófia fejlődésének is uj korszaka füződik Lenin nevéhez.

A marxista filozófiát egy sor eszmével is gazdagitotta, 19o8-ban irta meg alapvető filozófiai müvét, "A materializmus és empiriokriticizmus" cimmel. Lenin sokat tett a materialista dialektika továbbfejlesztése érdekében, amelyet "a marxizmus lelkének", a marxizmus elméleti fundamentumának nevezett. A gazdaság, a politika, a stratégia és taktika legkülönbözőbb kérdéseivel foglalkozó konkrét müvei megannyi példája a dialektika valóban tudományos, alkotó alkalmazásának a reális élet vizsgálatában. "A harcos materializmus jelentőségéről" /1922/ c. cikkében Lenin kijelölte a marxista filozófia fejlődésének további feladatait a vallás és a vallásos világnézet elleni harc terén is; ezek az utmutatások ma is időszerüek. Lenin a marxista filozófia legnagyobb vivmányának a materialista történetfelfogást tekintette. Különösen jelentősek gondolatai az osztályokról és az osztályharcról, az államról és a forradalomról /"Állam és forradalom", 1917/, továbbá a néptömegeknek a szocialista forradalomban és a kommunista társadalom épitésében betöltött szerepéről; a tömegek, a párt és a vezérek kapcsolatáról; a társadalmi fejlődés általános törvényszerüségeinek a szocialista épités feltételei között megjelenő uj formáiról; a gazdaság és politika viszonyáról, a kulturáról és a kulturális forradalomról, a szocialista erkölcsről, a szocialista müvészetről stb. A leninizmus a marxizmus folytatása és továbbfejlesztése, a marxizmus-leninizmus egységes elmélet.

A tankönyvben előforduló idegen szavak, kifejezések és fogalmak rövid összefoglalása

A-Á

Abszolut /latin/: 1. feltétlen, korlátlan, 2. teljes, nem viszonylagos, máshoz nem viszonyitott, 3. örök, változtathatatlan.

Abszolutizálás /latin/: valamit öröknek, változtathatatlannak, korlátlannak minősit. /Pl. a vallási tanitásokban az isten/.

Abszolut eszme /latin/: idealista filozófiai fogalom; az embertől független örök eszme, a világ alapja, lényege.

Abszurd /latin/: képtelen, lehetetlen, értelmetlen, esztelen.

Absztrakt /latin/: elvont, elméleti, gondolati.

Absztrakció /latin/: elvonatkoztatás; a leglényegesebb tulajdonságok kiemelése és általánositása, a lényegesnek a lényegtelentől való szétválasztása.

Agnoszticizmus /görög/: 1. nem tudás, 2. idealista filozófiai tan, amely tagadja a világ megismerésének lehetőségét.

Alapkérdés: olyan állitás, amely az adott tudományág legmélyebben fekvő összefüggését tárja fel. Ugynevezett végső kérdés, amelyre vonatkozóan nincs értelme a további miért kérdésnek. Az alapkérdés mindig a legszélesebb, legátfogóbb kérdés. A filozófia alapkérdése például a lét és a tudat viszonyának kérdése /melyik az elsődleges/. Ez világnézeti próbakő, mert a kérdésre adott válasz eldönti, hogy valamely filozófiai irányzat materialista-e vagy idealista.

Antagonisztikus /görög/: összeegyeztethetetlen ellentétesség, ellenséges viszony, harc.

Antropológia /görög/ embertan: az ember természeti adottságaival, szervezeti felépitésével és származásával foglalkozó tudomány.

Asszimiláció /latin/ áthasonitás: az élő szervezetben végbemenő anyagcsere-folyamat egyik oldala, amikor környezetéből tápanyagot vesz fel és azt szervezetébe beépiti.
Lélektani jelentése: hozzáidomulás más néphez, embercsoporthoz.

Ateista /görög/ istentagadó: aki nem hisz a természetfeletti erők létezésében, elveti a vallást és harcol ellene. Az ateizmus világnézeti állásfoglalás.

Általánositás: a gondolkodásnak az a logikai eljárása, amellyel a tárgyak sokaságát gondolatban egyesiti a bennük levő lényeges és közös jegyek /tulajdonságok/ alapján. Az általánositás tárgyak, jelenségek visszavezetése közös tulajdonságukra, ismérvükre. Pl. Szovjetunió, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, Bulgária társadalmi rendszerének közös tulajdonsága, hogy szocialista. E közös tulajdonság alapján nevezzük őket szocialista országoknak.

Agrárforradalom: Az agrárforradalom gyökeresen megszünteti a feudális vagy félfeudális nagybirtok-rendszert és emellett a parasztság között is egyenlősiti /nivellálja/ a földbirtokot. Az agrárforradalomnál a paraszt az uj forradalmi államhatalomtól kapja a földet, mig az agrárreformnál nem feltétlenül szükséges, hogy a dolgozó osztályok kerüljenek hatalomra.

Agrárreform: Az agrárreform /földreform/ a nagybirtok megszüntetése dolgában kompromisszumokat is tartalmaz, aszerint, hogy hol huzza meg a nagybirtok alsó határát. A nagyobb kulák birtokokhoz nem nyul, tehát a parasztságon belül nem nivellálja a birtokviszonyokat. A kompromisszumokhoz tartozik, hogy a kisajátitott földért valamilyen módon kárpótlást ad, szemben az agrárforradalommal, amely kártérités nélkül kobozza el és ingyen osztja szét a nagybirtokot.

B

Békés egymás mellett élés: különböző társadalmi rendszerü /szocialista és kapitalista/ államok közti érintkezés elve, amely feltételezi a háboruról mint a vitás kérdések megoldásának eszközéről való lemondást. A szocialista forradalom marxista-leninista elmélete szerint a szocializmus győzelme nem valósulhat meg egyidejüleg valamennyi országban. Egy meghatározott történelmi időszakban elkerülhetetlen, hogy a szocialista államok mellett ne létezzenek tőkésállamok is a világon. A békés egymás mellett élés elvét Lenin alapozta meg és arra törekedett, hogy a szovjet állam diplomáciai tevékenységében érvényre jusson. Ez az elv a szocialista társadalom lényegéből fakad, ahol is a háboruk gazdasági alapjának, a magántulajdonnak a felszámolása következtében nincsenek olyan társadalmi erők, amelyeknek érdeke füződne a háboruhoz. Ez az elv megfelel a kommunista ideológia humanizmusának. Feltételezi a népek belügyeibe való be nem avatkozást, az államok szuverenitásának tiszteletben tartását, az országok közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztését. Nem jelenti azonban a fegyveres harcról való lemondást arra az esetre, ha az imperialista erők megsértik ezt az elvet és a fegyverek erejével igyekeznek uralmukat rákényszeriteni valamely népre. A békés egymás mellett élés nem alkalmazható az elnyomók és az elnyomottak, a gyarmatositók és a gyarmatositás áldozatai közötti kapcsolatokra. A marxizmus-leninizmus azt tartja, hogy minden népnek joga van fegyverrel harcolni az agresszió és a kizsákmányolás ellen /háboru/. A békés egymás mellett élés politikája nemcsak hogy nem zárja ki, hanem ellenkezőleg, feltételezi az osztályharcot. E harc legfőbb szintere a kapitalista és szocialista országok világméretü gazdasági versenye. A szocializmus sikerei ebben a versenyben döntő hatást gyakorolnak a világtörténelem menetére. A békés egymás mellett élés feltételezi a politikai harcot is a nemzetközi küzdőtéren, azt, hogy a szocialista államok támogatják a társadalmi és nemzeti felszabadulásért, a demokráciáért és a szocializmusért küzdő népi mozgalom valamennyi formáját. A békés egymás mellett élés nem terjed ki az ideológia területére.

Biológia /görög/ élettudomány: az élő természetre vonatkozó tudományos ismeretek rendszere, illetve az élőlényekkel foglalkozó tudományok összessége. Tárgya alapján felosztható: növénytanra /botanika/ állattanra /Zoológia/ és embertanra /antropológia/.

Bojkott: a politikai és gazdasági harc egyik módszere, amelynek során teljesen, vagy részben megszakitják a kapcsolatot valamely személlyel, szervezettel, vállalattal, állammal, tartózkodnak bizonyos áruk vásárlásától stb.
A szó Boycott angol jószágigazgató nevéből származik, akivel 1880-ban az általa kegyetlenül kizsákmányolt irországi bérlők tiltakozásuk jeléül minden kapcsolatot megszakitottak.

Burzsoázia: a tőkés társadalom uralkodó osztálya, a termelési eszközök tulajdonosa, amely a bérmunkások kizsákmányolására használja fel a tulajdonában levő termelési eszközöket. A burzsoázia és a burzsoá /polgári/ termelési viszonyok a feudalizmus méhében, a kisárutermelés bomlásának és a tőkés árutermelő gazdaság kialakulásának folyamatában jöttek létre. A burzsoázia nagy-, közép- és kisburzsoáziára tagozódik. Számszerüleg a kis- és a középburzsoák vannak többségben, de uralkodó helyzetben a nagyburzsoázia van, amely a tőkésországok gazdasági és politikai hatalmát birtokolja.

C-Cs

Célszerüség: idealista tanitás, mely szerint a természetben minden valamilyen cél szerint van megalkotva, és minden fejlődés előre megállapitott célok megvalósitása érdekében történik.

Centripetális /latin/: középpont felé tartó. Egyenletes körmozgásban a testre ható erő, amely a körpálya közepe felé vonzza a forgó mozgást végző testet.

Centralizáció /latin/: központositás.

Cinizmus /görög/: erkölcsi felfogás, a társadalom kulturájával, szellemi s főként erkölcsi értékeivel szemben megvető, lenéző viszony. A cinikus magatartás és meggyőződés azokra jellemző, akik eszményeikből kiábrándulva, erkölcsi csődbe jutottak, eszmeileg kiüresedtek.

"A család, a magántulajdon és az állam eredete": Engels 1884-ben irott müve. L.H.Morgan "Ősi társadalom" c. könyvére, valamint más tudományos adatokra támaszkodva, Engels e müvében az ősközösségi rend fejlődésének alapvonásait tanulmányozza. Kimutatja a házasság- és családformák változásának a társadalom gazdasági haladásával való összefüggését, elemzi a nemzetségi szervezet felbomlási folyamatát és ennek gazdasági okait /három nép - a görögök, a rómaiak és a germánok - példáján/; a munka termelékenységének növekedése, valamint a munkamegosztás folytán kialakult a csere, a magántulajdon, a nemzetségi szervezet széthullott, és megjelentek az osztályok. Az osztályellentétek kialakulása nyomán jött létre az állam mint az uralkodó osztály érdekei védelmét szolgáló szerv. Kimutatja, hogy 1. a magántulajdon, az osztályok és az állam nem örök-től fogva léteznek, hanem a gazdasági fejlődés meghatározott fokán keletkeztek; 2. az állam a kizsákmányoló osztályok erőszakszervezete a néptömegek elnyomására; 3. az osztályok elkerülhetetlenül megszünnek, mint ahogyan szükségszerü volt keletkezésük is. Az osztályok megszüntével szükségszerüen elhal az állam is. Engels könyve a materialista történetfelfogás maradandó értékü müve.

Család: az emberi együttélésnek legkorábban keletkezett és legtartósabb formája. Általában a társadalom intézményei által szabályozott csoport. Olyan egyénekből állnak, akiket vérségi, házassági vagy örökbefogadási kapcsolat füz össze, tagjaikat meg lehet különböztetni nevekkel, amelyek a rokonság és származás megállapitásának társadalmilag elismert módjai.

D

Defenziva /latin/: védekezés, védelem, védekező taktika.

Definició /latin/ meghatározás: logikai müvelet, amellyel feltárjuk a meghatározandó fogalom tartalmát. A különböző tudományok a fogalmak meghatározásának különböző módszereit dolgozták ki.

Deklarál /latin/: kihirdet, kijelentést tesz, nyilatkozik, valamit valamilyennek nyilvánit.

Determinizmus /meghatározottság/: a világ jelenségei meghatározottak. A következetes determinizmus a meghatározottságot objektivnak tartja. Ezzel ellentétes felfogás az inditerminizmus, amely tagadja a meghatározottság objektiv létét.

Dialektika /görög/: 1. a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb mozgástörvényei, amelyek a jelenségek összefüggésében, az ellentétek egységében és harcában, a mennyiségi és minőségi változásokban, a szakadatlan fejlődésben nyilvánulnak meg. 2. A régi görögöknél a vitatkozás tudománya volt.

Differenciálódás /latin/: elkülönülés, szétágazás, megoszlás.

Dimenzió /latin/: térbeli kiterjedés.

Dinamikus /görög/: mozgékony, belső energiákban gazdag.

Disszimiláció /latin/: 1. elkülönülés, 2. lebontás, az élő szervezetbe jutó tápanyagokat, illetve a sejteket felépitő anyagok egy részét az élőlény enzimek közremüködésével fokozatosan lebontja és felhasználhatóvá teszi.

Dogma /görög/: 1. bizonyitás nélküli, s minden hivő számára kötelező hittétel /vallás/ 2. minden kritika nélkül elfogadott tétel, tovább nem fejlődő, megmerevedett tan.

Dogmatikus /görög/: dogmák rabja, aki az elméleti tételeket változtathatatlannak tartja.

Dualizmus /latin dualis, kettős szóból/: filozófiai álláspont, mely szerint két egyenrangu létező van: az anyag és a tudat, egyik sem elsődleges a másikkal szemben /materializmus: az anyag az elsődleges, idealizmus: a tudat az elsődleges/. A dualizmus célja gyakran a materializmus és az idealizmus összeegyeztetése.

E-É

Egoizmus /latin/: erkölcsi életelv, tulajdonság, amely azt jelenti, hogy az egyén saját érdekeit elébe helyezi a társadalom és a környezetében élő emberek érdekeinek. Az egoizmus a magántulajdonnal együtt jelenik meg. Különös jelentőségre tesz szert a tőkés társadalomban, ahol a magánvállalkozás, a verseny ezt az életelvet követeli meg. A kommunista erkölcs az egoizmussal a kollektivizmus elvét, a társadalmi érdekeknek a magánérdekekkel szembeni elsőbbségét, a másokkal való törődést, az elvtársi segitséget állitja szembe.

Egzisztencia /latin/: 1. lét, létezés, 2. megélhetés, életlehetőség, elhelyezkedés.

Egzisztencializmus: az imperializmus korának egyik legelterjedtebb, szubjektiv idealista filozófiája. Az egzisztencializmus központi problémája az egyén helyzete a jelenlegi világban. Az egzisztencialisták helyesen tapintanak rá az emberi lét jellemző vonásaira a monopolkapitalizmusban: az ember elszemélytelenedésére, a szabadságnak és egyéniségének, élete értelmének elvesztésére stb. Megpróbálnak kiutat keresni abból az erkölcsi válságból, amelybe a kapitalizmus juttatta a társadalmat. Ezt a kiutat azonban nem a fennálló társadalmi viszonyok megváltoztatásában látják, hanem az egyénnek abban a képességében, hogy ki tudja alakitani a maga elkülönült személyes álláspontját, magatartását, amely minden társadalmi tapasztalattól és törvényszerüségtől elvonatkoztatott, független. Az egyén tehát teljesen szabad, a fennálló tár-

sadalmi viszonyoktól, olyan lesz, amilyenné önmagát fejleszti. Az egyénnek saját magának kell megválasztania tetteit, a társadalmi viszonyok figyelembevétele nélkül.

Egyensuly: a testek nyugalmi állapota.

Egyén: egyes ember, a társadalom tagja.

Egyetemes: teljes, mindenre kiterjedő.

Elemi részecskék: az atomoknál kisebb tömegü és kiterjedésü részecskék, amelyeket egyideig az anyag legkisebb és legegyszerübb alkatrészeinek tartottak. Közülük kerülnek ki az atommagok és atomok alkotó elemei. Nevükben az elemi jelző arra utal, hogy korábban nem összetett, hanem a legegyszerübb anyagféleségnek vélték őket. Ma már tudjuk, hogy az elemi részecskéknek is van belső szerkezetük, de azt még pontosan nem ismerjük.

Elvonatkoztatás: lásd - absztrakció.

Ellentét /logikai/: fogalmak közötti viszony. Ellentétességi viszony van két fogalom között akkor, ha azok nem zárják ki egymás teljes tartalmát, hanem a legnagyobb különbséget mutatják, egymással szembenálló tendenciát tükröznek. Pl. legjobb-legrosszabb, legszebb-legcsunyább, haladó-reakciós stb. Az ellentétes viszonyt sematikusan a következőképpen ábrázolhatjuk:

Az ellentétességi viszonyra a következő szabályok érvényesek:

1. Ha az egyik igaz, a másik hamis.
2. Mindkettő nem lehet egyszerre igaz.
3. Mindkettő lehet egyszerre hamis.

Elmélet: bizonyitott tételeknek, törvényszerüségeknek rendszerezett, összefüggő magyarázata.

Embrió /görög/: az élőlények fejlődésének a petesejt megtermékenyitését követő korai alakja. Embernél a megtermékenyitést követő első hat hétben beszélünk embrióról. Éttől kezdve a megszületésig magzatnak nevezzük.

Emlékezés: korábban érzékelt dolgok, tárgyak, események ujra felidézése, megismétlődése, anélkül, hogy azok az ingerek hatnának, amelyek eredetileg felidézték őket. A felelevenitett korábbi érzékletet emlékképnek nevezzük. A gondolati emlékezésnek döntő szerepe van a tanulásban. Tanulásnak nevezzük a tudatos és szándékos munkajelleggel biró emlékezetbe vésést.

Empirizmus /görög/: tapasztalás, megismerés. Ismeretelméleti irányzat, amely az érzéki tapasztalatot a megismerés egyetlen forrásának tartja. Lehet idealista és materialista. Idealista, ha tagadja, hogy az érzéki tapasztalás forrása az objektiv külvilág, materialista, ha a tapasztalat forrásának az objektiv külvilágot tartja.

Empiriokriticizmus: /" a tapasztalat kritikája"/ vagy machizmus: szubjektiv idealista áramlat; megalapitója R. Avenarius és E. Mach. Az empiriokriticizmus szerint a megismerés alaptörvénye "a gondolkodás ökonómiája." Az empiriokriticizmus "megtisztitja" a tapasztalat felfogását az anyag /szubsztancia/, a szükségszerüség, az okság stb. fogalmától, mert ezek, szerinte a "priori appercepciók" /spekulativ fogalmak/, amelyeket jogtalanul vittek bele a tapasztalatba. A világ végeredményben "semleges elemek" vagy érzetek halmaza. Az empiriokriticizmus azzal válik végleg szubjektiv idealizmussá, hogy bevezeti az "elvi koordinációt", vagyis a szubjektum és az objektum elvileg elszakithatatlan kapcsolatát. Az empiriokriticizmus Berkeley és Hume tanitását éleszti ujjá, de ezt azzal leplezi, hogy semlegességet követel a filozófiában. Az empiriokriticizmus összefüggött a fizika válságával, a fizikai idealizmus iskolájával is. Lenin a "Materializmus és empiriokriticizmus" c. munkájában felfedte e filozófiai áramlat reakciós társadalmi szerepét, a fideizmussal való kapcsolatát. Az empiriokriticizmus tulajdonképpen a pozitivizmus egyik válfaja volt /"második pozitivizmus"/. Avenariuson és Machon kivül az empiriokriticizmus iskolájához tartozott J. Petzoldt, F. Carstanjen, R. Willy, F. Adler, A.A. Bogdanov, V. Bazarov és mások. Az empiriokriticizmus "metafizika-ellenes" tanát folytatja a neopozitivizmus.

Epizód /görög/: kisebb, mindennapi esemény, élmény.

Eszme: mindennapi szóhasználatban gondolat, ötlet. A filozófiában az értelmi megismerés eredménye, amely fogalmakból, itéletekből, következtetésekből és törvényszerüségekből tevődik össze.

Etika /görög/: a filozófiának az az ága, amely a társadalom erkölcsi törvényeit, a történelmileg kialakult és változó erkölcsi szokásokat és normákat, vagyis az erkölcs keletkezését és fejlődését vizsgálja.

Evolució /latin/: a filozófiában a lassu, rejtett mennyiségi változás, biológiában az élővilág változása: az élőlények kialakulása, fennmaradása, uj fajok keletkezése stb.

Életerő elmélet /vitalizmus/: ez elmélet szerint valami külön, az emberi elme által nem érthető, megfoghatatlan szellemi erő hozza létre, tartja fenn az életet.

Érdek: valamely emberi szükséglet /anyagi, szellemi/ kielégitésére vagy előnyök megszerzésére és biztositására irányuló igény. Az embernél az érdek ugy nyilvánul meg, mint cselekvését irányitó akarati késztetés. Ha az érdek tudatossá válik, mint kitüzött cél jelenik meg. Az érdeket ugy foghatjuk fel, mint az egyének és társadalmi csoportok /pl. osztályok/ tevékenységének mozgatóerejét.

Érték: anyagi tárgyak /pl. áruk/ és szellemi termékek tulajdonsága. Kifejezi az adott tárgy, vagy szellemi termék jelentőségét a társadalom, társadalmi csoport, vagy az egyén számára.
Az anyagi tárgyak az ember számára hasznosságuk révén értéket jelentenek. Például a pohár mint az irás eszköze, a ruházati cikkek, amelyek az időjárás viszontagságaitól megvédik az embert és külső megjelenését tetszetősebbé teszik, hasznosak az ember számára; vagyis használati értékkel birnak. Ahol az emberi munka árujelleget ölt, ott a munkatermék is árujelleget ölt, nemcsak használati értéke, hanem cseréértéke is van, amelyet a benne megtestesülő társadalmilag szükséges munkaidő szab meg.
Egy mütárgy, képzőmüvészeti alkotás szépségével, müvészi értéket képvisel.
A szellemi alkotások is értéket képviselnek. Az eszmék értékét a bennük kifejezésre jutó emberi célok, törekvések adják meg.

A társadalom az emberek tetteit is mérlegeli, aszerint, hogy az emberi közösség számára mekkora értéket képviselnek. Attól függően, hogy e cselekvés jó vagy rossz a társadalom vagy annak egyes csoportjai számára, vagy helyesli, vagy elitéli.

Érzelem: lelki jelenség, melyben az embernek az életkörülményeihez, vagyis az életét előnyösen vagy károsan befolyásoló külső jelenségekhez való viszonya tükröződik. Az embert ért minden károsodás, vagy élethelyzetének romlása - pl. megbántanak, cselekvésükben korlátoznak stb. - az ilyen és hasonló esetekben a fájdalomhoz hasonló érzéseket élünk át: ijedtséget, csüggedést, elkeseredettséget stb. Ha kedvező hatások érnek, akkor például örömérzés lép fel.
Érzelmeink az emberi megismerést szinezik, befolyásolják életmüködésünket, pl.: elpirulunk, elsápadunk, ijedtünkben eláll a szivverésünk, nagy izgalomban izzadunk stb.

Érzékelés: /emberi/ az ember és az őt körülvevő külvilág kapcsolata. A külvilágból, vagyis a környezetből kiinduló fizikai és kémiai folyamatok hatására /fény, hang, hő, nyomás, párolgás stb./ keletkező ingerek elérik a szervezetet és hatást gyakorolnak bizonyos szervi apparátusra, az érzékszervekre, illetve az azokban levő idegvégződésekre. Az idegvégződésekben ingerület keletkezik, mely tovább terjed az idegrendszer központi részei felé. Ennek nyomán előáll az érzéklet. Az érzékletet két nagy csoportra oszthatjuk, külső és belső érzékletek csoportjába.
Az érzékelés minden emberi megismerés kiindulópontja, forrása. Érzékszerveink azok a kapuk, amelyek összekötnek bennünket a külvilággal. Az érzéklés regisztrálja és közvetiti a külvilág jelenségeit a gondolkodó ész számára.

rét anyagi és szellemi dolog sajátos lényegének megfelelő formában nyilvánul meg, fejeződik ki.
Minden anyagi létező általános formája a tér és idő. A konkrét anyagi tárgyak kiterjedéssel, sajátos alakzattal rendelkeznek, s meghatározott időtartamig léteznek. A szellemi termékek is meghatározott formákban un. tudatformákban jelennek meg. Ilyen tudatformák például: a tudomány, a müvészet, a vallás, az erkölcs stb.

Frankfurti-iskola: Az un. "frankfurti-iskola" képviselői által hirdetett un. "negativ dialektika" szerint az "igazi" forradalmiság a mult "totális tagadása", semmit nem lehet elfogadni a tagadásba vett jelenségből. A régi társadalom tagadása nem lehet az adott társadalom belső fejlődésének az eredménye. A régi társadalmi rendszer nem termelhet ki önmaga olyan társadalmi erőt, amely képes lenne a tagadás megvalósitására. A frankfurti-iskola hivei szerint a munkásosztály ma már a kapitalista társadalom integrált része, nem képes a kapitalizmussal való teljes szakitásra, nem képes a forradalom végigvitelére más forradalmi erőt kell keresni a társadalom perifériáin élő rétegek körében. /Ifjuság, nemzeti kisebbség, szabad értelmiség stb./ Ezek nem integrálódtak s ezért képesek a kapitalizmussal való "teljes" szakitásra. E koncepció tehát figyelmen kivül hagyja a dialektikus tagadás lényegét kifejező megszakitottság és folytonosság egységét, ez utóbbit lebecsüli s végeredményben álbaloldali, álforradalmi és metafizikus álláspontot jelent. A "totális tagadás" dialektikája éppen azt a reális forradalmi erőt hagyja figyelmen kivül, amely képes a kapitalizmus forradalmi megdöntésére: a munkásosztályt.

Funkció /latin/: feladatkör, tisztség, szerep, rendeltetés.

Forradalmi helyzet: azoknak az objektiv feltételeknek összessége, amelyek kifejezik valamely társadalmi rend gazdasági és politikai válságát és meghatározzák a társadalmi forradalom lehetőségét. A forradalmi helyzet fő ismérvei Lenin szerint a következők: az uralkodó osztályok nem tudják többé változatlan formában fenntartani uralmukat. A forradalom bekövetkeztéhez rendszerint nem elegendő, hogy "a néptömegek nem akarnak" többé a régi módon élni, az is szükséges,

hogy "az uralkodó felső rétegek se tudjanak" a régi módon élni. A szocialista forradalom győzelméhez nem elég a forradalmi helyzet megléte. Az is szükséges, hogy az objektiv feltételeket szubjektiv tényezők realizálják. E szubjektiv tényezők: a forradalmi osztály bátor és önfeláldozó harca, s egy tapasztalt forradalmi párt, amely helyes stratégiájával és taktikájával biztositja a forradalmi tömegek irányitását.

Forradalom /társadalmi forradalom/: gyökeres fordulat a társadalom életében, amelynek során megdöntik az elavult rendet és uj, haladó társadalmi rendet hoznak létre. A marxizmus-leninizmus azt tanitja, hogy a forradalom az osztálytársadalom fejlődésének szükségszerü, törvényszerü eredménye. A T.f. korszakában kiteljesedik az az evolueiós folyamat, amelynek során fokozatosan megérlelődnek a régi társadalom méhében az uj társadalmi rend elemei. A forradalom az osztályharc legmagasabb formája.

G

Geopolitika /görög/: Olyan politikai elmélet, amely az állam társadalmi-gazdasági viszonyait és fejlődését földrajzi feltételekre vezeti vissza és ezeknek döntő jelentőséget tulajdonit.

Gravitáció /latin/: általános tömegvonzás. A tömegvonzás az anyag egyetemes kölcsönhatása, amelynek legfontosabb megnyilvánulása az, hogy bármilyen anyagi test, bármelyik más anyagi testre a két test tömegével egyenesen, kölcsönös távolságuk négyzetével forditottan arányos vonzóerőt fejt ki.

H

Harmónia /görög/: összhang, az egész részeinek arányos egybeilleszkedése.

Hatalom: döntések meghozatalának rendje. Személyek vagy társadalmi csoportok magatartásuk, viselkedésük befolyásolása. A hatalom által hozott döntések érvényesitésének eszközei:

1. A kényszer. A hatalom alá vont személyeket erőszakkal arra késztetik, hogy alárendeljék magukat a döntésnek.
2. A javakkal való manipulációja. Javak nyujtása vagy megvonása utján biztositják a döntéseknek megfelelő engedelmeskedést.
3. A tekintély. Ezt az előző kettő idézi elő.

A hatalmat megtaláljuk minden társadalmi rendszerben. Osztálytársadalom kialakulásával a hatalom osztályjelleget nyer, politikaivá válik. A hatalom segitségével egyik osztály elnyomja a másikat, vagyis az uralkodó osztály döntéseit rákényszeriti az elnyomott osztályra. A hatalom, amikor politikai jelleget ölt, a társadalomtól elkülönült, intézményesitett szervezetté válik. Ezt nevezzük államhatalomnak.

Hazafiság /patriotizmus/: társadalmi és erkölcsi alapelv, amely az embereknek saját országukhoz való viszonyát jellemzi. Ez a viszony lehet pozitiv és negativ. A hazához való pozitiv viszony a hazaszeretetben fejeződik ki. A hazaszeretet magában foglalja az ország érdekeivel, a haza sorsával való törődést, a hazához való hüséget, együttérzést a néppel, a haladó hagyományok tiszteletét, a szülőföldhöz való ragaszkodást.

Heterogén /görög/: egymástól elütő, különböző részekből álló.

Hierarchia /görög/: rangsor.

Hipotézis /görög/: feltevés. A tudományos gondolkodásban olyan tétel, amelyet még tapasztalatilag, vagyis a gyakorlat segitségével nem igazoltak, amelynek helyessége azonban valószinü.

Hit: valamely jelenség igaz voltának bizonyitás nélküli elismerése. Vallási értelemben az isteni kinyilatkoztatásokba vetett bizalom, ezek fenntartásnélküli elfogadása. Köznapi értelemben az olyan tudományos követ-

keztetésekbe vetett meggyőződés, amelyeket az adott időben még nem lehet bizonyitani. Az ilyen hit a már elért és a gyakorlatban kipróbált tudásra épül.

Humanizmus /latin/: emberiesség. Világnézeti, erkölcsi elv, amely az ember képességeinek, személyes szabadságának, emberi méltóságának teljes kibontakoztatását követeli. Felfogása az, hogy az embernek joga van a boldogságra, hogy a társadalom végső célja az ember szükségleteinek és érdekeinek kielégitése.

I

Idea /görög/: eszme, gondolat /Lásd: eszme/

Idealizmus: filozófiai irányzat, amely ellentétben a materializmussal nem az anyagot, hanem a szellemet tartja elsődlegesnek. Ez közel viszi a valláshoz, mely szerint a világot egy szellem, isten teremtette.
Az idealista filozófiának két fő irányzata, csoportja van:

1. Az objektiv idealizmus, amely elsődlegesnek, vagyis a világ alapjának az anyagi világtól független szellemet teszi meg.

2. Szubjektiv idealizmus, amely elsődlegesnek, a világ alapjának az egyéni tudatot teszi meg.

Ideál /görög/: eszmény, eszménykép, példakép, a tökéletesség mintaképe.

Idegrendszer: a többsejtü állatokban / az emberben is/ az ingerületek /lásd: ingerület/ vezetésére és feldolgozására kialakult szerv-rendszer. Az ingerek felfogását és az ingerület képzését a neuronokból /neuron = idegsejt/ felépülő idegrendszer végzi.

Ideológia /görög/: eszme, gondolat. A társadalomról alkotott bizonyos emberi közösség kollektiv tudása, amely az ember társadalmi tájékozódásának alapvető eszköze. A nem ideológikus tudástól /természettudomány/ abban különbözik, hogy nem egységes az egész emberi nem számára. Kifejezésre jut benne a társadal-

mi osztályok érdeke, célja. Osztálytársadalomban különböző ideológiák léteznek, amelyek szembenállnak, harcolnak egymással. Az ideológiai jellegü tudatformák: a világnézet, az erkölcs, a vallás, a jog, a müvészet, a filozófia, a politikai gazdaságtan, a történelemtudomány stb.

Indeterminizmus: a determinizmus ellentéte /lásd: ott/ mely tagadja a meghatározottság objektiv létét.

Individualizmus /latin/: oszthatatlan, egyed. Erkölcsi alapelv, amely azt állitja, hogy az egyén teljesen önálló, a társadalomtól függetlenül képes meghatározni saját erkölcsi törvényeit, az egyén önmaga alkotja erkölcsi normáit, alapelveit. Az individualizmus az erkölcsöt az egyes ember magánérdekeiből vezeti le. Társadalmi alapja a magántulajdon, amely elkülöniti az embereket a társadalomban, s a társadalmi és egyéni érdek ellentétéhez vezet. Az individualizmus ma a szocialista kollektivizmus elve ellen irányul, azzal a rágalommal illeti a szocialista társadalmat, hogy csorbitja a személyiség szabadságát és tagadja az egyéniség szerepét.

Intervallum /latin/: köz. Két adott szám közötti számok halmaza vagy időköz: az időnek két határpont közé eső része.

Intézmények: a különböző embercsoportok érdekeinek és akaratának szervezetben /szervezet: lásd ott/ megnyilvánuló kifejeződése. Az intézmények tehát érdekszervezetek. Az intézményeket többféle alapon lehet osztályozni. Felosztható például állami és nem állami intézményekre, állami pl. államszervezet, iskolák stb., nem állami pl. párt, szakszervezet, egyház stb. Felosztható gazdasági, politikai és ideológiai intézményekre. Gazdasági: Tervhivatal, Statisztikai Hivatal stb. Politikai: párt, állam, tömegszervezetek stb. Ideológiai: müvelődési intézmények.

Imperializmus: a kapitalizmus fejlődésének legfelső és utolsó foka, amely a XIX. sz. végén - a XX. sz. elején kezdődött. Az I. elméletét Lenin "Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" c. müvében /1916/ fejtette ki rendszerezve és részletes formában. Öt fő ismérvét emelte ki. Ezek a következők: 1. a termelés és a tőke koncentrációjának magas fejlettségi foka, amely monopóliumok kialakulásához és ezeknek a

kapitalista államok gazdasági életében betöltött döntő szerepéhez vezet; 2. a monopolista banktőke egybeolvadása a monopolista ipari tőkével, s igy a finántőke, a finánc oligarchia létrejötte; 3. a tőkekivitel jelentőségének növekedése, ellentétben az árukivitellel; 4. a monopolizálás folyamatainak eredménye a hatalmas nemzetközi monopóliumok kialakulása, amelyek gazdaságilag felosztják egymás között a világot; 5. a világ területi felosztásának befejeződése a legnagyobb kapitalista hatalmak maroknyi csoportja között. A monopolkapitalizmus szakaszába lépve a kapitalizmus rothadó, élősdi kapitalizmussá válik. Ezt az időszakot Lenin a szocialista forradalom előestéjeként jellemzi.

Indukció: a logikában a következtetés egyik tipusa; szélesebb értelemben kutatási módszer. Az I. elméletének kérdéseivel már Arisztotelész munkáiban találkozunk, de nagyobb figyelmet a XVII-XVIII. századi empirikus természettudomány megjelenése óta forditanak erre az elméletre. Az I. mint kutatási módszer a jelenségek kisérleti tanulmányozásának az az utja, amelyen haladva egyes tényektől jutnak el általános tételekhez, tehát az egyes tények szinte rávezetnek az általános tételre. A reális megismerésben az I. mindig egységben jelentkezik a dedukcióval. A dialektikus materializmus szerint sem az I., sem a dedukció nem önmagában elegendő, egyetemes módszer; ezek a valóság dialektikus megismerésének szorosan összefüggő és egymást feltételező mozzanatai, s ezért helytelen akár az egyik, akár a másik szerepének egyoldalu eltulzása.

Irracionalizmus /latin/: idealista filozófiai irányzat, amely tagadja az észnek, a tudománynak az igazság megismeréséhez való jogát. Az irracionalizmus szerint az ész képtelen a világot felfogni, megismerni, erre csak az ösztön, a hit, a vak tudattalan erők képesek.

Ismeretelmélet /gnoszeológia/: a filozófia fontos része, amely az embernek a valóság megismerésére való képességével, a megismerési folyamat általános törvényszerüségeivel, a megismerés forrásaival, formáival és módszereivel, az igazsággal és elérésének utjaival foglalkozik. Az ismeretelmélet kiindulópontja a fi-

lozófia alapkérdésének megoldása. A materialista ismeretelmélet a külső világ objektív voltának elismeréséből és megismerésének lehetőségéből indul ki. A marxista filozófia felismerte a társadalmi gyakorlat döntő szerepét a megismerésben, valamint tudatosan alkalmazta a dialektikát a megismerés elvi problémáinak elemzésére. A természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényeit feltáró materialista dialektika nyujtja az egyetlen tudományos ismeretelméletet.

Ipari forradalom - forradalom a termelési technikában, amely abban fejeződött ki, hogy a kézi munkát gépesitett munka váltotta fel; átmenet a tőkés termelés gyári rendszerére, amely a tőkés viszonyok győzelmét hozta. Az ipari forradalom legfontosabb társadalmi és gazdasági eredménye az volt, hogy a kapitalizmus mint társadalmi-gazdasági alakulat megerősödött.

Itélet: kijelentő mondat formájában kifejezett gondolat, amelyben tárgyakról, jelenségek összefüggéseiről fogalmak /fogalmak: lásd ott/ összekapcsolása révén állitunk, vagy tagadunk valamit.

J

Jelenség: a tárgyak, dolgok sokféle, külső, változó, érzéki uton közvetlenül felfogható tulajdonságainak és viszonyainak összessége. Külső forma, amelyben a dolgok belső természete, azaz tartalma megnyilvánul. Pl. a kapitalizmusban az osztályellentét, a sztrájkokban, tüntetésekben, bojkottban stb.-ben mint jelenségekben nyilvánul meg.

Jellem: az egyénre jellemző lelki tulajdonságok összessége. Az ember cselekedeteiben nyilvánul meg. A jellemet alkotó tulajdonságok, vagyis jellemvonások néhány fő csoportja a következő:

1. Általános jellemvonások, amelyek minden cselekedetünkben egyforma jelentőséggel megnyilvánulnak. Ilyenek pl.: a becsületesség, fegyelmezettség, igazságszeretet, következetesség stb.

2. Más emberekkel szemben tanusitott magatartásunkban kifejeződő jellemvonások. Például: nyiltság, udvariasság vagy ezek ellentéte: zárkózottság, figyelmetlenség stb.

3. Saját értékünkhöz való viszonyt tükröző jellemvonások, pl.: szerénység, elbizakodottság, önzés stb.

4. A munkához való viszonyunkkal összefüggő jellemvonások: munkaszeretet, lelkiismeretesség a munkában, kezdeményezés, szorgalom, lustaság, felületesség stb.

A jellem életünk során fejlődik ki. A társadalmi környezet, a nevelés utján alakitható. A jellem kialakulásában fontos szerepe van a világnézetnek. A világnézet szilárd eszmeiséget ad az embernek. A szilárd eszmeiség teszi lehetővé, hogy az ember cselekedeteit ne csak muló, esetleg önző egyéni célok vezéreljék, hanem a nagyobb közösség céljaival, a jövővel is összefüggjön.

Jelenségek egyetemes összefüggése: a világ egyik legáltalánosabb léttörvénye, amely az összes tárgyak és jelenségek egyetemes kölcsönhatásának eredménye és megnyilvánulása. Kifejezi minden rendszer összes elemeinek és tulajdonságainak belső strukturális egységét, valamint azt a végtelenül sokféle kapcsolatot, amely bármely adott rendszert más környező rendszerekhez vagy jelenségekhez füz. A jelenségek egyetemes összefüggése folytán a világ nem a jelenségek kaotikus tömkelege, hanem a mozgás egységes törvényszerü világfolyamata. A jelenségek közötti összefüggést nem szabad csupán a testek fizikai kölcsönhatására korlátozni. Az anyag progressziv fejlődése és egyre magasabb szervezettségü formákra való átmenete arányában egyre bonyolultabbakká válnak a testek kölcsönös kapcsolatának formái is, minőségileg uj mozgásformák jelennek meg. Ezzel a törvényszerüséggel találkozunk a társadalom fejlődésében is, ahol a termelési módban végbemenő haladással és a civilizáció fejlődésével mind bonyolultabbakká válnak mind az egyes emberek, mind az államok közti kapcsolatok, egyre sokrétübbekké a politikai, gazdasági, ideológiai stb. viszonyok.

K

Karrierizmus: negatív erkölcsi tulajdonság, az olyan ember magatartását jellemzi, aki egész társadalmi tevékenységét érvényesülésének rendeli alá, s csak annyiban kész eleget tenni á vele szemben támasztott követelményeknek, amennyiben ez egyéni érvényesülését előmozditja. A karrierizmus az egoizmus /lásd ott/ egyik megnyilvánulása, de képmutató módon a közügy odaadó, önzetlen szolgálatának álarcában lép fel.

Kategória /görög/: a filozófiában a legáltalánosabb fogalom vagy másszóval alapfogalom, amely a valóság jelenségeinek legáltalánosabb és leglényegesebb tulajdonságait, oldalait, viszonyait tükrözi vissza. Ilyen kategóriák pl.: anyag, tudat, mozgás, tér, idő, ellentmondás, minőség, törvény stb.

Kémia, vegytan: az atomok molekulákká vagy nagyobb atomcsoportokká egyesülésével és ezek bomlásával, valamint belső átalakulásával foglalkozó természettudomány.

Képesség: olyan lelki tulajdonságok összessége, amelyek alkalmassá teszik az embert meghatározott fajtáju hasznos tevékenységre. Minden képesség valamire való képesség, pl. zenei, irói, müszaki stb. képesség. A képesség nem velünk született tulajdonság. Az emberrel csak bizonyos adottságok születnek, amelyeket tanulással lehet kifejleszteni. Nem lehet pl. nagy zeneszerző abból, aki ugyan jó zenei adottságokkal született, de nincs lehetősége az összhangzattant megismerni.

Képzet: a valóság tárgyainak és jelenségeinek érzéki, szemléleti általánositott képe, amelyet az ember akkor is megőrizhet és felidézhet, amikor a tárgyak és jelenségek nincsenek jelen, közvetlen nem hatnak érzékszerveinkre. Például az Erzsébet hidat vagy saját lakását az ember akkor is fel tudja idézni, ha az a maga tárgyi valóságában nincs jelen. A képzet alapja az emlékezés.

Képzelet /fantázia/: az emberi tudatnak az a képessége, hogy a már érzékelt, ismert dolgok felhasználásával olyan uj érzéki vagy gondolati képet alkot, amelynek eredetije a valóságban nem létezik. Például egy regény a valósá-

gos emberi cselekvésből kiindulva, az alkotó irói fantázia segitségével olyan történetet alkot, amely a valóságban ugy nem zajlott le.

Kispolgár: szükebb értelemben a kapitalizmusban levő kisárutermelők és kiskereskedők rétege, akik kis magántulajdonnal rendelkeznek, személyes munkájukból és nem idegen munkaerő kizsákmányolásából élnek. Közbülső, átmeneti helyzetet foglalnak el a kapitalista társadalom két alapvető osztálya: a tőkésosztály és a munkásosztály között.
Tágabb értelemben a kispolgársághoz sorolunk egyéb közbülső rétegeket is, pl. alkalmazottak, szabadfoglalkozásuak, amelyek kispolgári életszinvonalon élnek.
A kispolgár osztályhelyzetéből következik politikai és eszmei ingadozása: mint tulajdonos a tőkésosztályhoz huz, mint dolgozó a munkásosztályhoz érzi magát közel.
A burzsoázia befolyása alatt kialakult kispolgári ideológia a tőkés magántulajdon védelmének szolgálatában áll, ugyanakkor - a kispolgárság ingadozásából következik - erősen szélsőséges. A munkásmozgalomban a kispolgári szélsőség mint álbaloldaliság, szektásság és mint reformizmus, revizionizmus jelentkezik.
Erkölcsi téren a kispolgáriság egy meghatározott életfelfogást, gondolkodásmódot jelent: az életcéloknak, az érdekeknek az egyéni boldogság elérésére való leszükülését /nyárspolgári boldogság/. A kispolgárt az "alacsonyabb" társadalmi rétegekhez tartozó emberek dölyfös megvetése, a cim és rangkórság, szolgai alázat a társadalom "felsőbb rétegei" előtt, a képmutatás, a más magánügyeibe való vájkálás, a közönséges és sekélyes izlés, mások majmolása, a külsőségek jellemzik.
A kommunista erkölcs elitéli a kispolgáriság minden megnyilvánulását.

Klasszikus /latin/: első osztályba tartozó. Elsőrangu, általánosan elismert, példaképnek tekintett, örökbecsü, utolérhetetlen.

Kollektiv /latin/: közös, együttes.

Kommunizmus /latin/: közös, közösségi. A kapitalista társadalmat felváltó termelési mód.

Kompromisszum /latin/: kölcsönös engedményekkel járó megegyezés.

Koncepció /latin/: felfogás, nézőpont, elgondolás, ötlet.

Konfliktus /latin/: összeütközés, harc, küzdelem.

Konformizmus /latin/: minden rendszer kiszolgálása, elvtelen alkalmazkodás.

Konkrét /latin/: tényleges, kézzelfogható, valóságos, érzékelhető, nem absztrakt.

Konstatálni /latin/: megállapitani, kijelenteni.

Konvencionalizmus /latin, konvenció = megegyezés szóból/: filozófiai nézet, amely szerint a tudományos elméletek nem az objektiv világot tükrözik, hanem a tudósok önkényes megegyezésének eredményei. A konvencionalizmus szerint igaz az amiben az emberek megegyeznek.

Konzekvencia /latin/: következmény.

Konzervativ /latin/: maradi, minden ujitással szemben ellenséges.

Kritérium /görög/: 1. megkülönböztető ismérv; 2. próbakő.

Kapitalizmus - olyan társadalmi rend, amelyben a termelési eszközök tulnyomó többsége egyes tőkések vagy tőkés egyesülések maroknyi csoportjának tulajdonában van, a dolgozók nagy többsége pedig termelési eszközök hiján rákényszerül, hogy eladja munkaerejét, amelynek kizsákmányolása révén a tőkések profithoz jutnak. A kapitalizmus az ember kizsákmányolásán alapuló utolsó társadalmi-gazdasági alakulat.

Kapitalizmus általános válsága - az egész tőkés világrendszer válsága, amely a mai burzsoá társadalom gazdasági és politikai életének minden oldalára kiterjed. A kapitalizmus általános válsága "a kapitalizmus általános összeomlásának és a szocialista társadalom születésének" időszaka.

Kapitalizmus fő /alapvető/ ellentmondása - a termelési folyamat társadalmi jellege és az elsajátitás magántőkés formája közötti ellentmondás. A kapitalizmus fő ellentmondása a munka és a tőke közötti ellentmondást, a szüntelenül fejlődő termelőerők és a tőkés termelési viszonyok közötti ellentmondást fejezi ki.

Kapitalizmus gazdasági alaptörvénye - az értéktöbblettörvény. A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye, amelyet Marx fedezett fel, meghatározza a tőkés alakulat egész fejlődését. Az értéktöbblet szerzése: a tőkés termelés inditóoka, mozgatója.

Kultúsz /latin/: valakinek vagy valaminek a tulzott tisztelete.

L

Látszat: a dolgok lényegének, pontosabban a lényeg valamely oldalának külsőleges, érzékszerveink számára közvetlenül adott megnyilvánulása.

Lehetőség és valóság: az objektiv világ dialektikus fejlődését, a tárgyak keletkezésének és fejlődésének különböző fokait, szakaszait tükröző kategóriák. A lehetőség a fejlődésnek a létező jelenségekben rejlő objektiv tendenciáját, valamely objektum /tárgy, jelenség/ keletkezéséhez szükséges feltételek meglétét vagy legalábbis a keletkezését kizáró tényezők hiányát fejezi ki. Valóságnak nevezünk minden olyan objektumot /tárgyat, állapotot, folyamatot, helyzetet/, amely valamely lehetőség megvalósulásának eredményeként már létezik.

Lelkiismeret: az egyén képessége az önvizsgálatra, arra, hogy önállóan megfogalmazza a maga számára az erkölcsi kötelezettséget, megkövetelje magától e kötelezettségek teljesitését és elvégezze saját tettei önértékelését. A lelkiismeretben az egyén öntudata fejeződik ki, az, hogy a társadalom iránt milyen felelősséget érez. A lelkiismeret pozitiv erkölcsi tettek esetén az elégedettség, negativ erkölcsi tettek esetén a lelkifurdalás érzésében jelentkezik. A lelkiismeret társadalmi eredetü, az ember életkörülményei és neveltetése határozzák meg.

Lényeg: az adott dolog értelme, tartalma, az, ami a dolog önmagában, amiben különbözik minden más dologtól és a különféle körülmények hatása alatt változékony állapotaitól. A L. a tárgy, a dolog legmélyebb, legtartósabb tulajdonságainak és viszonyainak összessége, amely meghatározza létrejöttét, jellegét és fejlődésének irányát.

Lényeg és jelenség: filozófiai kategóriák, amelyek a valóság minden objektumára szükségszerüen jellemző oldalakat tükrözik. A lényeg a tárgy legmélyebb, legtartósabb tulajdonságainak és viszonyainak az összessége, amely meghatározza létrejöttét, jellegét és fejlődésének irányát. A jelenség a tárgy sokféle, külső, változó, érzéki uton közvetlenül felfogható tulajdonságainak és viszonyainak az összessége, a lényeg megnyilvánulásának, megjelenésének a módja.

Lét: Filozófiai fogalom a tudattól függetlenül létező objektiv világ, az anyag jelölésére. A társadalomra vonatkoztatva a "társadalmi lét" kifejezés használatos.

Létezés: a változó dolgok egész sokfélesége összefüggéseikben és kölcsönhatásaikban.

Logika /görög/: a helyes gondolkodás törvényeivel és szabályaival foglalkozó tudomány.

M

Makró /görög/: összetett szavak előtagjaként használatos, a vele összetett fogalom /szó/ nagy méretét jelöli. Pl. makrocsoport =nagycsoport: osztály, nemzet, nép.

Materializmus /latin, anyag szóból/: anyagelvüség. A filozófia egyik alapvető irányzata, amely egyedül tudományos filozófia, merőben ellentétes az idealizmussal. A materialista filozófia az anyag elsődlegességét és a tudat másodlagosságát vallja, ami azt jelenti, hogy az anyagi világ örök, időben és térben végtelen. A tudatot az anyagi világ termékének tekinti és a világ megismerhetőségét hirdeti.

Mechanika /görög, találékony szóból/: a fizikának legrégibb és ma is jelentős ága. Az anyagi testek egymáshoz képesti helyváltoztatásával, a mozgás, illetve a nyugalmi állapot törvényeivel foglalkozik.

Megismerő alany /ismeretelméleti fogalom/: a megismerést végző, az emberi megismerésnél a megismerést végző ember.

Meghatározás: lásd - definició.

Metafizika /görög/: fizika utáni. 1. Olyan filozófia elnevezése, amely a létező világ felett álló, az érzékszervek számára hozzáférhetetlen, csak az ész által megismerhető dolgokkal foglalkozik. Ilyen filozófia pl. az objektiv idealizmus /lásd - ott/. 2. A kifejezés másik értelme: a megismerés a gondolkodás egyoldalu, antidialektikus módszere. A metafizikus gondolkodás a dolgokat, jelenségeket, véglegesnek, változatlannak, egymástól függetlennek, ellentmondás-mentesnek tekinti, tagadja a fejlődést.

Mikro /görög/: összetett szavak előtagjaként használatos, a vele összetett fogalom /szó/ kicsiny voltát jelöli. Pl. mikro-csoport = kiscsoport: család, tanulócsoport, baráti kör stb.

Misztikus /görög/: titokzatos, rejtélyes, természetfeletti, az ember számára felfoghatatlan.

Modell /olasz/: 1. minta; 2. a kutatandó tárgy vagy jelenség megkonstruálása a hasonlósági törvény szerint. A modellt felhasználják az eredetiben végbemenő folyamatok elemzésére. Ilyen modellt lehet pl. megalkotni a kapitalizmus osztályviszonyairól. E modell segitségével el lehet dönteni melyik országban van kapitalista rendszer. Ahol pl. nincs burzsoázia és proletariátus, ott nem beszélhetünk kapitalizmusról.

Módszer: valamilyen cél elérése érdekében alkalmazott eljárás, meghatározott módon rendezett tevékenység. A módszerek rendkivül sokfélék lehetnek, minden tudomány a maga területén sajátos módszerrel dolgozik. Pl. a fizikának alapvető módszere a kisérlet, a csillagászat ugyanezt már nem alkalmazhatja, itt a fő módszer a megfigyelés stb. A sajátos módszerek mellett - mivel az objektiv világnak és az emberi gondolkodásnak közös, egyetemes törvényei is vannak - van általános módszer is. Ilyen általános módszer a dialektikus módszer, amelyre minden tudománynak szüksége van.

Molekula /latin, tömegecske szóból/: az anyagnak az a legkisebb része, amely még megőrzi az anyag kémiai tulajdonságait. A molekulák atomokból állnak: az elemek azonos, a vegyületek különböző atomokból. A

molekulák atomjait különböző erők tartják össze /kémiai kötés/.

Monizmus /görög, egyetlen szóból/: filozófiai tanitás, amely a világ alapjául egyetlen elvet ismer el. Van materialista és idealista monizmus. A materialisták a világ alapjának az anyagot ismerik el, az idealisták minden létező alapjának a szellemet, az eszmét tekintik.

Morál /latin/: erkölcs.

Motiváció /latin/: indité. Az ember erkölcsi cselekedeteinek inditéka.

Munka: az ember és az őt környező természet között végbemenő folyamat, amelyben a munkaeszközökkel felszerelt és a termelésben jártas ember a természet tárgyait megváltoztatja, szükségletei kielégitésére alkalmassá teszi. A munkafolyamat fő elemei:

1. Az ember céltudatos tevékenysége.
2. A munka tárgya /a természet/, amit az ember átalakit.
3. A munka eszköze /szerszámok, gépek/ amellyel az ember a munka tárgyát szükségletei kielégitésére alkalmassá teszi.

A munka a társadalom létezésének legfontosabb feltétele. Az ember a munka révén emelkedett ki az állatvilágból. A legfőbb ismérv, ami az embert az állattól megkülönbözteti éppen az, hogy saját létfeltételeit termeli.

Müvészet: a társadalmi tudat egyik formája, amely az objektiv valóságot sajátos formában tükrözi. Mig a tudomány tükröző formái a fogalmak, kategóriák, törvények és elméletek, ezzel szemben a müvészet a valóságot érzékileg, képi formában ragadja meg. A tudomány kifejező formája általános /pl. törvény/ a müvészet viszont a lényeget egyedi formában tükrözi. A müvészi tükrözés nem egyszerüen csak a valóság regisztrálása, hanem az élet formáinak ujjáteremtése. A valóság csak minta, analógia. A müalkotásnak nem a valóságnak kell megfelelni, hanem azoknak az összefüggéseknek, amely valószerüvé teszi.
A müvészet ágai: az épitészet, iparmüvészet, festészet,

szobrászat, grafika, zene, táncmüvészet, irodalom, szinmüvészet, filmmüvészet.

N

Nacionalizmus /latin, náció = nemzet szóból/: a nemzeti kérdés burzsoá felfogásán alapuló politika és ideológia. Lényege: tagadja az osztályérdeket, feltételezi az általános nemzeti érdeket, saját nemzetét, más nemzetek fölé helyezi. Szerepe a történeti fejlődéstől és az adott társadalmi viszonyoktól függően különböző. A kapitalizmus kialakulása idején lényegében pozitiv szerepet töltött be, mert elősegitette a nemzetek és a nemzeti öntudat kialakulását. Később, főleg az imperializmus korában reakcióssá válik, mert az imperialista burzsoázia az osztályellentétek tompitására /nemzeti egység áljelszava/ más népek és nemzetek leigázására, gyarmatositásra használja fel. Korunkban már csak a nemzeti felszabaditó mozgalmakban játszhat pozitiv szerepet.

Nemzet: Az emberek történelmileg kialakult tartós közössége, amely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultura közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak közössége alapján keletkezett. Történelmi kategória, amely a kapitalizmus kialakulásának viszonyai között keletkezett.

Népi demokrácia: a proletárdiktatura egyik formája, amely visszatükrözi "a szocialista forradalom fejlődésének sajátszerüségét az imperializmus gyengülésének viszonyai között, és az erőviszonyoknak a szocializmus javára történt megváltozását. Ebben a formában kifejeződtek az egyes országok történelmi és nemzeti sajátosságai is."
A népi demokratikus forradalmak sikeres fejlődése eredményezte a népi demokrácia kialakulását a kelet-európai országokban és néhány ázsiai országban. A népi demokratikus forradalmak fejlődésében nagy jelentősége volt a földreformnak, amely felszámolta a feudális maradványokat és megerősitette a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségét. A mélyreható demokratikus átalakulás megva-

lósulása tette lehetővé a forradalmak átnövését a szocialista forradalomba. Ennek megfelelően a népi demokrácia, amely eredetileg a nép demokratikus diktatúrájaként jött létre, a proletárdiktatura funkcióit kezdte betölteni.

Népesedés: a társadalom állandó és szükségszerü jelensége, a társadalom tagjainak számbeli növekedése. Minden egyes társadalmi-gazdasági alakulatnak megvannak a maga sajátos, történetileg átmeneti népesedési törvényei /a kapitalizmusra pl. a relativ tulnépesedés a jellemző/.

Népesség: egy adott területen élő emberek összessége. A népesség növekedése a társadalom egyik anyagi előfeltétele. A népesség kategóriája két oldalból összetevődő egységet tükröz. Az egyik: a Népesség társadalmi-gazdasági oldala - a népesség mint a társadalom tagjainak, vagyis egymással meghatározott társadalmi viszonyokban álló embereknek összessége; a másik: a természeti-biológiai oldala - vagyis a népesség mint biológiai egyedek összessége.

O - Ö

Objektiv: az objektumhoz tartozó vagy az objektum által meghatározott. A reális objektumokra alkalmazva ez a fogalom azt fejezi ki, hogy a tárgyak, sajátosságok és viszonyok rajtunk kivül és tőlünk függetlenül léteznek.

Objektiv idealizmus: az idealizmus egyik alapvető formája. Az objektiv idealizmus szerint a szellem az elsődleges, az anyag másodlagos, származékos.

Objektiv igazság: filozófiai kategória az emberi ismeret azon tartalmának jelölésére, amely független a szubjektum akaratától és óhajaitól.

Objektiv valóság: az egész anyagi világ a maga teljességében, valamennyi formájában és megnyilvánulásában.
Az objektiv valóság fogalma, viszonylagos. A szubjektumhoz viszonyitva az objektiv valóság mindaz, ami a tudaton kivül létezik és a tudatban visszatükröződik. De a szubjektum, tudatával együtt, maga is objektiv valóság más

emberekhez viszonyitva. A világra vonatkozó egyéni szemlélettől elvonatkoztatva azt mondhatjuk, hogy az objektiv valóság megegyezik a realitással általában.

Osztály /a logikában/: valamely ismérv vagy ismérvek szerint kiválasztott tárgyak véges vagy végtelen halmaza, amely egészet alkot.

Osztályharc: olyan osztályok közötti harc, amelyeknek érdekei összeegyeztethetetlenek vagy ellentmondanak egymásnak. A marxizmus-leninizmus az osztályharc tudományos magyarázatát adja. Kimutatja, hogy az osztályharc az antagonisztikus osztályokra bomlott társadalom fejlődésének hajtóereje. Bebizonyitja, hogy a polgári társadalomban az osztályharc szükségszerüen a proletariátus diktaturájához vezet, melynek célja az osztályok megszüntetése: az osztály nélküli kommunista társadalom megteremtése. A proletariátus osztályharcának alapformái a gazdasági, a politikai és az ideológiai harc.

Osztályok: /a társadalomban/ "Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való /nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzitett/ viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdonithatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük."
Az osztályok történelmi képződmények: a társadalmi termelés meghatározott fejlődési periódusaiban léteznek. Az osztályokat a társadalmi munkamegosztás fejlődése és a termelési eszközök magántulajdonának kialakulása hivta életre. Minden társadalomban az alapvető osztályokon kivül - ezek a rabszolgatársadalomban a rabszolgatartók és a rabszolgák, a feudalizmusban a földesurak és a jobbágy-parasztok, a burzsoá társadalomban a tőkések és a proletariátus - vannak nem alapvető osztályok is; ez utóbbiak léte vagy a régi termelési mód maradványai /pl. a burzsoá

társadalomban a parasztság/, vagy az uj termelési mód megszületésével függ össze /pl. a feudalizmus méhében megszülető burzsoázia/. A társadalom osztályokra tagozódása csak a szocialista forradalom eredményeként szünhet meg, az uralkodó, kizsákmányoló osztályok felszámolása, a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése és társadalmi tulajdonnal való felváltása utján.

Önmozgás: olyan mozgás, amelynek forrása, oka magában a mozgó dologban van. Az önmozgás koncepciója kezdettől fogva szemben állt a "külső lökés"-nek, mint a természetben végbemenő változások egyetlen lehetséges okának koncepciójával. A filozófia történetében az önmozgás kategóriájának kialakulása és fejlődése összefüggött egyfelől a világegyetem "alapelvének", a világfolyamatok "ősokának" kérdésével, másfelől a fejlődés valóságos folyamatainak magyarázatával kapcsolatos nehézségekkel. A materialisták a mozgást magára a természetre jellemző erőkből és tulajdonságokból igyekeztek megmagyarázni.

P

Passziv /latin/: nem tevékeny, tétlen.

Pluralizmus /latin/: a monizmussal ellentétes felfogás, mely szerint a világ nem magyarázható egyetlen elvből, mert sok egymástól elszigetelt, egymásra vissza nem vezethető létező van.

Polarizáció /görög-latin/: sarkosodás, ellentétes álláspontok, csoportok kialakulása.

Politika /görög/: az állam ügyeiben való részvétel, az állam irányitása, az állam tevékenységi formáinak, feladatainak a meghatározása. A politika körébe tartoznak az államberendezésnek, az osztályok igazgatásának, az osztályok vezetésének, az osztályharcnak, a pártharcnak stb. kérdései. A politikában az osztályok érdekei fejeződnek ki. A politika sokoldalu tevékenység, felosztható bel- és külpolitikára, a

belpolitikán belül megkülönböztethetünk gazdaságpolitikát, szövetségi politikát, müvelődéspolitikát, egészségügyi és szociálpolitikát stb.

Prakszis /görög/: gyakorlat.

Probléma /latin/: megoldásra váró elméleti vagy gyakorlati feladat.

Program /görög/: 1. köznapi értelemben időbeosztás, müsor, munkaterv; 2. politikai pártok, társadalmi szervezetek, vagy kormányok céljainak, feladatainak kifejtése, gyakran nyilatkozat formájában.

Progresszív /latin/: 1. haladó, élenjáró; 2. fokozatos, fokról-fokra növekvő.

Proletár /latin/: nincstelen, termelési eszközökkel nem rendelkező.

Pszichológia /görög/: lélektan, a lelki jelenségek, folyamatok vizsgálásával foglalkozó tudomány.

Proletariátus: a kapitalista társadalom egyik alapvető osztálya, amely meg van fosztva a termelési eszközök tulajdonától és munkaerejét kénytelen eladni létszükséglete biztositása érdekében. A P. a feudális társadalom méhében alakult ki. A kapitalizmus fejlődésének velejárója a kisárutermelés hanyatlása, a parasztok és kézmüvesek tönkremenetele, akik a P. soraiba kerülnek. A P. osztályöntudata az osztályharcban érlelődik, a burzsoázia elleni harcban hozza létre saját szervezeteit /a kommunista vagy munkáspártokat, a szakszervezeteket stb./. A P. a kapitalista társadalom egyetlen valóban forradalmi osztálya, a kommunista ideológia hordozója, amely feladatának tekinti a szocialista forradalom utján a burzsoá rend megdöntését és a politikai hatalom kivivását. Fő célja: a szocialista és kommunista társadalom felépitése.

Proletárdiktatura: a proletariátus államhatalma, amely a tőkés rendszer megszüntetése és a burzsoá államgépezet szétzuzása eredményeképpen jön létre. A P. alkotja a szocialista forradalom fő tartalmát, ez győzelmének elengedhetetlen feltétele és legfőbb eredménye. Éppen ezért a P-ról szóló tanitás a marxi-lenini elmélet legfontosabb része. A P. nemcsak erőszakot és

főleg nem erőszakot jelent. Fő funkciója - konstruktiv, építőfunkció. A diktaturát a proletariátus arra használja fel, hogy megnyerje a dolgozók nagy tömegeit és bevonja őket a szocialista építésbe, hogy forradalmi átalakitásokat hajtson végre a társadalmi élet valamennyi területén: a gazdasági életben, a kulturában, az életformában, hogy kommunista szellemben nevelje a dolgozókat és felépitse az uj, osztály nélküli társadalmat. A P. a szocializmus felépitésének fő eszköze, győzelmének elengedhetetlen feltétele. Alapja és legfőbb elve a munkásosztály és a parasztság szövetsége, a munkásosztály vezetőszerepének biztositásával.

Proletár internacionalizmus: a világ proletárjainak és dolgozóinak nemzetközi szolidaritását kifejező ideológia, a munkásosztálynak és pártjának egyik alapvető ideológiai elve. A P.i. legfőbb követelményei: az egész szocialista tábor biztonságának védelme, a békeharc, a gazdaságilag elmaradott országok népeinek támogatása nemzeti gazdaságuk és kulturájuk fejlesztése érdekében. A proletár internacionalizmus szorosan összefügg a szocialista hazafisággal, a szocializmus és a szocialista világrendszer iránti odaadó hüséggel.

R

Realizmus /latin/: törekvés a világ valósághü ábrázolására.

Realizálódás /latin/: megvalósulás, valaminek a valósággá válása.

Redukció /latin/: visszavezetés, apasztás, csökkentés, egyszerüsités.

Reformizmus: a XIX. század második felében keletkezett opportunista irányzat a nemzetközi munkásmozgalomban, amely elutasitotta a proletárforradalmat, a kapitalista társadalom megjavitását reformok utján akarta megvalósitani, érintetlenül hagyva a kapitalizmus alapjait.

Relativ /latin/: viszonylagos.

Rendszer: egymással meghatározott összefüggésben levő elemek /alkotórészek/ egységes egészet képező halmaza. Ilyen rendszer pl. a társadalom, amely különböző részekből áll, /termelőerők, termelési viszonyok, alap, felépitmény stb./ e részek szervesen összefüggnek egymással.

Revizionizmus: a marxizmussal szemben ellenséges, de a marxizmus leplében fellépő áramlat a munkásmozgalomban. Elnevezését onnan kapta, hogy revizió alá veszi a marxizmus tanitását. A revizionizmus azt állitja, hogy a marxizmus egyes alapvető tételei elavultak /pl. a proletárdiktatura, a munkásosztály, a párt vezető szerepe/ s azzal a jelszóval, hogy a kor "követelményeihez" kell a marxizmust igazitani, a valóságban a burzsoázia érdekeihez igazitja. A revizionizmus nagy kárt okoz a munkásmozgalomnak, mert le akarja téríteni az imperializmus elleni harc forradalmi utjáról.

Revolució /latin/: forradalmi változás, minőségi ugrás.

S

Sejt: élő szervezetek testének különböző életmüködést végző, mikroszkópikus nagyságrendü, alaki, élettani és fejlődéstani egysége. Minden sejtre az anyagcsere, ingerlékenység, alakváltozás, jellegzetes életmüködései jellemzők. Magasabb rendü élőlények a sejtek billióiból állnak. A sejtek munkamegosztás alapján történő együttmüködése a magasabb rendü élőlények hallatlan sokoldalúságát hozza létre.

Séma /görög/: 1. lényeges vonásokra korlátozódó, leegyszerüsitett ábrázolás; 2. egyéni elgondolás nélküli gépies gondolkodás.

Speciális /latin/: 1. különleges célu, rendeltetésü; 2. eltérő, magában álló /eset/.

Spekulativ filozófia: filozófiai tételek olyan rendszere, amelyet a tapasztalat mellőzésével épitettek fel. A spekulativ filozófus az "ész tiszta erejéből" indul ki, és

különféle spekulatív elveket alkot, amelyekkel igyekszik átfogni az egész objektív valóságot. Egyetlen spekulatív rendszer sem állta ki az idő próbáját, mert a valóság végső soron összehasonlíthatatlanul gazdagabbnak bizonyult a spekulatív filozófia bármely változatánál.

Spontaneitás: az olyan folyamatok jellemzője, melyeket nem külső hatások, hanem belső okok váltották ki; kezdeményező-kedv, belső indítékok hatására kialakult aktív cselekvési készség. A dialektikus materializmus az anyag specifikus tulajdonságának, önmozgása megnyilvánulásának tekinti a spontaneitást. A materialista dialektika álláspontjáról mutatott rá Lenin arra, hogy "a világban végbemenő minden folyamat "önmozgásában", spontán fejlődésében, eleven életében való megismerésének az a feltétele, hogy mint ellentétek egységét ismerjük meg." A spontaneitásnak az objektív világtól független és az ember nem determinált "szabad akaratként" értelmezett idealista felfogása tarthatatlan és nem egyezik meg a tudomány tényeivel.

Struktura: az egész, a rendszer részeinek és elemeinek törvényszerű, tartós kapcsolata és összefüggése. A struktura fogalmának pontos meghatározását a matematikai logikában az izomorfizmus fogalma segítségével adták meg. A struktura kategóriája szorosan összefügg a törvény, a forma, a szükségszerűség stb. rokonkategóriáival. A struktura a részek és az egész állandó változása ellenére változatlan marad, és csak akkor változik meg, amikor az egész minőségi változáson megy keresztül.

Sz

Szekta /latin/: azonos álláspontra helyezkedő, szorosan összetartó, szűk látókörű, a tömegektől elkülönült csoport. Lehet vallási vagy politikai.

Szektás: valamely politikai nézet szűk látókörű, türelmetlen, elvakult híve. A szektásság a munkásmozgalomban nagy kárt okoz, mert hívei elszakadnak a valóságtól, a tömegektől.

Szemléletesség: olyan nyelvi közlés, amely érzéki megjelenítéssel, megszemélyesitéssel tesz érthetővé elvont fogalmakat.

Szerves anyagok: a szén vegyületei. Többnyire csak négy elemből állnak: szénből, hidrogénből, oxigénből és nitrogénből. Az élő szervezeteket felépitő csaknem valamennyi vegyület e szerves anyagok közé tartozik.

Szimbólum /görög/: valamely gondolati fogalmat érzékeltető jel, jelkép. /Pl. a kommunista mozgalom ilyen szimbólumai: az ötágu vöröscsillag, a vörös zászló, a sarló és kalapács/.

Szociológia: a társadalomra és fejlődésének törvényeire vonatkozó tudomány.

Szolidaritás: kölcsönös segitség és támogatás, amely az érdekek közösségén és a közös célok elérésének szükségességén alapszik. Lehet: nemzetközi, nemzeti, osztály, párt, baráti, munkatársi stb. szolidaritás.

Szubjektum /személy/: a tevékeny, megismerő, tudattal és akarattal biró ember.

Szubjektiv idealizmus: lásd - idealizmus.

Szükséglet: a társadalomnak és tagjainak történelmileg változó igényei a társadalom által megtermelt anyagi termékek és kulturális javak iránt.
A szükségletek felosztathatók anyagi és szellemi szükségletekre. Anyagi szükségletek pl.: élelem, ruházat, lakás stb. Szellemi pl.: alap és általános müveltség megszerzése, szakképzés, müvészeti szükséglet stb. A szükséglet történelmileg változó. Pl. 1oo évvel ezelőtt a televizió mint szükséglet nem jelentkezhetett, hiszen nem is létezett, ma pedig már minden család reális szükségletévé vált.

T

Tapasztalat: a külvilág érzéki tükröződése /lásd: érzékelés/. A dialektikus materializmus szerint a tapasztalat

forrása az objektiv külvilág. A tapasztalat az emberi ismeretek alapja, mert a világról nyert ismeretek az érzékszervek utján lehetségesek. A szubjektiv idealizmus /lásd: ott/ tagadja, hogy tapasztalataink forrása az objektiv külvilág lenne.

Társadalom: a természettől elkülönült, de a munka révén vele mégis szoros kapcsolatban álló emberi együttélési és együttmüködési rendszer, szervezet, az emberek történelmileg változó termelési, politikai és szellemi viszonyainak rendszere. Az emberi lét sajátos formája, mely sajátosság abból áll, hogy az ember - ellentétben az állattal - saját létfeltételeit termeli, ezáltal önmagát és az egymás közötti kapcsolatokat is állandóan ujratermeli.

Társadalmi struktura /szerkezet/: az egymással összefüggő alkotórészek összessége. A társadalom /sematikusan/ a következő fő alkotórészekből áll.

1. A társadalom létezésének természeti feltételei: földrajzi környezet, a népesség, mint biológiai tényező.

2. A társadalom termelőerői: a munkaeszközök, /a technika/ a termelést végző ember, ügyességével, termelési tapasztalatával, tudásával.

3. A termelőerők által meghatározott munkamegosztás, tulajdonviszonyok, elosztási és csereviszonyok, összefoglalva: termelési vagy gazdasági viszonyok.

4. A gazdasági alapon felépülő csoportviszonyok, vagyis osztály és rétegtagozódás.

5. Az utóbbi kettőre felépülő politikai rendszer.

6. A társadalom tudatformái.

Társadalmi viszonyok: az emberek között kialakult és történelmileg változó, kölcsönös kapcsolatok. E kapcsolatok /viszonyok/ lehetnek: együttmüködési, ellentétes, alá és fölérendeltségi kapcsolatok. Ha érvényesülési területüket vizsgáljuk, akkor beszélhetünk az ember és a természet közötti viszonyról, termelési vagy gazdasági viszonyokról, politikai és ideológiai stb. viszonyokról.

Tartalom: azoknak az elemeknek /részeknek/ és tulajdonságoknak összessége, amelyek a tárgyak, objektumok létezését, fejlődését meghatározzák. A tartalom a dolgok létezési módja, minősége.

Technika /görög/: azoknak a munkaeszközöknek, /szerszámoknak/, továbbá termelési módszereknek és eljárásoknak az összessége, rendszere, amelyekkel az ember a természet erőit legyőzni és a maga javára felhasználni képes.

Technológia /görög/: a termelés, az anyagok feldolgozási módozataira és eszközeire vonatkozó eljárások összessége.

Teleológia: lásd - célszerüség.

Tendencia /latin/: törekvés, hajlam, meghatározott célra való irányulás.

Teológia /görög/: hittudomány, valamely vallás hittételeinek rendszerbe foglalása.

Teoretikus /görög/: elméleti szakember, a tudomány elméleti kérdéseivel foglalkozó kutató.

Természetes alkalmazkodás: az életmüködés alapvető formája, a környezet által megszabott feltételekhez való igazodás, idomulás, amely lehetővé teszi az életben maradást.

Az alkalmazkodás fő formái a következők:

1. Morfológiai /alaki/: az élőlények alakjukkal, testi felépitésükkel alkalmazkodnak környezetükhöz. Pl. a hideg ellen rossz hővezető rétegekkel védekeznek: szőrzet, toll vagy a bőr alatti zsirréteg stb.

2. Fiziológiai alkalmazkodás: a szervezet müködésével alkalmazkodik környezetéhez. Pl. a költöző madarak a hideg és táplálékhiány miatt melegebb tájakra költöznek. Az ember a hideg ellen tüzgyujtással, házépitéssel, ruhakészitéssel védekezik. Az embernek a társadalmi környezethez is alkalmazkodnia kell, ennek az alapja is cselekvés: a tanulás, vagyis elsajátitja az előző nemzedékek által felhalmozott ismereteket.

Tipus /görög/: közös tulajdonságokkal rendelkező tárgyaknak vagy egyéneknek az a közös alapformája, mintaképe, amely a főbb jellegzetes vonásokat tartalmazza.

Történeti kategória: olyan általános fogalom, amely nem örök érvényü, hanem a társadalom fejlődésének bizonyos szakaszában keletkező és egy bizonyos szakaszban megszünő jelenséget, folyamatot jelöl. Ilyen történeti kategória pl. az osztály, amely a társadalom fejlődésének bizonyos szakaszában keletkezik és a kommunizmusban megszünik.

Tudat: az objektiv /lásd ott/ világ visszatükröződése, a legmagasabb szervezettségü anyag az agy müködése, funkciója, az emberi tevékenység irányitója.

Tudomány: a társadalmi tudat egyik formája, amely az objektiv valóságot általánositva, fogalmak, kategóriák, törvények és elméletek formájában tükrözi. A tudomány felhalmozott és bizonyitott ismeretek rendszere.

Tulajdon: az anyagi javak elsajátitásának történelmileg meghatározott formája. Az emberek között a termelésben kialakult viszonyt fejezi ki. A tulajdon különböző formáiban az osztályoknak, csoportoknak a termelési eszközökhöz való viszonya fejeződik ki.

Tulajdonság: dolgok, tárgyak, személyek meghatározott ismertetőjegye, sajátossága, amely megkülönbözteti más dolgoktól, személyektől.

U

Ugrás: a tárgy vagy jelenség gyökeres, minőségi változása, a régi minőségnek - a mennyiségi változások eredményeként - uj minőségbe való átcsapása. A fejlődés megelőző, evolueiós szakaszához képest az ugrás többé vagy kevésbé nyilt, viszonylag gyors változás. Minden minőségi változás csak ugrás által lehetséges. Az ugrás formái rendkivül sokfélék: a jelenség jellegétől és fejlődésének körülményeitől függenek. Lényegében minden jelenség a maga sajátos módján megy át uj jelenségbe. Az átmenet módjai mégis két viszonylag határozott tipusra oszthatók: hirtelen és fokozatos ugrásokra. A hirtelen ugrásra az jellemző, hogy a régi minőség egyszerre, teljes egészében megváltozik /pl.

egyes elemi részecskék átalakulása másokká; a társadalmi életben a hirtelen ugrás példája a társadalmi forradalom. A fokozatos ugrás során a létező jelenség részeiben, egyes elemeiben változik mindaddig, amig a fokozatos fejlődés eredményeként teljes egészében átalakul. A természetben főleg ily módon mennek végbe az állat- és növényfajták minőségi változásai. A társadalmi életben az ugrás első tipusa az antagonisztikus alakulatokra jellemző; ezekben az uralkodó osztály akadályozza a régi rendből az ujba való, történelmileg megérett átmenetet. Ez az átmenet /pl. a kapitalizmusból a szocializmusba/ csak a politikai forradalom utján valósulhat meg. Az ugrás második tipusa a nem antagonisztikus alakulatra jellemző; itt az alapvető társadalmi erőknek közös érdeke a társadalom előrehaladása. Erre vonatkozóan mondta Marx, hogy az osztály nélküli társadalomban a társadalmi változások nem öltik többé a politikai forradalom formáját.

Utópikus szocializmus: a társadalomról szóló tanok fejlődésének tudomány előtti foka, amely a javak közösségére, az általános munkakötelezettségre és a termékek egyenlő elosztására épült. Az "utópia" kifejezést /gör.szó, jelentése: "seholsem"/ az eszményi társadalom megjelölésére először Morus Tamás használta /igy nevezte azt a képzeletbeli szigetet, amelyen megteremtették az eszményi társadalmat/. Később ezt a terminust a megálmodott, de megvalósithatatlan társadalmi rend jellemzésére használták Az utópista szocialisták birálták a magántulajdonon alapuló társadalmi rendet, felvázolták a jövő eszményi társadalmának képét, törekedtek a társadalmi tulajdon szükségszerüségének elméleti megindokolására, számos zseniális, jövőbe mutató gondolatot fejtettek ki. Az ugrás ezért az angol politikai gazdaságtan és a klasszikus német filozófia mellett a tudományos szocializmus egyik eszmei forrása.

V

Végtelen és véges: az objektiv világ egymással elválaszthatatlan kapcsolatban álló ellentétes oldalait kifejező ka-

tegóriák. Igy pl. a matematikában végtelen mennyiségnek nevezzük a szüntelenül növekvő /csökkenő/ változó mennyiséget, amely minden előre megadott, bármilyen nagy /kis/ mennyiségnél nagyobbá /kisebbé/ válhat és válik is; végesnek mondunk egy meghatározott mennyiséget, amelyhez viszonyitva megnevezhetünk egy másik nagyobb /kisebb/ meghatározott mennyiséget. Az objektiv világra vonatkoztatva a végtelenség jellemzi: 1. a világ térbeli létezését, az anyagi rendszerek összességének elvi lezárhatatlanságát; 2. a világ időbeli létezését, az anyag teremthetetlenségét és elpusztithatatlanságát, örök létét; 3. az anyag mélységben való mennyiségi kimerithetetlenségét, tulajdonságainak, kölcsönös kapcsolatainak, létformáinak és fejlődési tendenciáinak végtelen sokféleségét; 4. az anyag szerveződésének minőségi különnemüségét, az anyagi strukturák szerveződésében számtalan sok minőségileg eltérő szint létezését, amelyeknek mindegyikén az egyes anyagi objektumok különböző specifikus sajátosságokkal rendelkeznek és különböző törvényszerüségeknek vannak alávetve. A végesség egyrészt a végtelenség tagadása, ugyanakkor minden véges objektum a végtelenség megnyilvánulásának a formája. Mint adott meghatározott minőség korlátozott ideig létezik, de az anyag, amelyből a véges objektum áll, s amely teremthetetlen és megsemmisithetetlen, végtelen létezéssel bir és csak egyik formából más formává alakul át. A véges magában foglalja a végtelent is, mint ahogy a végtelen a véges tárgyak és jelenségek számtalan sokaságából tevődik össze. A végtelen és véges ellentmondásos, objektiv egysége teszi lehetővé a végtelen megismerését, jóllehet a gyakorlati tevékenység és a megismerés minden aktusában az ember csak véges dolgokkal és folyamatokkal találkozik.

világnézet: a világról alkotott nézetek, fogalmak és képzetek együttese, ill. rendszere. A világnézet a szó tágabb értelmében magában foglalja az ember környező világra vonatkozó nézeteinek összességét: filozófiai, társadalmi-politikai, vallási, etikai, esztétikai, természettudományos és egyéb nézeteit. Szorosabb értelemben minden világnézet alapvető részét a filozófiai kérdések alkotják. A világnézet legfőbb kérdése a filozófia alapkérdése. Ennek eldöntésétől függően különböztethető meg a világnézet két alapvető válfaja, a materialista és az idealista világnézet. A világnézet a társadalmi létet tükrözi vissza, és az emberi tudásnak az adott törté-

nelmi korszakban elért szinvonalától, valamint a társadalmi rendszertől függ. Az osztálytársadalomban a világnézet osztályjellegü: rendszerint a hatalmon levő osztály világnézete az uralkodó. A világnézetnek nagy gyakorlati jelentősége van: meghatározza az emberek viszonyát a környező valósághoz, és vezérfonal a cselekvés számára. A természet és a társadalom objektiv törvényeit feltáró és a haladó erők érdekeit kifejező tudományos világnézet előmozditja a társadalmi haladást. Az önmagukat tulélt osztályok világnézete szükségképpen retrográd, szemben áll a társadalmi haladással. A marxizmus világnézetének filozófiai alapja a dialektikus materializmus és történelmi materializmus.

Visszatükrözés: a materialista ismeretelmélet egyik alapfogalma. A dialektikus materializmus megkülönbözteti a pszichikai visszatükrözést, amely a magasan szervezett anyag sajátossága, és az általános visszatükrözési képességet, amely minden anyag sajátossága. A pszichikai visszatükrözés az objektumoknak az állat és az ember visszatükröző apparátusát ért hatásai, e hatások nyomán fellépő folyamatok analitikus-szintetikus feldolgozása eredményeként jön létre s az objektumok belső modelljeinek kialakulását jelenti. A szubjektum a tárgyak és tulajdonságaik modelljeinek segitségével tájékozódik környezetében. A pszichikai visszatükrözésnek két oldala van: 1. a visszatükrözés tartalma vagy a képmás; 2. ennek anyagi létezési módja, vagyis az objektumok hatásainak feldolgozási folyamatai a szubjektum tükröző-apparátusában. Annak következtében, hogy a szervetlen természetben a hatások és a lenyomatok közötti viszony izomorfikus, az általános visszatükrözési képesség a pszichikus visszatükrözés genetikai alapja, kialakulásának előfeltétele, a környező valóságra irányuló emberi megismerés folyamatának általános természeti /fizikai/ alapja, mert az ember felhasználja, támaszkodik megismerő tevékenységében a tárgyak kölcsönhatásának közvetlen, mind pedig közvetitett eredményeire, feltárva a dolgok lényegi sajátosságait és viszonyait.

Voluntarizmus /lat. voluntas - akarat/: idealista, /főképpen szubjektiv idealista/ filozófiai és pszichológiai áramlat, amely az akaratot teszi a világ ősalapjává, szembeállitja a természet és a társadalom objektiv törvényeivel és tagadja, hogy az emberi akaratot a környezet határozza meg. A kifejezést Töennies német szociológus és Paulsen német filozófus vezette be. A voluntarizmust mint filozófiai elméletet a XIX. sz.-ban Schopenhauer dolgozta ki, bár elemei már Kantnál és Fichténél is megtalálhatók. Jelentős szerepet játszott E. Hartmann és különösen Nietzsche filozófiájában is. A voluntarizmus a fasizmus ideológiájának egyik eszmei forrása és jellemző vonása. Oroszországban a voluntarizmus a narodnyik ideológiát jellemezte. A narodnyikok a magányos "hősök" tevékenységét szembeállitották a történelem objektiv törvényeivel. A XIX. és XX. sz. fordulóján a voluntarizmus a pszichológiába is behatolt /Wundt/. A voluntarizmus megtalálható a mai polgári szubjektiv idealista áramlatokban is, különösen az egzisztencializmusban. A marxizmus lényegével ellentétes mindenféle voluntarizmus, ezért mind az ideológia, mind a politikai gyakorlat terén szemben áll a voluntarista tendenciákkal.

Vulgáris materializmus: a materializmus alapelveit durván leegyszerüsitő filozófiai áramlat a XIX. sz. derekán. A természettudomány rohamos fejlődésének korában, amikor minden ujabb természettudományos felfedezés elősegitette az idealista és vallási képzetek szétzuzását, a vulgáris materializmus a természettudomány ösztönös materializmusának pozitivista reakciója volt az idealista /elsősorban a klasszikus német/ filozófiára. Ennek az áramlatnak a képviselői /Vogt, Büchner, Moleschott/ tevékenyen népszerüsitették a természettudományos elméleteket, szembeállitva azokat, mint ők mondották, a filozófiai "sarlatánsággal". Csakhogy az idealizmussal és a vallással egyetemben elvetették általában a filozófiát is, mondván, hogy minden filozófiai kérdés konkrét természettudományos kutatás utján oldható meg. A metafizikus materializmus hatása alatt azt vallották, hogy a tudat és sok más társadalmi jelenség kizárólag fiziológiai folyamatoknak a következménye, s az étrendtől, az éghajlattól stb. függ. Minthogy a tudat okát fi-

ziológiai folyamatokban vélték megtalálni, azonositották a tudatot és az anyagot, s a gondolatot az agy anyagi váladékaként fogták fel. A vulgáris materializmus tendenciája különféle formákban később is jelentkezett, különösen természettudományi, kiváltképpen fiziológiai tények filozófiai általánositásában. Pl. annak meg nem értése, hogy az emberi tudat társadalmi termék és hogy az emberi pszichikum tartalmát a társadalmi lét határozza meg, egyes filozófusokat és természettudósokat még ma is vulgármaterialista szemlélethez vezet, akik gondolatainkat, érzelmeinket és képzeteinket konkrét fiziológiai folyamatokra redukálják.

Vulgáris szociológizmus: a társadalmi jelenségek leegyszerüsitett magyarázata, amely meghamisitja a történelmi materializmust, egyoldaluan eltulozza a társadalmi fejlődés egyes tényezőit: a technikát, a termelés szervezeti formáit, a gazdasági életet, a politikát, az ideológiát. A szó szükebb értelmében: az ideológia osztálymeghatározottságának leegyszerüsitett értelmezése. A vulgáris szociológizmus a filozófiában, az irodalomkritikában és esztétikában abban nyilvánul meg, hogy tagadják az ideológia viszonylagos önállóságát, és az összes ideológiai formákat közvetlenül a termelési módból vezetik le. Lenin a materializmus mérhetetlen ellapositásaként, a történelmi materializmus karikaturájaként jellemezte a vulgáris szociológizmust.

TARTALOMJEGYZÉK

Oldal

BEVEZETÉS a marxizmus-leninizmus tanulmányozásához 7

A MARXIZMUS-LENINIZMUS A MUNKÁSOSZTÁLY TUDOMÁNYOS VILÁGNÉZETE. A KAPITALIZMUSBÓL A SZOCIALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET KORSZAKÁNAK FORRADALOMELMÉLETE 7

1./ A marxizmus kialakulásának gazdasági-társadalmi feltételei 7

2./ A marxizmus-leninizmus három forrása és alkotórészei 14

3./ Lenin tevékenysége Marx és Engels forradalomelméletének továbbfejlesztésében 28

4./ A marxizmus továbbfejlődése és társadalmi szerepe korunkban 33

DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS 39

I. fejezet: A FILOZÓFIA TÁRGYA ÉS A MARXISTA FILOZÓFIA SZEREPE A TÁRSADALOMBAN 41

1./ A világnézet és a filozófia. A filozófia fogalma és tárgya 41

2./ A filozófia alapkérdése, a materializmus és az idealizmus válasza az alapkérdésre. . . 52

3./ A filozófia társadalmi szerepe és pártossága 6o

4./ A marxista filozófia keletkezése és fejlődése 65

5./ A dialektikus és történelmi materializmus általános jellemzése 74

II. fejezet: A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS A VILÁG ANYAGISÁGÁRÓL ÉS AZ ANYAGI VILÁG VÉGTELENSÉGÉRŐL. 81

1./ Az anyag fogalma 81

2./ A mozgás - az anyag általános létezési módja 9o

3./ Az anyagi világ tér- és időbelisége 1oo

4./ Az anyagi világ végtelensége 1o3

III. fejezet: A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS AZ ANYAG-TUDAT VISZONYÁRÓL, A TUDAT TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGÁRÓL ÉS A VILÁG ANYAGI EGYSÉGÉRŐL 1o9

1./ A filozófia alapvető kérdése és a tudat fogalma 1o9

2./ A tudat kialakulásának természeti és társadalmi feltételei 114

3./ A tudat jellege, tartalma és funkciói 125

4./ A tudat társadalmi meghatározottsága és megjelenési formái 128

5./ A világ anyagi egysége 13o

IV. fejezet: A MATERIALISTA DIALEKTIKA A JELENSÉGEK EGYETEMES ÖSSZEFÜGGÉSÉNEK ÉS KÖLCSÖNHATÁSÁNAK TUDOMÁNYA 137

1./ A dialektika az egyetemes összefüggés filozófiai tudománya 137

2./ Az okság egyetemessége és az oksági összefüggés dialektikája 149

3./ A törvényszerü és véletlen összefüggések marxista és idealista értelmezése 162

4./ A tartalom és forma; a lényeg és jelenség; a lehetőség és valóság összefüggése . . . 175

V. fejezet: A FEJLŐDÉS DIALEKTIKUS MATERIALISTA FELFOGÁSA ÉS A MOZGÁS, VÁLTOZÁS, FEJLŐDÉS ALAPVETŐ TÖRVÉNYEI 189

1./ A mozgás, változás és fejlődés dialektikus materialista koncepciója 189

2./ Az ellentétek egysége és harca a dialektikus ellentmondás törvénye 197

3./ A mennyiségi és minőségi változások kölcsönös átcsapásának törvénye. 220

4./ A tagadás tagadásának törvénye 237

VI. fejezet: A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS A VILÁG ÉS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEINEK MEGISMERÉSÉRŐL 245

1./ A filozófia alapkérdésének ismeretelméleti jelentősége és az agnoszticizmus bírálata . 245

2./ A marxista ismeretelmélet főbb vonásai . . . 253

3./ A megismerés folyamatának dialektikája . . 261

4./ Az érzéki és a racionális egysége a megismerésben. A megismerés fokai, formái és dialektikája 268

5./ Az igazság problémája a marxista ismeretelméletben 286

MARX, ENGELS ÉS LENIN FONTOSABB ÉLETRAJZI ADATAI 304

A tankönyvben előforduló idegen szavak, kifejezések és fogalmak rövid összefoglalása 309